* श्रीः *

हरिदास-संस्कृत-ग्रन्थमाला

२५१

श्रीमद्भगवद्रामानुजाचार्यविरचितः

वेदान्तसारः

अधिकरणसारावलीसहितः ।

चौखम्बा-संस्कृत-सीरिज, बनारस-१

१९५४

॥ श्रीः ॥

हरिदास-संस्कृत-ग्रन्थमाला

२५१

श्रीमद्भगवद्रामानुजविरचित-

वेदान्तसारः

पञ्चनदीय पण्डित श्रीसुदर्शनाचार्यशास्त्रिलिखिता-

धिकरणसारावलीसहितः ।

जगद्गुरु श्री १००८ श्रीभागवताचार्यस्वामिचरणाश्रितपण्डितसार्वभौम-

कालिकातास्थ-श्रीरामानुजवेदान्तविद्यालयाध्यक्षैः

व्या० वे० आ० पं० रामदुलारेशास्त्रिभिः

संशोधितस्येदं द्वितीयं संस्करणम्

चौखम्बा-संस्कृत-सीरिज, बनारस-१

सं० २०११] [ई० १९५४

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः,
चौखम्बा-संस्कृत-सीरिज आफिस,
पो० बाक्स नं० ८, बनारस

The Chowkhamba Sanskrit Series Office.
P. O. Box 8, Banaras.
1954

मुद्रकः—
विद्याविलास प्रेस,
बनारस-१

श्रीमते रामानुजाय नमः

भूमिका

जयति सकलविद्यावाहिनीजन्मशैलो
जनिपथपरिवृत्तिश्रान्तविश्रान्तिशाखी
निखिलकुमतिमाया शर्वरी बालसूर्यो
निगमजलधिवेला पूर्णचन्द्रो यतीन्द्रः ॥

विद्वान्कुर्वन्तु सारासारविवेकशालिनीगीर्वाणवाणीविलासचतुराः अस्त्यथ प्रतिष्ठापनपटीयांसो महान्तो विपश्चितः यदनादिभूतेऽस्मिन् संसारे निमग्नान् जनानुद्धर्तुकामः परमात्मास्वीयनिर्व्याजसौहार्दकारुण्यादिभावेन परमभैषज्यभूतं ज्ञानराशिं वेदं समुत्पाद्य सम्यक् प्रकाशयति-पुनरपि व्यासो नारायणः साक्षादिति व्यासरूपेणावतीर्य्य सूत्रद्वारोपनिषद् व्याख्यानेनात्यन्तमुपकरोति—अनन्तरं कालक्रमेण अप्रतिष्ठिततर्कैवादिभिः ब्रह्मसूत्रार्थस्य वैपरीत्यं दृष्ट्वा भगवदाज्ञां पुरस्कृत्य वैदिकमार्गप्रतिष्ठापनाय श्रुतिसूत्राणां तत्त्वार्थप्रकाशनेन लोकानुज्जीवनाय च शेषावतारभूतः भगवद्रामानुजाचार्य्यपादः पृथिव्यामाविर्बभूव ।

यथाह—

प्रथमोऽनन्तरूपश्च द्वितीयो लक्ष्मणस्तथा
तृतीयो बलरामश्च कलौ रामानुजो मुनिः
यत्र मे लोककल्याणकारिणी परमाकला
द्विजरूपेण भविता या तु सङ्कर्षणाभिधा
द्वापरान्ते कलेरादौ पाखण्डप्रचुरे जने
रामानुजेति भविता विष्णुधर्मप्रवर्तकः

(बृहद्ब्रह्मसंहितायाम्)

स चायं कुदृष्टिध्वान्तमार्तण्डः आचार्यवर्यः सांख्ययोगादितन्त्रेभ्यः परमसारतमार्थप्रतिपादनपरस्य वेदान्तसूत्रस्य सर्वस्वभूतं श्रीभाष्यनामकं भाष्यं कृत्वा महान्तमुपकारं कृतवान्—यद्यप्यन्येऽपि शङ्कर-यादव-भास्करादयो सन्ति ब्रह्मसूत्रभाष्यकाराः परन्तु श्रीसम्प्रदायप्रवर्तकाचार्यस्य विशिष्टाद्वैतप्रतिपादनधुरीणस्य जगद्गुरोः श्रीरामानुजाचार्यस्य यादृशी तर्ककुशलता यादृशी च ऋष्यभिप्रायानुसारिता न तथोपलभ्यते अन्येषु भाष्यकारेषु तथाहि शङ्करादि नयेचिन्मात्रस्वरूपस्य ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वेन ज्ञानाविषयतया—अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति बादरायणस्यायमेव सूत्रं वैयर्थ्यम्—अविद्याविशिष्टस्य ब्रह्मणः वेद्यत्वंस्वीकारेऽपि किं तेन प्रयोजनम्—वस्तुतः तस्य मिथ्यात्वात् परमाप्ततमस्य ऋषेश्च तथ्योपदेशे प्रवृत्तत्वात्—एवं ब्रह्मशब्दोऽपि तस्य च बृहत्वात् बृंहणत्वाच्च तद्ब्रह्मेत्यभिधीयते—बृहति बृंहयति तस्मादुच्यते परं ब्रह्मेत्यादि श्रुतिस्मृत्यादिभिः बृहत्वबृंहणत्वाद्यर्थब्रह्मशब्दार्थस्य शक्तेरङ्गीकारात् निर्विशेषे ब्रह्मणि तदभावात्—एवं सुपक्वतण्डुलन्यायेन सर्वेषां ब्रह्मसूत्राणां न कथंचिदपि स्वारस्यम् आचार्यपादमते तु—उपरोक्तदिशैवाङ्गीकारेण सर्वेषां सूत्राणामैकरस्यमेव विस्तरस्तु मदीयभूमिकायां वेदार्थसंग्रहसिद्धित्रयादिषु द्रष्टव्यः श्रीभाष्यकारः स्वीयभाष्यस्यातिगम्भीरतया व्याकरणन्यायसांख्ययोगाद्युपबृंहितधियां पुरुषाणां प्रवृत्ति मत्वा—अल्पधियोऽपि यथा बादरायणीयसूत्रार्थज्ञानेनोपयुञ्ज्येयुरिति विचार्य्य वेदान्तसार नामकं साक्षात्सारभूतं ब्रह्मसूत्रव्याख्यानभूतं ग्रन्थं निर्माय प्रकाशयामास—ज्ञायते यदेकेनैव वेदान्तसारग्रन्थाध्ययनेन ब्रह्मसूत्राणां याथार्थ्यज्ञानं विशिष्टाद्वैतप्रतिपादनसामर्थ्यञ्च झटिति भविष्यतीति।

भावत्कः

पं० श्री मुरलीधराचार्यः

विषयानुक्रमणिका

प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे अधीतवेदः पुरुषः केवलकर्मणामल्पास्थिरफलत्वमवगम्य ब्रह्मोपासनाख्यापातप्रतीत्यानन्तस्थिरफलत्वावबोधः सन् ब्रह्ममीमांसाश्रवणमारभेत तन्निश्चयायेत्युक्तम् ।

तत्रास्पष्टजीवादिलिङ्कानि वाक्यानि द्वितीयपादे निरूपितानि । स्पष्टलिङ्कानि तृतीये । तत्तत्प्रतिपादनच्छायानुसारिणि चतुर्थे । अतः प्रथमेऽध्याये प्रत्यक्षादिप्रमाणगोचरात्प्रधानात्तत्संसर्गात्तद्वियुक्ताच्च जीवादर्थान्तरभूतं निखिलगुणगणगणितसगुणसाकारसपरिकरनिखिलजगदेककारणं सर्वान्तरात्मभूतं श्रीकृष्णरामनारायणादिविशेष्यपदवाच्यं परं ब्रह्म वेदान्तवेद्यमित्युक्तम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे सांख्ययोगकाणादादिस्मृतिभिस्तत्तर्कैश्च उदाहृताश्च दोषाः परिहृताः । द्वितीये पादे स्वपक्षरक्षणाय परपक्षाणामनन्तदोषदुष्टत्वं प्रतिपादितम् । तृतीये पादे स्वपक्षस्य विप्रतिषेधादिदोषाभावनिश्चयाय चिदचिदात्मकप्रपञ्चस्य कायताप्रकारो विशोधितः । चतुर्थे पादे जीवोपकरणानामिन्द्रियाणां प्राणस्य चोत्पत्त्यादिप्रकारो निर्णीतः ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे कर्मानुगुणगमनागमनजन्मादियोगेन जाग्रतो जीवस्यात्यन्तदुःखित्वं ख्यापितम् । द्वितीयपादे गुणोपसंहारविकल्पनिर्णयाय विद्याभेदचिन्ता चिन्तिता । चतुर्थपादे पुरुषार्थनिर्णयः कृतः ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे विद्यास्वरूपशोधनपूर्वकतत्फलं चिन्तितम् । द्वितीयपादे विदुषो गति निरूपिता । तृतीयपादे विदुषो मार्गनिर्णयः कृतः । चतुर्थे मुक्तात्मैश्वर्यप्रकारभेदश्चिन्तितः ।

एवञ्चतुरध्यायी ब्रह्ममीमांसा चिदचिद्विशिष्टब्रह्मपरा इति शं विदधातु वेदवेदान्तवेद्यः सकलशास्त्रसारज्ञमुमुक्षूपसृप्यः परंब्रह्म श्रीरमानायक इति ।

श्रीमते रामानुजाय नमः

श्रीमद्भगवद्रामानुजविरचितः—

वेदान्तसारः

'अधिकरणसारावली' सहितः।

समस्तचिदचिद्वस्तुशरीरायाखिलात्मने।
श्रीमते निर्मलानन्दोदन्वते विष्णवे नमः॥

परमपुरुषप्रसादाद् वेदान्तसार उद्ध्रियते—

अथ जिज्ञासाधिकरणम् ॥१॥

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा॥ १॥

अत्रायमथशब्दः, आनन्तर्ये वर्तते; अतश्शब्दशिरस्कत्वात्। [1]अतश्शब्दश्च पूर्ववृत्तस्य हेतुभावे। पूर्ववृत्तञ्च कर्मज्ञानमिति विज्ञायते आरिप्सितस्य ब्रह्मज्ञानस्य वेदार्थविचारैकदेशत्वात्; अधीतवेदस्य हि पुरुषस्य कर्मप्रतिपादनोपक्रमत्वात्, वेदानां कर्मविचारः प्रथमं कार्य इति [2]"अथतो धर्मजिज्ञासा' इत्युक्तम्। कर्मणाञ्च प्रकृतिविकृतिरूपाणां धर्मार्थकामरूपपुरुषार्थसाधनतानिश्चयः, [3]"प्रभुत्वादार्त्विज्यम्' [4]इत्यन्तेन सूत्रकलापेन सङ्कर्षणेन कृतः। एवं वेदस्यार्थपरत्वे[5] कर्मणाञ्च तदर्थत्वे तेषाञ्च केवलानां त्रिवर्गफलत्वे निश्चिते सति, वेदैकदेशभूतवेदान्तभागे केवलकर्मणामल्पास्थिरफलत्वं ब्रह्मज्ञानस्य च अनन्तस्थिरफलत्वमापाततो दृष्ट्वा, अनन्तरं मुमुक्षोरवधारितपरिनिष्पन्नवस्तुबोधजननशब्दशक्तेः पुरुषस्य ब्रह्मबुभुत्सा जायते इति 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति कर्मविचारानन्तरं तत एव हेतो-

---

१. अतश्शब्दः पूर्व पा०। २. पूर्व मीमांसा सूत्र १–१–१। ३. पूर्वमीमांसायां० १२–४। ४. इत्यन्तसूत्र पा०। ५. वत्त्वे० पा०।

ब्रह्मविचारः कर्तव्य [1]इत्युक्तं भवति। तदिदमाह श्रुतिः-[2]"परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात् नास्त्यकृतः कृतेन, तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्, समित्पाणिश्श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं, तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक्प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय, येनाक्षरं पुरुषं वेदसत्यम्, प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्' इति। ब्राह्मणः वेदाभ्यासरतः, [3]कर्मचितान् कर्मणा सम्पादितान्, लोकान् आराध्यक्षयिष्णुत्वेन क्षयस्वभावान्, कर्ममीमांसया परीक्ष्य, अकृतः-नित्यः परमपुरुषः, कृतेन कर्मणा, न सम्पाद्य इति, यो निर्वेदमायात्, सः, तद्विज्ञानार्थं, गुरुमेवाभिगच्छेत्, समित्पाणिः, श्रोत्रियं-वेदान्तवेदिनम्, ब्रह्मनिष्ठम्-साक्षात्कृतपरमपुरुषरूपम्, सः-गुरुः सम्यगुपसन्नाय तस्मै, येन विद्याविशेषेण, अक्षरम्, सत्यम्, परमपुरुषम्, विद्यात् ब्रह्मविद्याम्, प्रोवाच प्रब्रूयादित्यर्थः 'स गुरुमेवाभिगच्छेत्, तस्मै स विद्वान्, प्रोवाच' इत्यन्वयात् अप्राप्तत्वाच्च, विधावपि लिटो विधानात् [4]"छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति ॥

न ज्ञेयं ब्रह्म वा ज्ञेयं सन्देहे समुपस्थिते ।
न ज्ञेयं पूर्वभागोक्तकर्मभिः सर्वलाभतः ॥
कर्मभिर्न हि मोक्षाप्तिः श्रूयते स्मर्यतेऽपि वा ।
तस्माज्ज्ञेयं परं ब्रह्म मोक्षप्राप्तिमनोरथैः ॥
आनन्तर्यमथेत्युक्तमतो वृत्तस्य हेतुता ।
ज्ञातकर्मस्वरूपस्य जिज्ञासा ब्रह्मणि स्मृता ॥

इति जिज्ञासाधिकरणम् ॥१॥

अथ जन्माद्यधिकरणम् ॥२॥

जन्माद्यस्य यतः । १ । १ । २ ॥

[5]अस्य-विचित्रचिदचिन्मिश्रस्य व्यवस्थितसुखदुःखोपभोगस्य जगतः,

---

१. कर्तव्य इत्युक्तम्। तदिद० पा०। २. मु० १-२, १२-१३। ३. कर्मणां सम्पादितान् लोकान् आराध्यक्षयि० पा०। ४. अष्टाध्या० ३-४-६। ५. अस्य चिदचिन्मिश्रस्य० पा०।

जन्मस्थितिलयाः, यतः, तत् ब्रह्मेति प्रतिपादयति श्रुतिरित्यर्थः, [१]'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ''तद्ब्रह्म' इति। सूत्रे 'यतः' इति हेतौ पञ्चमी, जनिस्थितिलयानां साधारणत्वात्। जनिहेतुत्वञ्च निमित्तोपादानरूपं विवक्षितम्, *'यतः' इति हि [२]श्रुतिः। इहोभयविषया कथमिति चेत्, *'यतो वा इमानि' इति [३]प्रसिद्धवन्निर्देशात्, प्रसिद्धेश्च उभयविषत्वात्। [४]'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्, एकमेवाद्वितीयम्' 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत' इत्यत्र, सदेव इदम् अग्रे एकमेव आसीत्' इति उपादानतां प्रतिपाद्य, 'अद्वितीयम्' इति अधिष्ठात्रन्तरनिवारणात् सच्छब्दवाच्यं ब्रह्मैव निमित्तमुपादानञ्चेति विज्ञायते। तथा 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय' इत्यात्मन एव विचित्रस्थिरत्रसरूपेण बहुभवनं सङ्कल्प्य तथैव सृष्टिवचनाच्च। अतश्श्रुतावपि 'यतः' इति हेतौ पञ्चमी। अत्रैव ब्रह्मणो जगन्निमित्तत्वमुपादानत्वञ्च प्रतिपादितम्। अर्थविरोधात् [५]'अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्' इत्यादि विशेषश्रुत्या चाक्षिप्य, [६]'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्' [७]'अभिध्योपदेशाच्च' [८]'साक्षाच्चोभयाम्नानात्' [९]'आत्मकृतेः' इत्यादिभिः सूत्रैः परिहरिष्यते। ननु च सर्वज्ञं सर्वशक्तिसत्यसङ्कल्पं निरवद्यतया निरस्तसमस्तापुरुषार्थगन्धं ब्रह्मैवाऽत्मानं विचित्रचिदचिन्मिश्रं जगद्रूपमिदं सर्वमसृजतेति कथमुपपद्यते ?। तदेतत्सूत्रकारस्स्वयमेव परिचोद्य परिहरिष्यति। [१०]'अपीतौ तद्वत् प्रसङ्गादसमञ्जसम्' [११]'इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः' इति चोद्यम्; परिहारस्तु [१२]'न तु दृष्टान्तभावात्' [१३]'अधिकन्तु भेदनिर्देशात्' इति च। [१४]'क्षरन्त्वविद्या ह्यमृतन्तु विद्या, विद्याविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः' [१५]'स कारणं कारणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः' [१६]'क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः' अचिद्वर्गं स्वात्मनो भोग्यत्वेन हरतीति भोक्ता हर इत्युच्यते। [१७]'द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव

---

१. तै० भृ० अनु० १। २. श्रुतिरुभयविषया० पा०। *छा० उप० ६-२-३। ३. प्रसिद्धनिर्देशात्० पा०। ४. छा० ६-२-१। ५. श्वे० ४-९। ६, ७, ८, ९. शारी० १-४,२३,२४,२५, २६। १०. शारी० २-१-८। ११. शारी० २-१-२१। १२. शारी० २-१-९। १३. शारी० २-१-२२। १४. श्वे० ५-१। १५. श्वे ६-९। १६. श्वे० १-१०। १७. गी० १५,१६,१७,१८।

च । क्षरस्सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः । यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ॥ अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः' इत्यादिश्रुतिस्मृतिगणैः[1] प्रत्यगात्मनो ब्रह्मणो भेदेन निर्देशात् परमपुरुषार्थभागिनः प्रत्यगात्मनोऽधिकमर्थान्तरभूतं ब्रह्म। तच्च प्रत्यगात्मशरीरतया तदात्मभूतम् । [2]'प्रत्यगात्मनस्तच्छरीरत्वं ब्रह्मणस्तदात्मत्वञ्च [3]'य आत्मनि तिष्ठन् यस्यात्मा शरीरम्' [4]'एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः' इत्यादिश्रुतिशतसमधिगतम् । सशरीरस्यात्मनः कार्यावस्थाप्राप्तावपि गुणदोषव्यवस्थितेर्दृष्टान्तभावात् ब्रह्मणि न दोषप्रसक्तिः इति नासामञ्जस्यं वेदान्तवाक्यस्येति [5]'न तु दृष्टान्तभावात्' इत्युक्तम् । दृष्टान्तश्च–देवमनुष्यादिशब्दवाच्यस्य सशरीरस्याऽत्मनः 'मनुष्यो बालो युवा स्थविरः' इति नानावस्थाप्राप्तावपि बालत्वयुवत्वस्थविरत्वादयः शरीरगता दोषाः नात्मानं स्पृशन्ति, आत्मगताश्च ज्ञानसुखादयः न शरीरमिति । अतः कार्यावस्थं कारणावस्थं च ब्रह्म प्रत्यगात्मशरीरतया तदात्मभूतमिति प्रत्यगात्मवाचिना शब्देन ब्रह्माभिधाने तच्छब्दसामानाधिकरण्ये च हेतुं वक्तुम्, निरसनीयम्मतद्वयम् [6]'प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः,' [7]'उत्क्रमिष्यत एवम्भावादित्यौडुलोमिः' इत्युपन्यस्यं [8]'अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः' इति हेतुरुक्तः। [9]'तत्सृष्ट्वा। तदेवानुप्राविशत्। तदनुप्रविश्य। सच्च त्यच्चाभवत्' इत्यादिना प्रत्यगात्मन आत्मतयाऽवस्थानाद् ब्रह्मणस्तच्छब्देनाभिधानम्, तत्सामानाधिकरण्येन व्यपदेशश्चेत्युक्तम्। तथा [10]'वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्' [11]'न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यते च' इति देवमनुष्यादिविषमसृष्टेर्जीवकर्मनिमित्तत्वम्, जीवानां तत्तत्कर्मप्रवाहाणां चानादित्वं प्रतिपाद्य, तदनादित्वं च [12]'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्' [13]'ज्ञाज्ञौ द्वौ' इत्यादि-

---

१. गणैन प्रत्यगात्मनो भेदनिर्देशात्, पुरुषार्थभागिनः पा० । २. प्रत्यगात्मनस्तु शरीरत्वं० पा० । ३. माध्यन्दिनपाठे० । ४. सुबालोप० ७–ख० । ५. शारी० २–१–९ । ६, ७, ८. शारी० १–४, २०, २, २२ । ९. तै० आ० ६–२–३ । १०, ११. शारी० २–१–३४, ३५ । १२. श्वे० ६–१३ । १३. श्वे० १–९ ।

श्रुतिषूपलभ्यत इत्युक्त्वा, तदनादित्वेऽपि प्रलयकाले चिदचिद्वस्तुनोर्भोक्तृभोग्ययोर्नामरूपविभागाभावात्, [1]"आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् नान्यत् किञ्चन मिषत्' इत्यादावेकत्वावधारणमुपपद्यत इति सूत्रकारेण स्वयमेवोक्तम् । तथा च [2]"नात्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः' इति प्रत्यगात्मनो नित्यत्वादनुत्पत्तिमुक्त्वा [3]"ज्ञोऽत एव' इति तस्य ज्ञातृत्वमेव स्वरूपमित्युक्तम् । [4]"उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम्' इत्यादिनाऽणुत्वञ्चोक्तम् । [5]"तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्' [6]'यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात्' इति ज्ञातुरेवात्मनो ज्ञानशब्देन व्यपदेशो ज्ञानगुणसारत्वात् ज्ञानैकनिरूपणीयस्वभावत्वाच्चेत्युक्तम् । [7]"नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वाऽन्यथा इति ज्ञानमात्रस्वरूपात्मवादे हेत्वन्तरायत्तज्ञानवादे, सर्वगतात्मवादे च दोष उक्तः । [8]'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्' [9]"उपादानाद्विहारोपदेशाच्च' [10]'व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः' [11]'उपलब्धिवदनियमः' [12]'शक्तिविपर्ययात्' [13]'समाध्यभावाच्च' [14]'यथा च तक्षोभयथा' इत्यात्मन एव शुभाशुभेषु कर्मसु कर्तृत्वम्, प्रकृतेरकर्तृत्वम्, प्रकृतेश्च कर्तृत्वे तस्यासाधारणत्वेन सर्वेषां फलानुभवप्रसङ्गादि[15] च प्रतिपादितम् । [16]'परात्तु तच्छ्रुतेः' [17]'कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः' इत्यात्मन एव कर्तृत्वं परमपुरुषानुमतिसहकृतमित्युक्तम् । [18]'अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके' [19]'मन्त्रवर्णात्' [20]'अपि स्मर्यते' [21]'प्रकाशादिवत्तु नैवं परः' [22]'स्मरन्ति च' इति [23]'अनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः' [24]'क्षरन्त्वविद्या ह्यमृतन्तु विद्या विद्याविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः' [25]'प्राज्ञेनाऽत्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यङ्किञ्चन वेद नान्तरम्'

---

१. ऐतरेये० १–१–१ । २, ३. शारी० २–३–१८, १९ । ४. शारी० २–३–२० । ५, ६. शारी० २–३–२९–३० । ७. शारी० २–३–३२ । ८, ९, १०, ११, १२, १३, १४. शारी० २–३–३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९ । १५. प्रसंगादिति प्रति० पा० । १६, १७, १८, १९, २०, २१, २२. शारी० २–३–४, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६ । २३. मुण्डक० ३–१–२ । २४. श्वे० उप० ५–१ । २५. बृ० ६–३–२१ ।

[1]'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति' [2]'ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशौ' [3]'पृथगात्मानं प्रेरितारञ्च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति' [4]'यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्। तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' [5]'स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः' [6]'यस्सर्वज्ञस्सर्ववित्' [7]'पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' [8]'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्' [9]'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्' [नित्यानां चेतनानां यः एकः नित्यश्चेतनस्स कामान्विदधातीत्यर्थः] [11]'पतिं विश्वस्याऽऽत्मेश्वरम्' इत्यादिषु प्रत्यगात्मनः परमात्मनश्च कर्मवश्यत्वेन शोचितृत्वेनासर्वज्ञत्वेन उपासनायत्तमुक्तित्वेन निरवद्यत्वेन सर्वज्ञत्वेन समस्तकल्याणगुणाकरत्वादिना च स्वरूपस्य स्वभावस्य नानात्वव्यपदेशात् तयोरेव [12]'तत्त्वमसि' [13]'अयमात्मा ब्रह्म' [14]'योऽसौ सोऽहं योऽहं सोऽसौ' [15]'अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद' [16]'अकृत्स्नो ह्येषः······आत्मेत्येवोपासीत' [17]'ब्रह्म दासा ब्रह्म दासा ब्रह्म मे कितवाः' इति च सर्वजीवात्मव्यापित्वेनाभेदव्यपदेशाच्च, उभयव्यपदेशाविरोधेन परमात्मांशो जीवात्मेत्यभ्युपगन्तव्यम्। न केवलं न्यायसिद्धमिदं, श्रुतिस्मृतिभ्याञ्चांशत्वमुक्तं जीवात्मनः' [18]'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' [19]'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतस्सनातनः' इति। अंशत्वन्नाम एकवस्त्वेकदेशत्वम्। तथा सत्युभयोरेक-[20]'वस्तुत्वेनाविरोधो न स्यादित्याशङ्क्य, [21]'प्रकाशादिवत्तु नैवं परः' इति

---

१. मुण्डक० ३-१-१। २. श्वे० १-९। ३. श्वे० १-६। ४. मुण्डक० ३-१-३। ५. श्वे० ६-९। ६. मुण्ड० १-१-९। ७. श्वे० ६-८। ८. श्वे० ६-१९। ९. श्वे० ६-१३। १०. नः कामान्० पा०। ११. तै, नारायणे० ६-११-३। १२. छा० ६-७-८। १३. बृ० ६-४-५। १४. ऐतरेयिण इति शांकरीये (३३-३६)। १५. बृ० ३-४-१०। १६. बृ० ३-४-७। १७. अथर्व-संहितोप०। १८. यजु० आरण्य० १२-१३ पुरुषसूक्ते० ३। १९. गी० १५-७। २०. वस्तुत्वेन विरोधः पा०। २१. शारी० २-३-४५।

परिहरति । अन्यविशेषणतैकस्वभावप्रकाशजातिगुणशरीरविशिष्टानग्निव्यक्तिगुण्यात्मनः प्रति प्रकाशजातिगुणशरीराणां यथा अंशत्वम्, एवं परमात्मात्मानं प्रत्यगात्मशरीरकं प्रति प्रत्यगात्मनोंऽशत्वम् । एवम् अंशत्वे यत्स्वभावोंऽशभूतो जीवः, नैवमंशी परमात्मा, सर्वत्र विशेषणविशेष्ययोस्स्वरूपस्वभावभेदात् । एवञ्च [1]"कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्' [2]"परात्तु तच्छ्रुतेः' इत्यनन्तरोक्तञ्च न विरुध्यते । एवं प्रकाशशरीरवज्जीवात्मनाम् अंशत्वं पराशरादयस्स्मरन्ति च [3]"एकदेशस्थितस्याग्नेः ज्योत्स्ना विस्तारिणी यथा । परस्य ब्रह्मणश्शक्तिस्तथेदमखिलं जगत्' [4]"यत्किञ्चित् सृज्यते येन सत्त्वजातेन वै द्विज । तस्य सृजस्य सम्भूतौ तत्सर्वं वै हरेस्तनुः' [5]"ते सर्वे सर्वभूतस्य विष्णोरंशसमुद्भवाः' इति । अन्यथा पारमार्थिकापारमार्थिकोपाधिसमाश्रयणे प्रत्यगात्मनोंऽशत्वे ब्रह्मण एव वेदान्तनिवर्त्यास्सर्वे दोषाः भवेयुरिति [6]"आभासा एव च' इत्यादिसूत्रैरुक्तम् । अतस्सर्वदा चिदचिद्वस्तु शरीरतया तदात्मभूतमेव ब्रह्म, कदाचिदविभक्तनामरूपचिदचिद्वस्तुशरीरं तत्कारणावस्थम्, कदाचिच्च विभक्तनामरूपचिदचिद्वस्तुशरीरं तत्कार्यावस्थं ब्रह्म, सर्वदा चिदचिद्वस्तुशरीरतया तद्विशिष्टत्वेऽपि ब्रह्मणः परिणामित्वापुरुषार्थाश्रयत्वे शरीरभूतचेतनाचेतनवस्तुगते । आत्मभूतं ब्रह्म सर्वदा निरस्तनिखिलदोषगन्धानवधिकातिशयासङ्ख्येयज्ञानानन्दाद्यपरिमितोदार-गुणसागरमवतिष्ठत इति ब्रह्मैव जगन्निमित्तमुपादानं चेति [8]"यतो वा इमानि' इत्यादिवाक्यं प्रतिपादयत्येवेति 'जन्माद्यस्य यतः तत् ब्रह्म' इति सुष्टूक्तम् । [9]"सदेव सोम्येदमग्र आसीत्, एकमेवाद्वितीयम्' [10]'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय' इति । अस्य चायमर्थः [11]"यस्यात्मा शरीरम्' [12]"यस्याक्षरं शरीरम्, यस्य पृथिवी शरीरम्, यस्याव्यक्तं शरीरम् । एष सर्वभूतान्तरात्मा अपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः' इत्यादिश्रुतेः ब्रह्मणः सर्वदा चिदचिद्वस्तुशरीरकत्वात् सदेवेदमिदानीं स्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरकत्वेन विभक्तनामरूपम्, अग्रे प्रलयकाले, सूक्ष्मदशापन्नचिदचि-

---

१. शारी० २-३-३३ । २. शारी० २-३-४० । ३. वि० पु० १-२२-५६ । ४. वि० पु० १-२२-३८ । ५. वि० पु० १-२२-२० । ६. शारी० २-३-४९ । ७. दिनोक्तम् पा० । ८. तै० भृ० १-१ । ९. छा० ६-२-१ । १०. छा० ६-२-३ । ११. माध्यन्दिन पाठे० । १२. सुबालो० ७ ख० ।

द्वस्तुशरीरतया नामरूपविभागानर्हमेकमेवासीत्। [1]'स्वयमेव ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वशक्तिनिमित्तान्तरानपेक्षमद्वितीयञ्चातिष्ठत्। [2]'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय' इति तन्नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरकतया एवमेवावस्थितं नामरूपविभागार्हस्थूलदशापत्त्या बहु प्रकारं स्यामिति [3]ऐक्षत। 'स्यां, प्रजायेय' इति व्यष्टिसमष्टिव्यपदेशः। चिदचितोः परस्य च प्रलयकालेऽपि व्यवहारानर्हसूक्ष्मभेदः [4]सर्ववेदान्तिभिरभ्युपगतः, अविद्याकृतभेदस्य उपाधिकृतभेदस्य च अनादित्वाभ्युपगमात्। इयांस्तु विशेषः- ब्रह्मैवाज्ञम् उपाधिसम्बद्धं चेति सर्वश्रुतिस्मृतिन्यायविरोधोऽन्येषाम्, तदभावादविरोधश्चास्माकम्—इति॥

जगत्सृष्ट्यादिकं नास्ति हरेर्वाऽस्त्युपलक्षणम्।
नो यतो ब्रह्म भिद्यत विशेषणविभेदतः॥
उपलक्ष्येत सृष्ट्यादेस्तज्जिज्ञासोपपत्तये।
विशेषणोपसंहारोऽविरोधे न हि भेदकृत्॥
यतो वेत्यादि वाक्यं नो लक्षणं वास्ति ब्रह्मणः।
नो यतो ब्रह्म भिद्येत विशेषणविभेदतः॥
उपलक्ष्येत तद्वाक्यात् तज्जिज्ञासोपपत्तये।
विशेषणोपसंहारोऽविरोधे नहि भेदकृत्॥

इति जन्माद्यधिकरणम्॥ २॥

अथ शास्त्रयोनित्वाधिकरणम्॥ ३॥

शास्त्रयोनित्वात्। १। १। ३॥

एवं चिदचिद्वस्तुशरीरतया तद्विशिष्टस्य ब्रह्मण एव जगदुपादानत्वं निमित्तत्वञ्च नानुमानगम्यमिति [5]शास्त्रैकप्रमाणकत्वात्तस्य। *'यतो वा इमानि भूतानि' इत्यादि वाक्यम्, निखिलजगदेककारणं [6]ब्रह्मैव बोधयत्येवेति सिद्धम्॥

---

१. स्वयमेव सर्वज्ञं पा०। २. छा० ६-२-३। ३. ऐक्षतेतिचिदचिदतो० पा०। ४. सर्ववेदान्तवादिभिरभ्युपेतः पा०। ५. शास्त्रैकवेद्यम् पा०। * ६. तै० भृगु० १ अनु०।

यतो वेत्यादिवाक्यं किं प्रमाणं वा न वा हरौ ।
न मानं ब्रह्मणस्तस्य प्रमाणान्तरलक्षणात् ॥
प्रमाणं शास्त्रमेवात्र भिन्नमानानिवेदनात् ।

इति शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अथ समन्वयाधिकरणम् ॥ ४ ॥

तत्तु समन्वयात् । १ । १ । ४ ॥

[1]पुरुषार्थतयाऽन्वयः समन्वयः शास्त्राख्यप्रमाणस्य पुरुषार्थपर्यवसायित्वेऽपि ब्रह्म स्वस्य परस्य [2]चानुभवितुः [3]अविशेषेण स्वरूपेण गुणैर्विभूत्या च अनुभूयमानम् अनवधिकातिशयानन्दरूपमिति पुरुषार्थत्वेनाभिधेयतयाऽन्वयात्, ब्रह्मणश्शास्त्रप्रमाणकत्वमुपपन्नतरमिति निरवद्यं निखिलजगदेककारणं ब्रह्म वेदान्ताः प्रतिपादयन्तीत्युक्तम् । तस्यै कस्यैकदेकक्रृत्स्नजगन्निमित्तत्वं तस्यैवोपादानतया जगदात्मकत्वञ्च नानुमानादिगम्यमिति शास्त्रैकप्रमाणकत्वात्, तस्य चानवधिकातिशयानन्दरूपतया परमपुरुषार्थत्वाद्वेदान्ताः प्रतिपादयन्त्येवेति स्थिरीकृतम् । अतः परं पादशेषेण जगत्कारणतया प्रधानपुरुषप्रतिपादनानर्हतया सर्वज्ञं सत्यसङ्कल्पं निरस्ताविद्यादिसमस्तदोषगन्धम् अपरिमितोदारगुणसागरं ब्रह्मैव वेदान्ताः प्रतिपादयन्तीत्युच्यते ।

शास्त्रप्रमाणकत्वं तद्ब्रह्मणो नास्त्यथास्ति वा ।
नास्य कार्यपरत्वाद्धि, मैवमस्ति समन्वयात् ॥

इति समन्वयाधिकरणम् ॥ ४ ॥

अथ ईक्षत्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

तत्र तावत्प्रधानं वेदान्तप्रतिपादनानर्हमित्याह—

ईक्षतेर्नाशब्दम् । १ । १ । ५ ॥

अशब्दम्—आनुमानिकं प्रधानम् । तत् वेदान्तवेद्यं न, कुतः ? ईक्षतेः [4]"सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" इति प्रस्तुतजगत्कार-

---

१. ब्रह्म अवगमयत्येवेति पा० । २. पुरुषार्थतया सम्यगन्वयः पा० ।
३. चानुभवितुः स्वरूपेण गुणैः विभूत्या वा अनवधिकातिशयानन्द० पा० ।
४. छा० ६-२-१ ।

णव्यापारवाचिनः ईक्षतेर्धातोश्श्रवणात्- [1]"तदैक्षत बहु स्याम्' इति ॥ ५ ॥

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् । १ । १ । ६ ॥

[2]"तत्तेज ऐक्षत' [3]इत्यादिषु अचेतनेऽपि वस्तुनि ईक्षतिश्श्रूयते । [4]तत्र गौण इति चेत्—नैतदुपपद्यते, प्रस्तुते सच्छब्दवाच्ये श्रूयमाणाच्चेतनवाचिनः आत्मशब्दात् । [5]"स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति ह्युत्तरत्र श्रूयते । तेजःप्रभृतिष्वपि न गौणमीक्षणम् । तेजःप्रभृतिशब्दैरपि तत्तच्छरीरकं ब्रह्मैवाभिधीयते, [6]"अनेन जीवेनाऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इति ब्रह्मात्मकजीवानुप्रवेशादेव सर्वस्य वस्तुनो नामरूपभाक्त्वात् । [7]तत्सृष्ट्वा । तदेवानुप्राविशत् । तदनुप्रविश्य । सच्च त्यच्चाभवत् । निरुक्तञ्चानिरुक्तञ्च । निलयनञ्चानिलयनञ्च । विज्ञानञ्चाविज्ञानञ्च । सत्यञ्चानृतञ्च सत्यमभवत्' इति चेतनमचेतनञ्च पृथक् निर्दिश्य तदुभयमनुप्रविश्य [8]'सत्यच्छब्दवाच्योऽभवत्—इति हि समानप्रकरस्पष्टमभिहितम् ॥ ६ ॥

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् । १ । १ । ७ ॥

इतश्च प्रधानादर्थान्तरभूतं सच्छब्दाभिहितं जगत्कारणम् । सच्छब्दाभिहिततत्त्वनिष्ठस्य मोक्षोपदेशात् [9]"तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये, अथ संपत्स्ये' इति हि तन्निष्ठस्य मोक्ष उपदिश्यते । प्रधानकारणवादिनामपि हि प्रधाननिष्ठस्य मोक्षो नाभिमतः ॥ ७ ॥

हेयत्वावचनाच्च । १ । १ । ८ ॥

यदि प्रधानमत्र विवक्षितम् ; तदा तस्य [10]हेयत्वात् अध्येयत्वमुच्येत । न तदुच्यते । मोक्षसाधनतया [11]ध्येयत्वमेवात्रोच्यते; [12]"तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इत्यादिना ॥ ८ ॥

१, २. छा० ६–२–३ । ३. इत्याद्यचेतनेऽपि वस्तुनि पा० । ४. स हि गौणः; एवमत्रापि प्रधान एवेक्षति गौण इति चेत् पा० । ५. छा० ६-८–७ । ६. छा० ६–३–२ । ७. तै० आ० ६ । ८. तत्तदभवत् तत्तच्छब्दवाच्योऽभवत् पा० । ९. छा० ६–१४–२ । १०. हेयत्वमध्येयत्वमुच्येत पा० । ११. येयत्वमेव ह्यत्रोच्यते पा० । १२. छा० ६-८-७ ।

इतश्च न प्रधानम्—

प्रतिज्ञाविरोधात्। १। १। ९॥

एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविरोधात्। सच्छब्दवाच्यतत्त्वज्ञानेन तत्कार्यतया चेतनाचेतनसर्ववस्तुज्ञानम्, [1]"येनाश्रुतं श्रुतं भवति' इत्यादिना प्रतिज्ञातम्। तद्धि प्रधानकारणवादे विरुध्यते, चेतनस्य प्रधानकार्यत्वाभावात्। प्रधानादर्थान्तरभूतब्रह्मकारणवादे चिदचिद्वस्तुशरीरं ब्रह्मैव नामरूप[2]विभागाविभागाभ्यां कार्यं कारणं चेति ब्रह्मज्ञानेन कृत्स्नस्य ज्ञाततोपपद्यते॥

इतश्च न प्रधानम्—

स्वाप्ययात्। १। १। १०॥

[3]"स्वप्नान्तं मे सोम्य विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषस्स्वपिति नाम सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति। स्वमपीतो भवति। तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते। स्वं ह्यपीतो भवति' इति जीवस्य चेतनस्य सुषुप्तस्य सता संपन्नस्य स्वाप्ययवचनात् प्रधानादर्थान्तरभूतं सच्छब्दवाच्यमिति विज्ञायते। स्वमपीतो भवति-आत्मानमेव जीवोऽपीतो भवतीत्यर्थः। [4]चिद्वस्तुशरीरकं तदात्मभूतं ब्रह्मैव जीवशब्देनाभिधीयत इति नामरूपव्याकरणश्रु[5]त्युक्तम् तज्जीवशब्दाभिधेयं परं ब्रह्मैव सुषुप्तिकालेऽपि प्रलयकाल इव नामरूपपरिष्वङ्गाभावात् केवलसच्छब्दाभिधेयमिति [6]"सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवति' इत्युच्यते। तथा समानप्रकरणे नामरूपपरिष्वङ्गाभावेन प्राज्ञेनैव परिष्वङ्गात् [7]"प्राज्ञेनाऽत्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम्' इत्युच्यते। आमोक्षाज्जीवस्य नामरूपपरिष्वङ्गादेव हि स्वव्यतिरिक्तविषयज्ञानोदयः। सुषुप्तिकाले हि नामरूपे विहाय सता सम्परिष्वक्तः पुनरपि जागरणदशायां नामरूपे परिष्वज्य तत्तन्नामरूपो भवतीति श्रुत्यन्तरे स्पष्टमभिधीयते। यथा-* [8]"सुप्तः···स्वप्नं न कञ्चन पश्यति' [9]"अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति एतस्माद्ध आत्मनः प्राणा यथा-

१. छा० ६-१-३। २. भावाभावाभ्यां पा०। ३. छा० ६-८-१। ४. चिदचिद्वस्तु० पा०। ५. श्रुत्योक्तम्० पा०। ६. छा० ६-८-१। ७. बृ० ६-३-२१। * ८. सुषुप्तः० पा० घृ० ६-३१९। ९. कौषी० ४-१३।

यर्थं विप्रतिष्ठन्ते' तथा [1]"त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा' ' 'यद्यद्भवन्ति तथा भवन्ति' इति ॥ १० ॥

गतिसामान्यात् । १ । १ । ११ ॥

सकलोपनिषद्गतिसामान्यादस्यामप्युपनिषदि न प्रधानं कारणमिति ज्ञायते । [2]"आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् । नान्यत्किञ्चनमिषत्, स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति स इमाँल्लोकानसृजत' [3]"तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्सम्भूतः' [4]"स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः' इत्यादिसकलोपनिषत्सु सर्वेश्वर एव हि जगत्कारणमिति प्रतिपाद्यते ॥ ११ ॥

श्रुतत्वाच्च । १ । १ । १२ ॥

श्रुतमेव ह्यस्यामुपनिषदि—[5]"आत्मनः प्राणः' ' 'आत्मत आकाशः' इत्यादौ आत्मन एव सर्वोत्पत्तिः; अतः प्रधानादचेतनादर्थान्तरभूतस्सर्वज्ञः पुरुषोत्तम एत्र जगत्कारणं ब्रह्मेति स्थितम् ॥ १२ ॥

सदेवेत्यादिवाक्येन प्रधानं प्रतिपाद्यते ।
किं वा ब्रह्म, प्रधानं भो-जगत्सारूप्यदर्शनात् ।
ईक्षत्यनुपपत्तेस्तु ब्रह्मैव प्रतिपाद्यते ॥

इति ईक्षत्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

अथ आनन्दमयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

आनन्दमयोऽभ्यासात् । १ । १ । १३ ॥

यद्यपि प्रधानादर्थान्तरभूतस्य प्रत्यगात्मनश्चेतनस्य [6]ईक्षणगुणयोगस्सम्भवति, तथाऽपि प्रत्यगात्मा बद्धो मुक्तश्च न जगत्कारणम्, [7]"तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्सम्भूतः' इत्यारभ्य, [8]"तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञान-

---

१. छा० ६-८-३ । २. ऐत० १-१-१ । ३. तै० आन० १ । ४. श्वे० ६-९ । ५. छा० ७-२६-१ । ६. ईक्षणयोग पा० । ७ तै० आन० १ अनु० । ८. तै० आन० ५ ।

मयात्। अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः'[1] इत्यस्य आनन्दमयत्वप्रतिपादनात् कारणतया व्यपदिष्टोऽयमानन्दमयः प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतः सर्वज्ञः परमात्मैव। कुतः? अभ्यासात्—आनन्दमयस्य निरतिशयदशाशिरस्कानन्दमयत्वेनाभ्यासात्। [2]"ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः। स एको ब्राह्मण आनन्दः' [3]"यतो वाचो निवर्तन्ते। अप्राप्य मनसा सह। आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्। न बिभेति कुतश्चन' इति हि वेद्यत्वेनायमानन्दमयोऽनवधिकातिशयोऽभ्यस्यते ॥ १३ ॥

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात्। १। १। १४॥

[4]"स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः' इति विकारार्थमयट्प्रकरणात् [5]"आनन्दमयः' इत्यस्यापि विकारार्थत्वं प्रतीयते। अतोऽयमानन्दमयः नाविकाररूपः परमात्मा, इति चेन्न अर्थविरोधात् प्राचुर्यार्थ एवायं मयडिति विज्ञायते, [6]"तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्सम्भूतः' इति ह्यविकार आत्मा प्रकृतः। प्रकरणे च विकारार्थत्वं प्राणमय एव परित्यक्तम्। उक्तेन न्यायेन आनन्दप्राचुर्यात् परमपुरुष एवायमानन्दमयः ॥ १४ ॥

तद्धेतुव्यपदेशाच्च। १। १। १५॥

[7]"एष ह्येवानन्दयाति' इति जीवान्प्रत्यानन्दहेतुरयमानन्दमयो व्यपदिश्यते; अतश्चायं न प्रत्यगात्मा ॥ १५ ॥

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते। १। १। १६॥

[8]"सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति मन्त्रवर्णोदितमेव [9]"तस्माद्वा एतस्मात्' इत्यादिना आनन्दमय इति गीयते; अतश्च न प्रत्यगात्मा ॥ १६ ॥

नेतरोऽनुपपत्तेः। १। १। १७॥

इतरः, प्रत्यगात्मा मन्त्रवर्णोदित इति नाशङ्कनीयम्, [10]"सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता' इति प्रत्यगात्मनो बद्धस्य मुक्तस्य

---

१. इति तस्य पा०। २. तै० आन० ८-४। ३. तै० आन९।
४. तै० आन० १। ५. तै० आन० ५-२। ६. तै० आन० १ अनु०।
७. तै० आन० ७-१ अनु०। ८, ९, १०. तै० आन० १।

च ईदृशविपश्चित्त्वानुपपत्तेः । १"सोऽकामयत । बहु स्यां प्रजायेय' इति विचित्रस्थिरत्रसरूपबहुभवनसङ्कल्परूपमिदं विपश्चित्त्वमिति ह्युत्तरत्र व्यज्यते । मुक्तस्य सर्वज्ञस्यापि जगद्व्यापाराभावादीदृशविपश्चित्त्वासम्भवः ॥

इतश्च—

भेदव्यपदेशाच्च । १ । १ । १८ ॥

२'तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् । अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः' इति हि विज्ञानमयात् प्रत्यगात्मनो भेदेनायमानन्दमयो व्यपदिश्यते । न च विज्ञानमयविषयतया उदाहृत श्लोके ३"विज्ञानं यज्ञं तनुते' इति व्यपदेशात् विज्ञानमयो बुद्धिमात्रमित्याशङ्कनीयम्; यतस्सूत्रकार एव इमामाशङ्कां परिहरिष्यति ४"व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः' इति । ५"विज्ञानं यज्ञं तनुते' इति यज्ञादिक्रियायां जीवस्य कर्तृत्वव्यपदेशाच्च जीवः कर्ता । विज्ञानशब्देन जीवस्याप्युपदेशे बुद्धिमात्र व्यपदेशे च विज्ञानेनेति निर्देशविपर्ययस्स्यात्, बुद्धेः करणत्वादिति ॥ १८ ॥

इतश्च—

कामाच्च नानुमानापेक्षा । १ । १ । १९ ॥

६"सोऽकामयत । बहु स्याम्' इति स्वकामादेवास्य जगत्सर्गश्श्रूयते । प्रत्यगात्मनो हि यस्य कस्यचित्सर्गे आनुमानापेक्षा दृश्यते । अनुमानगम्यं प्रधानम् आनुमानम् ॥ १९ ॥

इतश्च—

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति । १ । १ । २० ॥

अस्मिन्—आनन्दमये, अस्य-प्रत्यगात्मनः, आनन्दयोगं शास्ति ७"रसो वै सः । रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति'—इति । अतः प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतः सर्वज्ञः पुरुषोत्तमः जगत्कारणभूतः आनन्दमयः ॥

आनन्दमयवाक्ये किं जीवो वा ब्रह्म वोच्यते ।
शारीरत्वश्रुतेर्जीवो, ब्रह्मैवाभ्यासतः परम् ॥

इति आनन्दमयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

---

१. तै० आन० ६ । २. तै० आन० ५ । ३. तै० आन० ५ । ४. शारी० २-३-३५ । ५. तै० आन० ५ । ६. तै० आन० ६ । ७. तै० आ० ७-१ ।

अथ अन्तराधिकरणम् ॥ ७ ॥

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् । १ । १ । २१ ॥

अयं जगत्कारणभूतः विपश्चिदानन्दमयः, कश्चिदुपचितपुण्यविशेषो जीवविशेषः देहयोगाद्विज्ञायते, नायं परमात्मेति नाशङ्कनीयम्; [1]"य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः" इत्यादौ श्रूयमाणः पुरुषाकारः परमात्मैव। कुतः? तद्धर्मोपदेशात्, [2]"स एष सर्वेषां लोकानामीशः सर्वेषां कामानाम् [3]'तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः' इति निरुपाधिकसर्वलोकसर्वकामेशत्वं स्वत एवाकर्मवश्यत्वं च प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतस्य हि परमपुरुषस्यैव धर्मः, [4]"वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्। आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्' इत्यादिषु त्रिगुणात्मकप्रकृत्यनन्तर्गताप्राकृतस्वासाधारणरूपवत्त्वं च ज्ञानादिगुणवत्तस्यैव हि श्रूयते; ज्ञानादयोऽपि [5]"सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' [6]'यस्सर्वज्ञस्सर्ववित्' [7]'पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' इत्यादिषु श्रुतत्वात् तस्य गुणा विज्ञायन्ते। यथा [8]"आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्' इत्यादिषु अप्राकृतस्वासाधारणरूपश्रवणात् तद्वत्ता च विज्ञायते। तदेतद्वाक्यकाराश्चाहुः—'हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते' इति 'प्राज्ञस्सर्वान्तरस्स्यात् लोककामेशोपदेशात् तथोदयात्पाप्मनाम्, इत्युक्त्वा, तद्रूपस्य कार्यत्वं मायामयत्वं वा इति विचार्य 'स्याद्रूपं कृतकमनुग्रहार्थं तच्चेतसामैश्वर्यात्' इति निरसनीयं मतमुपन्यस्य 'रूपं वातीन्द्रियम् अन्तःकरणप्रत्यक्षनिर्देशात्' इति। व्याख्यातं च द्रमिणाचार्यैः—'नवा मायामात्रम् अञ्जसैव विश्वसृजो रूपम्' तत्तु न चक्षुषा ग्राह्यम्, मनसा त्वकलुषेण साधनान्तरवता गृह्यते, 'न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा, मनसा तु विशुद्धेन' इति श्रुतेः; नह्यरूपाया देवतायाः रूपमुपदिश्यते; यथाभूतवादि हि शास्त्रम्; यथा 'महारजतं वासः' 'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्। आदित्यवर्णम्' इति प्रकरणान्तरनिर्देशात्' इति। 'साक्षिण' इति 'हिरण्मय' इति 'रूपसामान्याच्चन्द्रमुखवत्' इति च

१. छां० १-६-६। २-छां० १-६-७। ३. छां० १-६-७। ४. यजु० आरण० ३-१२ पुरुषसू०। ५. तै० आन० १। ६. मु० १-१-९। ७. श्वे० ६-८। ८. यजु० आरण० ३-२१ पुरुषसू०।

वाक्यम् । तच्च व्याख्यातं तैरेव 'नमयडत्र विकारमादाय प्रयुज्यते अनारभ्यत्वादात्मनः' इत्यादिना । अतः प्रधानात् प्रत्यगात्मनश्चार्थान्तरभूतो निरुपाधिकविपश्चिदनवधिकातिशयानन्दोऽप्राकृत—स्वासाधारणदिव्यरूपः पुरुषोत्तमः परं ब्रह्म जगत्कारणमिति वेदान्तैः प्रतिपाद्यत इति निरवद्यम् ॥

भेदव्यपदेशाच्चान्यः । १ । १ । २२ ॥

[1]"य आदित्ये तिष्ठन् आदित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यश्शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृत इत्यधिदैवतम् । यश्चक्षुषि तिष्ठन् इत्यध्यात्मम् । यस्सर्वेषु लोकेषु तिष्ठन्नित्यधिलोकम् । यस्सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्नित्यधिभूतम् । यस्सर्वेषु वेदेषु तिष्ठन्नित्यधिवेदम् । यस्सर्वेषु यज्ञेषु तिष्ठन्नित्यधियज्ञम् इत्यन्तर्यामिब्राह्मणे; सुबालोपनिषदि च [2]"यः पृथिवीमन्तरे सञ्चरन्' इत्यारभ्य, 'योऽव्यक्तमन्तरे सञ्चरन् योऽक्षरमन्तरे सञ्चरन् यो मृत्युमन्तरे सञ्चरन् यस्य मृत्युश्शरीरम् यं मृत्युर्न वेद एष सर्वभूतान्तरात्मा अपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः' इति सर्वदेवसर्वलोकसर्वभूतसर्ववेदसर्वयज्ञसर्वात्मोपरिवर्तमानतया तत्तच्छरीरतया तत्तदन्तरात्मतया तत्तदवेद्यतया तत्तन्नियन्तृतया चेभ्यस्सर्वेभ्यः भेदव्यपदेशाच्च, अयमपहतपाप्मा नारायणः प्रधानात् प्रत्यगात्मनश्च अर्थान्तरभूतो निखिलजगदेककारणमिति सिद्धम् ॥७॥

य एषोन्तरादित्ये य एषोन्तरक्षिणि च तथा वाक्ये ।
जरुषपदं किं जीवं किं वा ब्रह्माभिधेत्ते तत ॥
जीवं तनुसम्बन्धात तद्धर्मोपदेशात्तु कृष्णं वै ।

इति अन्तराधिकरणम् ॥ ७ ॥

अथ आकाशाधिकरणं प्राणाधिकरणञ्च ॥ ८-९ ॥

आकाशस्तल्लिङ्गात् । १ । १ । २३ ॥

अत एव प्राणः । १ । १ । २४ ॥

[3]"सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति' [4]"सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमवाभिसंविशन्ति प्राणमे-

---

१. बृ० ५ अ० ७ ख० १ । २. सुबाल० ७ ख० । ३. छा० १-९-१ । ४. छा० १-११-५ ।

वाभ्युज्जिहते' इत्यादौ, [1]"सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यादिना सामान्येन निर्दिष्टस्य जगत्कारणस्य भूताकाशप्राणसहचारिजीववाचिशब्दाभ्यां विशेषनिर्णयशङ्कायां [2]"सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि' इति प्रसिद्धवन्निर्दिश्यमानात् जगत्कारणत्वादिलिङ्गात् भूताकाशजीवाभ्याम् अर्थान्तरभूतः परमपुरुष एवात्र आकाशप्राणशब्दनिर्दिष्ट इति निश्चीयते। तत्प्रसिद्धिस्तु बहुभवनरूपेक्षणानवधिकातिशयानन्दजीवानन्द—हेतुत्वविज्ञानमयविलक्षणत्वनिखिलभुवनभयाभयहेतुत्वसर्वलोकसर्वकामेशत्वसर्वपाप्मोदयाप्राकृतस्वासाधारणरूपविशिष्टस्य रविकरविकसितपुण्डरीकनयनस्य सर्वज्ञस्य सत्यसङ्कल्पस्य करणाधिपाधिपस्य परमपुरुषस्यैव निखिलजगदेककारणत्वादिति स एव आकाशप्राणशब्दाभ्यां जगत्कारणत्वेनाभिधीयत इति निर्णयो युक्त एव ॥ २३-२४ ॥

अस्य लोकस्य केत्यादावाकाशं ब्रह्म वोच्यते ।
आकाशं शब्दसामर्थ्याल्लिङ्गसामर्थ्यतः परम् ॥
भूतानि प्राणमित्यत्र प्राणशब्देन किं मतम् ?
प्राणवायुर्यतो लोकः प्राणाधीनस्थितिर्मतः ॥
नैवं पूर्ववदत्रापि प्राज्ञ एवाभिधीयते ॥

इति आकाशाधिकरणं प्राणाधिकरणञ्च ॥ ८-९ ॥

अथ ज्योतिरधिकरणम् ॥ १० ॥

ज्योतिश्चरणाभिधानात् । १ । १ । २५ ॥

[3]"अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेषु अनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेषु इदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिः' इत्यत्र सर्वस्मात्परत्वेन निर्दिश्यमानतया सकलकारणभूतज्योतिषः कौक्षेयज्योतिषैक्याभिधानात् , स्ववाक्ये विरोधिलिङ्गादर्शनाच्च, प्रसिद्धमेव ज्योतिर्जगत्कारणत्वेन प्रतिपाद्यत इति शङ्कायाम् , यद्यपि स्ववाक्ये विरोधिलिंगं न दृश्यते; तथापि पूर्वस्मिन् वाक्ये [4]"पादोऽस्य विश्वा भूतानि ।

---

१. छा० ६-२-१ । २. छा० १-११-५ । ३. छा० ३-१३-७ ।
४. छा० ३-१२-६ ।

त्रिपादस्यामृतन्दिवि' इति प्रतिपादितस्य सर्वभूतचरणस्य परमपुरुषस्यैव द्युसम्बन्धितयोऽत्रापि प्रत्यभिज्ञानात् स एव ज्योतिश्शब्देन सर्वस्मात् परत्वेन सकलकारणतयाऽभिधीयते। अस्य च कौक्षेयज्योतिषैक्याभिधानं फलायोपादिश्यत इति न कश्चिद्विरोधः। अखिलजगदेककारणभूतः परमपुरुषोऽप्राकृतस्वासाधारणदिव्यवर्णो दिव्यरूपस्तमसः परस्ताद्वर्तत इति तस्यैव निरतिशयदीप्तियोगात् ज्योतिश्शब्दाभिधेयत्वम् [1]"विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेषु अनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेषु' वासश्च युज्यत एव ॥ २५ ॥

छन्दोभिधानान्नेतिचेन्न तथा चेतोर्पणनिगमात्तथा हि दर्शनम्। १। १। २६ ॥

पूर्वत्र [2]"गायत्री वा इदं सर्वम्' इति गायत्र्याख्यच्छन्दः प्रस्तुतमिति नात्र परमपुरुषाभिधानमिति चेत्—नैतत्, परमपुरुषस्यैव गायत्रीसादृश्यस्य अनुसन्धानोपदेशत्वात्, तस्य छन्दोमात्रस्य सर्वभूतात्मकत्वानुपपत्तेरेवेति निगम्यते। अन्यत्रापि ह्यन्यस्य छन्दस्सादृश्यात् छन्दोनिर्देशः दृश्यते [3]'ते वा एते पञ्चान्ये' इत्यारभ्य 'सैषा विराट्' इत्यादौ ॥ २६ ॥

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम्। १। १। २७ ॥

भूतपृथिवी शरीरहृदयैश्चतुष्पदेति व्यपदेशश्च परमपुरुषे गायत्रीशब्दनिर्दिष्टे ह्युपपद्यत इति पूर्वोक्तप्रकार एव समञ्जसः ॥ २७ ॥

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात्। १। १। २८ ॥

पूर्वत्र [4]"त्रिपादस्यामृतन्दिवि' इति परमपुरुषो व्यपदिश्यते। अत्र [5]"अथ यदतः परो दिवः' इति पञ्चम्या निर्दिष्टः द्युसम्बन्धिज्योतिरिति न प्रत्यभिज्ञेति चेत्—नैतत्, उभयस्मिन्नपि व्यपदेशे विरोधाभावात्; यथा 'वृक्षाग्रे श्येनः, वृक्षाग्रात्परतश्श्येनः' इति व्यपदेशः। अत्र दिवः परत्वमेव उभयत्र विवक्षितमित्यर्थः ॥

अतःपरा दिवोज्योतिर्वाक्ये ज्योतिः पदार्थः कः।
आदित्यादि प्रसिद्धेर्नो—पादस्येत्यादितः परः ॥

---

१. छा० ३-१३-७। २. छा० ३-१२-१। ३. छा० ४-३-८। ४. छा० ३-१२-६। ५. छा० ३-१३-७।

गायत्र्यादिकशब्दानामेवं ब्रह्मणि शक्तता ॥

इति ज्योतिरधिकरणम् ॥ १० ॥

अथ इन्द्रप्राणाधिकरणम् ॥ ११ ॥

प्राणस्तथाऽनुगमात् । १ । १ । २९ ॥

आत्मनां हिततमरूपमोक्षसाधनोपासनकर्मतया प्रज्ञातजीवभावस्य इन्द्रस्य [1]"प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्स्व' इति विधानात् स एव जगत्कारणम्। कारणोपासनं हि मोक्षसाधनम्, [2]"तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये। अथ सम्पत्स्ये' इति श्रुतेरिति नाशङ्कनीयम्; प्राणशब्दसमानाधिकरणेन्द्रशब्दनिर्दिष्टो जीवादर्थान्तरभूत उक्तलक्षणः परमात्मैव। कुतः ? तथानुगमात्; परमात्मासाधारणानन्दाजरामृतादिष्व-स्येन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टस्यानुगमो[3] हि दृश्यते—"स एष प्राण एव प्रज्ञात्मा-ऽनन्दोऽजरोऽमृतः' इति ॥ २६ ॥

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन् । १ । १ । ३० ॥

उपक्रमे हि "मामेव विजानीहि' इति त्वाष्ट्रवधादिना प्रज्ञातजीव-भावस्य इन्द्रस्योपदेशात्, उपसंहारस्तदनुगुणो वर्णनीय इति चेत्—नैतत्; अध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन्—अध्यात्मं—परमात्मधर्मः। परमात्मधर्म-सम्बन्धबहुत्वमस्मिन्निन्द्रशब्दाभिधेये, वाक्योपक्रमप्रभृत्युपसंहारा दृश्यन्ते। [1]"यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे' इति हिततमोपासनं प्रारब्धम्। तच्च परमात्मधर्मः। [4]"तमेवं विद्वानमृत इह भवति। नान्यः पन्था:' इत्यादि-श्रुतेः। तथा [5]"एष एव साधु कर्म कारयति' इत्यादिना सर्वस्य कारयि-तृत्वम्, [5]"एवमेवैता भूतमात्राः' इत्यारभ्य [5]"प्रज्ञामात्राः प्राणेष्वपि ताः' इति सर्वाधारत्वं, तथा आनन्दादयश्च, [5]"एष लोकाधिपतिः' इत्यादिना सर्वेश्वरत्वञ्च ॥ ३० ॥

---

१. कौ० ३-१। २. छा० ६-१४-७। ३. प्राणशब्दस्यानुगमो० पा०।
४. पुरुष सू०। ५. कौ० ३-९।

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् । १ । १ । ३१ ॥

नामरूपव्याकरणादिशास्त्रात्सर्वशब्दैः परमात्मैवाभिधीयत इति दृष्ट्या तज्ज्ञापनायायमिन्द्रशब्देन परमात्मोपदेशः। शास्त्रस्था हि वामदेवादयः तथैव वदन्ति [1]"तद्धैतत्पश्यन् ऋषिर्वामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्च' इति।

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रित-
त्वादिह तद्योगात् । १ । १ । ३२ ॥

[2]"त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनम्, यावद्ध्यस्मिन् शरीरे प्राणो वसति ताव-दायुः' इत्यादिजीवलिंगं मुख्यप्राणलिंगं चास्मिन् दृश्यत इति नैवमिति चेन्न; उपासात्रैविध्यात् हेतोर्जीवशब्देन प्राणशब्देन च परमात्मनोऽ-भिधानम्। अन्यत्रापि परमात्मनः स्वरूपेणोपासनं भोक्तृशरीरकत्वेन भोग्यभोगोपकरणशरीरकत्वेन इति त्रिविधं परमात्मोपासनमाश्रितम्। यथा [3]"सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति स्वरूपेण, [4]"तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चा-भवत्' इत्यादि [5]"सत्यञ्चानृतञ्च सत्यमभवत्' इति भोक्तृशरीरकत्वेन भोग्यभोगोपकरणशरीरकत्वेन च; इहापि तत्सम्भवादेवमुपदेशः। [6]'जन्मा-द्यस्य यतः' इत्यादिषु सद्ब्रह्मात्मेति सामान्यशब्दैर्हि जगत्कारणं प्रकृति-पुरुषाभ्यामर्थान्तरभूतमिति साधितम्। [7]"ज्योतिश्चरणाभिधानात्' इत्य-स्मिन् सूत्रे पुरुषसूक्तोदितो महापुरुषो जगत्कारणमिति विशेषतो निर्णीतम्। स एव प्रज्ञातजीववाचिभिरिन्द्रादिशब्दैरपि क्वचित्क्वचिच्छास्त्रदृष्ट्या तत्त-च्छरीरकतया चोपास्यत्वायापदिश्यत इति [8]"शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वाम-देववत्' इति उपासात्रैविध्यात् इति साधितम् ॥ ३२ ॥

प्रतर्दनो ह वै वाक्याज्ज्ञेयो जीवोथ वा परः ।
जीवः शब्दप्रसिद्धेः स्यादजरत्वादिना परः ॥

इति इन्द्रप्राणाधिकरणम् ॥ ११ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते वेदान्तसारे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः।

---

१. बृ० ३-४-१०। २. कौ० ३-१। ३. तै० आन० १। ४, ५. तै० आन० ६। ६. शारी० १-१-२। ७. शारी० १-१-२६। ८. शारी० १-१-३१।

अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः

अथ सर्वत्र प्रसिद्ध्यधिकरणम् ॥ १ ॥

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् । १ । २ । १ ॥

[1]'सर्वं खल्विदम्' इति निर्दिष्टेन सामानाधिकरण्येन निर्दिष्टं ब्रह्म परमात्मा; कुतः ?, प्रसिद्धोपदेशात् [2]'तज्जलान्' इति हेतुतस्सर्वात्मकत्वोपदेशादित्यर्थः । प्रसिद्धं हि हेतुतया व्यपदिश्यते । सकलोपनिषत्सु ब्रह्मैव हि जगज्जन्मलयजीवनहेतुतया प्रसिद्धं [3]'यतो वा इमानि' इत्यादिषु ॥१॥

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च । १ । २ । २ ॥

मनोमयत्वसत्यसङ्कल्पत्वादयो विवक्षितगुणाः ब्रह्मण्येवोपपद्यन्ते ॥२॥

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः । १ । २ । ३ ॥

दुःखमिश्रपरिमितसुखलवभागिनि शारीरे तु एषां गुणानाम् अनुपपत्तेर्न शारीरोऽयम् ॥ ३ ॥

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च । १ । २ । ४ ॥

[4]'एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मि' इत्यभिसंभाव्याभिसंभवितृत्वेन प्रस्तुतब्रह्मजीवयोर्व्यपदेशादभिसंभाव्यं ब्रह्म जीवादर्थान्तरम् ॥ ४ ॥

शब्दविशेषात् । १ । २ । ५ ॥

[4]'एष म आत्माऽन्तर्हृदये' इति षष्ठ्या प्रथमया च जीवो ब्रह्म च व्यपदिश्यते । तदश्चार्थान्तरम् ॥ ५ ॥

स्मृतेश्च । १ । २ । ६ ॥

अत्रापि प्रथमया निर्दिष्टः पुरुषोत्तम इति निश्चीयते । [5]'सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टः' इति हि स्मृतिः ॥ ६ ॥

अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेतिचेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च । १ । २ । ७ ॥

[4]'एष म आत्माऽन्तर्हृदये अणीयान् व्रीहेः' इत्यादिना अल्पायतनत्वात्, स्वरूपाल्पत्वस्य व्यपदेशाच्च, नायं पर इति चेन्न, उपास्यत्वाद्धेतो-

१. छा० ३-१४-१ । २. वै० भू० १ । ३. छा० ३-१४-४ ।
४. छा० ३-१४-३ । ५. गी० १५-१५ ।

स्तथा व्यपदेशः, न तु स्वरूपाल्पत्वेन। व्योमवत्—स्वरूपमहत्त्वं चात्रैव व्यपदिश्यते—[1]'ज्यायान् पृथिव्याः ज्यायानन्तरिक्षात्' इत्यादिना ॥ ७ ॥

सम्भोगप्राप्तिरितिचेन्न वैशेष्यात् । १ । २ । ८ ॥

परोऽप्यन्तश्शरीरे वसति चेत्—जीववत् सुखदुःखोपभोगप्राप्तिस्स्यादितिचेन्न, हेतुवैशेष्यात्; परस्य हि छन्दतो जीवरक्षार्थं शरीरान्तर्वासः ॥८॥

यथाक्रतुश्रुतौ जीवो ब्रह्म वा प्रतिपाद्यते ।
मनः प्राणान्वयाज्जीवो, नो ब्रह्मैव प्रसिद्धितः ॥
सर्वं खल्विति वाक्ये किं जीवो वा ब्रह्म वोच्यते ।
सर्वभावास्पदो जीवो, नो ब्रह्मैव प्रसिद्धितः ॥

इति सर्वत्र प्रसिद्ध्यधिकरणम् ॥ १ ॥

अथ अत्ताधिकरणम् ॥ २ ॥

अत्ता चराचरग्रहणात् । १ । २ । ९ ॥

[2]'यस्य ब्रह्म च क्षत्रञ्चोभे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः' इत्यत्र ओदनोपसेचनसूचितोऽत्ता परमपुरुषः, ब्रह्मक्षत्रोपलक्षितस्य चराचरस्य कृत्स्नस्य मृत्यूपसेचनत्वेन अदनीयतया ग्रहणात् ॥९॥

प्रकरणाच्च । १ । २ । १० ॥

[3]'महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति' [4]'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः' इत्यादिना परस्यैव प्रकृतत्वात् स एवायम् ॥ १० ॥

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् । १ । २ । ११ ॥

अनन्तरम् [5]'ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्ध्ये' इत्यादिना जीवपरमात्मानावेव प्रयोज्यप्रयोजकभावेन कर्मफलाशनेऽन्वयादुपदिष्टौ, तयोरेवास्मिन् प्रकरणे गुहाप्रवेशदर्शनात्; [6]'तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितम्' इति परस्य, [7]'या प्राणेन सम्भवत्यदितिर्देवतामयी । गुहां प्रविश्य तिष्ठन्ती' इति जीवस्य कर्मफलादनाददितिर्जीवः ॥ ११ ॥

---

१. छा० ३-१४-३ । २. कठ० १-१-२५ । ३. कठ० १-१-२२ ।
४. कठ० १-२-२३ । ५. कठ० १-३-१ । ६. कठ० १-२-१२ ।
७. कठ० २-४-७ ।

विशेषणाच्च । १ । १ । १२ ॥

जीवपरावेव हि सर्वत्रास्मिन्प्रकरणे विशेष्येते, [1]'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' इत्यादौ जीवः [2]'अणोरणीयान् महतो महीयान्' [3]'महान्तं विभुमात्मानम्' [4]'नायमात्मा प्रवचनेन' [5]'विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः । सोऽध्वनः परमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्' इत्यादिषु परः । [6]'त्रिपादस्यामृतं दिवि' [7]'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेषु अनुत्तमेषु उत्तमेषु लोकेषु' इति विश्वतः प्राकृतात् स्थानात् परं विष्णोः परस्थानमेव हि संसाराध्वनः पारभूतं मुमुक्षुभिः प्राप्यम् [8]'परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः' [9]'तदक्षरे परमे व्योमन्' [9]'क्षयन्तमस्य रजसः पराके' [10]'विश्वं पुराणं तमसः परस्तात्' [11]'ते ह नाकं महिमानस्सचन्ते । यत्र पूर्वे साध्यास्सन्ति देवाः' इत्यादिसकलोपनिषत्प्रसिद्धम् ॥ १२ ॥

ब्रह्मक्षत्रौदने वाक्ये जीवोऽत्ता किमु वा हरिः ।
कर्महेतुकभोक्तृत्वं जीवे सम्भवतीति सः ॥
सर्वप्रपञ्चभोक्तृत्वप्रतीतेर्हरिरेव सः ।

इति अत्ताधिकरणम् ॥ २ ॥

अथ अन्तराधिकरणम् ॥ ३ ॥

अन्तर उपपत्तेः । १ । २ । १३ ॥

[12]'य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति होवाच एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म' इत्यत्र अदयाधारः परमपुरुषः निरुपाधिकामृतत्वाभयत्वसंयद्वामत्वादीनामस्मिन्नेवोपपत्तेः ॥ १३ ॥

स्थानादिव्यपदेशाच्च । १ । २ । १४ ॥

[13]'यश्चक्षुषि तिष्ठन्' इत्यादिना स्थितिनियमनादिव्यपदेशाच्चायं परः॥ १४॥

---

१. कठ० १-२-१८ । २. कठ० १-२-२० । ३. कठ० १-२-२२ । ४. कठ० १-२-२३ । ५. कठ० १-३-९ । ६. पुरुषसू० । ७. छा० ३-१३-७ । ८. तै० नारा० ६-२ । ९. सामवे० उत्तर० १७-२-२ । १०. तै० नारा० ६-५ । ११. पुरुषसू० । १२. छा० ४-१५-१ । १३. बृ० ५-७-१८ ।

सुखविशिष्टाभिधानादेव च । १ । २ । १५ ॥

[1]'कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इति पूर्वत्रास्यैव सुखविशिष्टतया अभिधानाच्चायं परः ॥ १५ ॥

अत एव च स ब्रह्म । १ । २ । १६ ॥

यतस्तत्र भवभीताय उपकोसलाय ब्रह्मजिज्ञासवे [2]'कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इत्युपदिष्टः' [3]'यद्वाव कं तदेव खम्' इति सुखरूपः; अतस्सुखशब्दाभिधेय आकाशः परमेव ब्रह्म ॥ १६ ॥

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च । १ । २ । १७ ॥

श्रुतब्रह्मस्वरूपाणामधिगन्तव्याया अर्चिरादिगतेरक्षिपुरुषं श्रुतवते [3]'तेऽर्चिषमेवाभिसम्भवन्ति' इत्यादिनाऽभिधानाच्चायं परमपुरुषः ॥ १७ ॥

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः १ । २ । १८ ॥

परस्मादितरो जीवादिर्नाक्ष्याधारः चक्षुषि नियमेन अनवस्थितेः अमृतत्वाद्यसम्भवाच्च ॥ १८ ॥

य एषोऽक्षिणि वाक्ये यः पुरुषः प्रतिपाद्यते ।
प्रतिबिम्बः स वा चक्षुरधिष्ठाताऽथ वा मतः ॥
जीवो वा परमात्मा वा विचिकित्साऽभिभेदतः ।
पूर्वः प्रसिद्धनिर्देशादधिष्ठाता तदाश्रयात् ॥
सन्निधानप्रसिद्धेः स्याज्जीवस्तत्रोच्यते परः ।
एष आत्मेति वाक्योक्तार्थस्य तत्रैव सम्भवात् ॥

इति अन्तराधिकरणम् ॥ ३ ॥

अथ अन्तर्याम्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

अन्तर्याम्यधिदैवाधिलोकादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् । १ । २ । १९ ॥

[4]'यः पृथिव्यां तिष्ठन्' इत्यादिषु अधिदैवाधिलोकादिपदचिह्नितेषु

---

१. छा० ४-१०-५ । २. छा० ४-१०-५ । ३. छा० ४-१५-५ ।
४. बृ० ५-७-३ ।

वाक्येषु श्रूयमाणोऽन्तर्यामी परमपुरुषः, सर्वान्तरत्वसर्वाविदितत्वसर्वशरीरकत्वसर्वनियन्तृत्वादिपरमात्मधर्मव्यपदेशात् ॥ १९ ॥

न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापाच्छारीरश्च । १ । २ । २० ॥

नायं प्रधानं जीवश्च, तयोरसम्भावितसर्वाविदितत्वादिधर्माभिलापात् असम्भावनया यथा न स्मार्तम्, तथा जीवोऽपीत्यर्थः ॥ २० ॥

उभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते । १ । २ । २१ ॥

उभये काण्वा मध्यन्दिनाश्च, [1]'यो विज्ञाने तिष्ठन्' [2]'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्याऽत्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति' इति प्रत्यगात्मनो भेदेन, एनम् अन्तर्यामिणम् अधीयते; अतः पर एवायम् ॥ २१ ॥

अन्तर्यामिश्रुतौ जीवः परमात्माऽथ वा मतः ।
वाक्यशेषाश्रयाज्जीवः परस्तद्धर्मपाठतः ॥

इति अन्तर्याम्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

अथ अदृश्यत्वादिगुणकाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः । १ । २ । २२ ॥

[3]'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तदद्रेश्यम्' इत्यारभ्य [4]'यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः' [5]'अक्षरात् परतः परः' इत्यादौ प्रधानात्प्रत्यगात्मनश्च अर्थान्तरभूतः परमात्मा प्रतिपाद्यते, [6]'यस्सर्वज्ञस्सर्ववित्' इत्यादिधर्मोक्ते ॥ २ ॥

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ । १ । २ । २३ ॥

एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानरूपविशेषणव्यपदेशान्न प्रधानम्, [5]'अक्षरात्परतः परः' इति प्रधानात्परतः प्रत्यगात्मनोऽपि पर इति भेदव्यपदेशात्, न प्रत्यगात्मा च । अथवा सामानाधिकरण्येन परतोऽक्षरात् पञ्चविंशकात् पर इति भेदव्यपदेशः ॥ २३ ॥

रूपोपन्यासाच्च । १ । २ । २४ ॥

---

१. बृ० ५-७-२२ । २. ० ५-बृ७-२२ माध्यन्दिनपाठः । ३. ४—मु० १-१-५-६ । ५. मु० २-१-२ । ६. मु० १-१-९ ।

[1]'अग्निर्मूर्धा' इत्यादिना त्रैलोक्यशरीरोपन्यासाच्च परमात्मा ॥ २४ ॥

अथ परा यया वाक्ये प्रधानं प्राज्ञ एव वा ।
अदृश्यत्वादिभिः पूर्वः सर्वज्ञत्वादिभिः परः ॥
समष्टिपुरुषः प्राज्ञो वाऽक्षरात्परतः परः ।
प्रधानाश्रयणात् पूर्वः प्राज्ञलिङ्गात् स एव सः ॥

इति अदृश्यत्वादिगुणकाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अथ वैश्वानराधिकरणम् ॥ ६ ॥

वैश्वानरस्साधारणशब्दविशेषात् । १ । २ । २५ ॥

[2]'आत्मानमेवेमं वैश्वानरम्' इत्यादौ वैश्वानरः परमात्मा, जाठराग्न्यादिषु साधारणस्यापि वैश्वानरशब्दस्य अस्मिन्प्रकरणे परमात्मासाधारणैः सर्वात्मकत्वब्रह्मशब्दादिभिर्विशेष्यमाणत्वात् ॥ २५ ॥

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति । १ । २ । २६ ॥

द्युलोकप्रभृति पृथिव्यन्तं रूपम् [1]'अग्निर्मूर्धा' इत्यादिषूक्तम्, अत्र प्रत्यभिज्ञायमानमस्य परमात्मत्वे अनुमानम्—लिङ्गमित्यर्थः ॥ २६ ॥

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादसम्भवात्पुरुषमपि चैनमधीयते । १ । २ । २७ ॥

[3]'स एषोऽग्निर्वैश्वानरः' इति अग्निशब्दसामानाधिकरण्यात् प्राणाहुत्याधारत्वादिभिः [4]'पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितम्' इत्यादेश्च नायं परमात्मेति चेत्—नैतत्, जाठराग्निशरीरकत्वेनोपास्यत्वोपदेशात् । केवलजाठराग्नेः त्रैलोक्यशरीरकत्वाद्यसम्भवाच्च । [3]'स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषः' इत्येनं वैश्वानरं पुरुषमप्यधीयते वाजिनः । निरुपाधिकपुरुषशब्दश्च परमात्मनि नारायण एव, [5]'सहस्रशीर्षम्' इत्यारभ्य, [5]'विश्वमेवेदं पुरुषः' इत्यादिषु प्रसिद्धः ॥ २७ ॥

अत एव न देवता भूतञ्च । १ । २ । २८ ॥

अतोऽयं वैश्वानरः त्रैलोक्यशरीरः, पुरुषशब्दनिर्दिष्टश्च, ततोऽयं नाग्न्याख्यदेवता, तृतीयमहाभूतञ्च ॥ २८ ॥

---

१. मु० २-१-४ । २. छा० ५-११-६ । ३. ४. ५. पुरुषसू० ।

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः । १ । २ । २९ ॥

नावश्यमग्निशरीरकत्वेन उपास्यत्वायेदमग्निशब्दसामानाधिकरण्यम्, अग्रनयनादियोगेन परमात्मन्येवाग्निशब्दस्य साक्षाद्वृत्तेस्सामानाधिकरण्याविरोधं जैमिनिराचार्यो मन्यते ॥ २९ ॥

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः । १ । २ । ३० ॥

[1]"यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रम्' इत्यनवच्छिन्नस्य द्युप्रभृतिपरिच्छिन्नत्वम् उपासकाभिव्यक्त्यर्थमिति आश्मरथ्यः ।

अनुस्मृतेर्बादरिः । १ । २ । ३१ ॥

द्युप्रभृतिपृथिव्यन्तानां मूर्धादिपादान्तावयवत्वकल्पनं तथाऽनुस्मृत्यर्थं ब्रह्म प्रतिपत्तय इति बादिरः ॥ ३१ ॥

सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति । १ । २ । ३२ ॥

[2]"उर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यः' इत्यादिना उपासकहृदयादीनां वेद्यादित्वकल्पनं विद्याङ्गभूतायाः प्राणाहुतेः अग्निहोत्रत्वसम्पादनार्थमिति जैमिनिः। दर्शयति च श्रुतिः–[3]"य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति' इति । एते पक्षास्स्वीकृताः । पूजार्थमाचार्यग्रहणम् ॥ ३२ ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् । १ । २ । ३३ ॥

एनम्—परमात्मानम्, अस्मिन्—उपासितृशरीरे प्राणाहुतिवेलायाम् अनुसन्धानार्थं [4]"तस्य ह वा एतस्य' 'मूर्धैव सुतेजाः' इत्यादि आमनन्ति च; उपासकस्य मूर्धादिरेवास्य परमात्मनो मूर्धादिरित्यर्थः ॥ ३३ ॥

वैश्वानरीयवाक्येषु निश्चयो नाऽस्ति वा परे ।
नो वैश्वानरशब्दस्य बहुष्वर्थेषु पाठतः ।
मैवं वैश्वानरो ब्रह्म तदनन्यं विशेषणात् ॥

इति वैश्वानराधिकरणम् ॥ ६ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

---

१. छा० ५-१८-१ । २. छा० ५-१८-२ । ३. छा० ५-२४-२ । ४. छा० ५-१८-२ ।

अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः

अथ द्युभ्वाद्यधिकरणम् ॥ १ ॥

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् । १ । ३ । १ ॥

[१]'यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षम्' इत्यादौ द्युपृथिव्यादीनामायतनम् आधारः परमपुरुषः; [२]'तमेवैकं जानथाऽऽत्मानम्' इत्यात्मशब्दात् निरुपाधिकात्मत्वं हि परमपुरुषस्यैव। [३]'अमृतस्यैष सेतुः' इति तदेव द्रढयति; [४]'बहुधा जायमानः' इति परत्वं न निवारयति; [५]'अजायमानो बहुधा विजायते' इति कर्मभिरजायमानस्यैव आश्रितवात्सल्यात् छन्दतो जननं तस्य हि श्रूयते॥१॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशाच्च । १ । ३ । २ ॥

[६]'तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' [७]'तथा विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्' इति च पुण्यपापविनिर्मुक्तानां प्राप्यतया व्यपदेशाच्चायं परः ॥ २ ॥

नानुमानमतच्छब्दात्प्राणभृच्च । १ । ३ । ३ ॥

यथा न प्रधानमतच्छब्दात्, तथा न प्राणभृदपीत्यर्थः ॥ ३ ॥

भेदव्यपदेशात् । १ । ३ । ४ ॥

[८]'अनीशया शोचति मुह्यमानः। जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशम्' इत्यादिना प्रत्यगात्मनो भेदेन व्यपदेशाच्चायं परः ॥ ४ ॥

प्रकरणात् । १ । ३ । ५ ॥

[९]'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते' इत्यादि परस्य हीदं प्रकरणम् ॥५॥

स्थित्यदनाभ्यां च । १ । ३ । ६ ॥

[१०]'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' इति जीवस्य कर्मफलादनमभिधाय, अनश्नतो दीप्यमानस्य स्थित्यभिधानाच्चायं परमात्मा॥

---

१. मु० २-२-५। २. श्वे० ४-७, मु० ३-१-२। ३. मु० २-२-५। ४. मु० २-२-६। ५. पुरुषसूक्ते० २१। ६. मु० ३-१-३। ७. मु० ३-२-८। ८. मु० ३-१-२, श्वे० ४-६। ९. मु० १-१-५। १०. मु० ३-१-१, श्वे० ४-६।

यस्मिन् द्यौपृथिवीवाक्ये जीवो वाऽऽयतनं परः।
नाडीसम्बन्धजन्मभ्यां जीवः शब्दात्स्वकात्परः॥

इति द्युभ्वाद्यधिकरणम् ॥ १ ॥

अथ भूमाधिकरणम् ॥ २ ॥

भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात् । १ । ३ । ७ ॥

"[1]सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यम्' [2]"भूमैव सुखम्' इत्युक्त्वा भूम्नस्स्वरूपमाह [3]'यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा' इति; यस्मिन् सुखेऽनुभूयमाने तद्व्यतिरिक्तं किमपि सुखत्वेन न पश्यति न शृणोति न विजानाति स भूमेत्युच्यते, [3]'अथ यत्रान्यत्पश्यति अन्यच्छृणोति अन्यद्विजानाति तदल्पम्' इति वचनात्। तथा च महाभारते [4]'दिव्यानि कामचाराणि विमानानि सभास्तथा। आक्रीडा विविधा राजन् पद्मिन्यश्चामलोदकाः। एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः' इति। [5]"एष तु वा अतिवदति यस्सत्येनातिवदति' इति प्रस्तुतस्यातिवादित्वमेवमेव समञ्जसम्। अतिवादित्वं हि स्वोपास्यपुरुषार्थाधिक्यवत्त्वादित्वम्, 'तदल्पम्' इत्यल्पप्रतियोगित्वेन, 'भूमा' इत्युक्तप्रकारवैपुल्याश्रयसुखरूपवाची। अयं भूमशब्दव्यपदिष्टः परमात्मा; संप्रसादादध्युपदेशात्–संप्रसादः प्रत्यगात्मा, [6]'अथ य एष सम्प्रसादः' इत्यादिश्रुतेः। [7]"एष तु वा अतिवदति यस्सत्येन' इत्यादिना प्राणशब्दनिर्दिष्टात् प्रत्यगात्मनः ऊर्ध्वमर्थान्तरत्वेन अस्योपदेशात् ॥ ७ ॥

धर्मोपपत्तेश्च । १ । ३ । ८ ॥

[8]"स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठितः...स्वे महिम्नि' इत्यादावुपदिष्टानां स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वसर्वकारणत्वसर्वात्मकत्वादिधर्माणां परस्मिन्नेवोपपत्तेश्च भूमा परः ॥ ८ ॥

---

१. छा० ७-२२। २. छा० ७-२३। ३. छा० ७-२४-१। ४. भारते० शान्ति० मोक्ष १९८-४-६ श्लो०। ५. छा० ७-१६। ६. छा० ८-३-४। ७. छा० ७-१६-१। ८. छा० ७-२४-१।

भूमगुणविशिष्टः किं प्रत्यगात्माथ वा हरिः ।
जीवः स्यात्प्राणनिर्देशात् सत्यनिर्देशतः परः ॥

इति भूमाधिकरणम् ॥ २ ॥

अथ अक्षराधिकरणम् ॥ ३ ॥

अक्षरमम्बरान्तधृतेः । १ । ३ । ९ ॥

[1]'एतद्वैतदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति अस्थूलमनणु' इत्यादिना अभिहितमक्षरं परं ब्रह्म, अम्बरान्तधृतेः । [2]'यदूर्ध्वं गार्गि दिवः' इत्यारभ्य सर्वविकाराधारतया निर्दिष्ट आकाशः [3]'कस्मिन्नोतश्च' इति पृष्टे [4]'एतद्वैतदक्षरम्' इति निर्दिष्टस्याक्षरस्य वायुमदम्बरान्तधृतेः सर्वविकाराधारो ह्ययमाकाशः वायुमदम्बरान्तकारणं प्रधानम्; तद्धारकं परं ब्रह्म ॥९॥

सा च प्रशासनात् । १ । ३ । १० ॥

सा च धृतिः, [5]'एतस्य वाऽक्षरस्य प्रशासने गार्गि' इत्यादिना प्रकृष्टाज्ञया क्रियमाणा श्रूयते । अत इदमक्षरं प्रत्यगात्मा च न भवतीत्यर्थः ॥१०॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च । १ । ३ । ११ ॥

अन्यभावः—अन्यत्वम्, [6]'अदृष्टं द्रष्टृ' इत्यादिना परमात्मनोऽन्यत्वं ह्यस्याक्षरस्य व्यावर्तयति वाक्यशेषः; अतश्च पर एव ॥ ११ ॥

वाजसनेयिनां वाक्येष्वक्षरं प्रकृतिर्मता ।
किं वा जीवोऽथ वा ब्रह्म विचिकित्सा त्रिधा मता ॥
आद्यः प्रकृतिवाचित्वाज्जीवो वाधारताश्रुतेः ।
अम्बरान्तधृतेर्ब्रह्म प्रशास्तृत्वादिकश्रुतेः ॥

इति अक्षराधिकरणम् ॥ ३ ॥

अथ ईक्षतिकर्माधिकरणम् ॥ ४ ॥

ईक्षतिकर्म व्यपदेशात्सः । १ । ३ । १२ ॥

[7]'यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्यनेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत' इत्यारभ्य [7]'स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते' इत्यत्र ध्यायति-

---

१. बृ० ५-८-८ । २. बृ० ५-८-७ । ३. बृ० ५-८-७ । ४. बृ० ५-८-८ । ५. बृ० ५-८-९ । ६. बृ० ५-८-११ । ७. प्रश्न० ५-५ ।

पूर्वकेक्षतिकर्म सः प्रशासिता परमात्मा इत्यर्थः, उत्तरत्र [1]"तमोङ्कारेणैवायतनेनान्वेति विद्वान् यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परञ्च' इति परमपुरुषासाधारणधर्मव्यपदेशात्; [1]"यत्तत्कवयो वेदयन्ते' इति तदीयस्थानस्य सूरिभिर्द्दश्यत्वव्यपदेशाच्च ॥ १२ ॥

शैब्यप्रश्नोत्तरे वाक्ये पुरुषः कमलासनः ।
आहोस्वित्परमात्मा स्यादाद्यो लोकक्रमान् मतः ।
परात्मा ह्यमृतत्वादेर्व्यपदेशात् परत्वतः ॥

इति ईक्षतिकर्माधिकरणम् ॥ ४ ॥

अथ दहराधिकरणम् ॥ ५ ॥

दहर उत्तरेभ्यः । १ । ३ । १३ ॥

[2]"अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशः तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्' इत्यत्र दहराकाशशब्दनिर्दिष्टः परमात्मा, उत्तरेभ्यः वाक्यगतेभ्यः तदसाधारणधर्मेभ्यः । उत्तरत्र दहराकाशस्य सर्वाधारतयाऽतिमहत्त्वमभिधाय, एतत्सत्यं ब्रह्माख्यं पुरमिति निर्दिश्य, तस्मिन् ब्रह्माख्ये दहराकाशे कामास्समाहिताः इत्युक्ते कोऽयं दहराकाशः ? के च कामाः ? इत्यपेक्षायाम्, [3]"एष आत्मा अपहतपाप्मा' इत्यारभ्य [3]"सत्यकामस्सत्यसङ्कल्पः' इत्यन्तेन दहराकाशः आत्मा; कामाश्च अपहतपाप्मत्वादयः तद्विशेषणभूतगुणा इति हि ज्ञापयति । [4]"दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्' इत्यत्र दहराकाशस्तदन्तर्वर्ति च यत्, तदुभयमन्वेष्टव्यमित्युक्तमिति विज्ञायते; [5]"अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामान्' इति हि व्यज्यते ? ॥ १३ ॥

गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गञ्च । १ । ३ । १४ ॥

[6]"एवमेवेमास्सर्वाः प्रजाः अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति' इत्यहरहस्सर्वासां प्रजानामजानतीनां दहराकाशोपरि गतिः वर्तनम्,

---

1. प्रश्न० ५–७ । २. छा० ८–१–१ । ३. छा० ८–१–५ । ४. छा० ८–१–१ । ५. छा० ८–१–६ । ६. छा० ८–३–२ ।

दहराकाशसमानाधिकरणो ब्रह्मलोकशब्दश्च दहराकाशः परं ब्रह्मेति ज्ञापयति। तथाह्यन्यत्र सर्वासां परमात्मोपरि वर्तमानत्वं दृष्टम्, [१]"तस्मिन् लोकाश्श्रितास्सर्वे' [२]"तदक्षरे परमे प्रजाः' इत्यादौ। ब्रह्मलोकशब्दश्च [३]"एष ब्रह्मलोकः' इत्यादौ। अन्यत्र दर्शनाभावेऽपि इदमेव पर्याप्तम् अस्य परमात्मत्वे लिङ्गम्, यद्दहराकाशोपरि सर्वस्य वर्तमानत्वम्, ब्रह्मलोकशब्दश्च।

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः। १। ३। १५॥

[४]"अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिः' इति जगद्धृतेः परमात्मनो महिम्नोऽस्मिन् दहराकाशे उपलब्धेश्चायं परः; सा हि परमात्ममहिमा, [५]"एष सेतुर्विधरणः' इत्यादिश्रुतेः॥ १५॥

प्रसिद्धेश्च। १। ३। १६॥

आकाशशब्दस्य [६]"यदेष आकाश आनन्दः' इति परमात्मन्यपि प्रसिद्धेश्चायं परः; सत्यसङ्कल्पत्वादिगुणवृन्दोपबृंहिता प्रसिद्धिः भूताकाशप्रसिद्धेर्बलीयसीत्यर्थः॥ १६॥

इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासम्भवात्। १। ३। १७॥

[७]"अथ य एष सम्प्रसादः' इतीतरस्य जीवस्य परामर्शात् प्रकृताकाशस्स इति चेत्—नैतत्, उक्तगुणानां तत्रासम्भवात्॥ १७॥

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु। १। ३। १८॥

उत्तरत्र [८]"य आत्मा अपहत पाप्मा' इति जीवस्य अपहतपाप्मत्वादिश्रवणान्नासम्भवः, जागरितस्वप्नसुषुप्त्याद्यवस्थासु वर्तमानत्वात् स हि जीव इति चेत्—नैतत्, आविर्भूतस्वरूपस्तु-कर्मारब्धशरीरसम्बन्धित्वेन तिरोहितापहतपाप्मत्वादिकः पश्चात् परं ज्योतिरुपसम्पद्याऽविर्भूतस्वरूपः तत्र अपहतपाप्मत्वादिगुणको जीवः प्रतिपादितः। दहराकाशस्तु अतिरोहितकल्याणगुणसागर इति नायं जीवः॥ १८॥

---

१. कठ० २-६-१। २. तै० नारायण० ६-१-२। ३. बृ० ६-३-३२। ४. छा० ८-४-१। ५. बृ० ६-४-२२। ६. तै० आन० ७-१। ७. छा० ८-३-४। ८. छा० ८-७-१।

अन्यार्थश्च परामर्शः । १ । ३ । १९ ॥

[1]'अस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति जीवात्मनो दहराकाशोपसम्पत्त्या स्वरूपाविर्भावापादानरूपमाहात्म्यप्रतिपादनार्थोऽत्र जीवपरामर्शः ॥ १९ ॥

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् । १ । ३ । २० ॥

अल्पस्थानत्वस्वरूपाल्पत्वश्रुतेर्नायं परमात्मेति चेत्—तत्रोत्तरमुक्तम् [2]'निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च' इति ॥ २० ॥

अनुकृतेस्तस्य च । १ । ३ । २१ ॥

तस्य दहराकाशस्य परंज्योतिषः, अनुकरणश्रवणाच्च जीवस्य न जीवो दहराकाशः, [3]'स तत्र पर्येति जक्षत् क्रीडन् रममाणः' इत्यादिस्तदुपसम्पत्त्या स्वच्छन्दवृत्तिरूपस्तदनुकारश्श्रूयते ॥ २१ ॥

अपि स्मर्यते । १ । ३ । २२ ॥

[4]'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च' इति ॥ २२ ॥

दहराकाशवाक्ये किं भूतो जीवोऽथ वा परः ।
भूतः शब्दप्रसिद्धेः स्याज्जीवो वा वाक्यशेषतः ।
सत्यसङ्कल्पतादिभ्यः परात्मा दहरो मतः ॥

इति दहराधिकरणम् ॥ ५ ॥

अथ प्रमिताधिकरणम् ॥ ६ ॥

शब्दादेव प्रमितः । १ । ३ । २३ ॥

[5]'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति । ईशानो भूतभव्यस्य' इत्यादौ अङ्गुष्ठप्रमितः परमात्मा, [5]'ईशानो भूतभव्यस्य' इति सर्वेश्वरत्ववाचिशब्दादेव ॥ २३ ॥

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् । १ । ३ । २४ ॥

---

१. छा० ८-३-४ । २. शारी० १-२-७ । ३. छा० ८-१२-३ । ४. गी० १४-२ । ५. कठ० २-४-१२ ।

अनवच्छिन्नस्यापि उपासकहृदि वर्तमानत्वापेक्षमङ्गुष्ठप्रमितत्वम् । मनुष्याणामेवोपासनसंभावनया तद्विषयत्वाच्च शास्त्रस्य मनुष्यहृदयापेक्षयेदमुक्तम् । स्थितं तावदुत्तरत्र समापयिष्यते ॥ २४ ॥

अङ्गुष्ठमात्रमानेन जीव उक्तोऽथ वा परः ।
तन्मात्रत्वश्रुतेर्जीव ईशानशब्दतः परः ॥

इति प्रमिताधिकरणम् ॥ ३ ॥

अथ देवताधिकरणम् ॥ ७ ॥

तदुपर्यपि बादरायणस्सम्भवात् । १ । ३ । २५ ॥

तत् ब्रह्मोपासनम्; उपरिदेवादिष्वप्यस्ति, अर्थित्वसामर्थ्यसम्भवादिति भगवान् बादरायणः मेने; सम्भवश्च पूर्वोपार्जिताज्ञानाविस्मरणात्, मन्त्रार्थवादेषु विग्रहादिमत्तया स्तुतिदर्शनात्, तदुपपत्तये तत्सम्भवे तेषामेव प्रामाण्येन विग्रहादिमत्त्वाच्च ॥ २५ ॥

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् । १ । ३ । २६ ॥

विग्रहादिमत्वे एकस्यानेकत्र युगपत्सान्निध्यायोगात्, कर्मणि विरोधः—इति चेन्न, शक्तिमत्सु सौभरिप्रभृतिषु युगपदनेकशरीरप्रतिपत्तिदर्शनात् ॥ २६ ॥

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । १ । ३ । २७ ॥

वैदिकं तु शब्दे विरोधप्रसक्तिः—देहस्य सावयवत्वेनोत्पत्तिमत्त्वादिन्द्रादिदेवोत्पत्तेः प्राक् विनाशादूर्ध्वञ्च वैदिकेन्द्रादिशब्दानामर्थशून्यत्वमनित्यत्वं वा स्यादिति चेन्न, अतः—वैदिकादेवेन्द्रादिशब्दादिन्द्राद्यर्थसृष्टेः । न हीन्द्रादिशब्दाः व्यक्तिवाचकाः, अपि तु गवादिशब्दवदाकृतिवाचिनः; पूर्वस्मिन्निन्द्रादौ विनष्टे वैदिकेन्द्रादिशब्दादेव ब्रह्मा पूर्वेन्द्राद्याकृतिविशेषं स्मृत्वा तदाकारमपरम् इन्द्रादिकं कुलालादिरिव घटादिकं सृजतीति न कश्चिद्विरोधः । कुत इदमवगम्यते ? श्रुतिस्मृतिभ्याम् । श्रुतिः "वेदेन रूपे व्याकरोत् सतासती प्रजापतिः"[1] "स भूरिति व्याहरत् स

---

1. अष्ट० २ प्र० ६ अनु० २ । २. अष्ट० २ प्र० २ ।

भूमिमसृजत' इत्यादिः। स्मृतिरपि—[1]'सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक्। वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे' इत्यादिः ॥२७॥

अत एव च नित्यत्वम् । १ । ३ । २८ ॥

यतो ब्रह्मा वैदिकाच्छब्दादर्थान् स्मृत्वा सृजति; अत एव [2]'मन्त्रकृतो वृणीते' [3]'विश्वामित्रस्य सूक्तं भवति' इति विश्वामित्रादीनाम्मन्त्रादिकृत्त्वेऽपि मन्त्रादिमयवेदस्य नित्यत्वं तिष्ठति। अनधीमन्त्रादिदर्शनशक्तान् पूर्वविश्वामित्रादीन् तत्तद्वैदिकशब्दैः स्मृत्वा, तदाकारानपरान् तत्तच्छक्तियुक्तान् सृजति हि ब्रह्मा नैमित्तिकप्रलयानन्तरम्। ते चानधीत्यैव तानेव मन्त्रादीन् अस्खलितान् पठन्ति। अतस्तेषां मन्त्रादिकृत्त्वं वेदनित्यत्वं च स्थितम् ॥ २८ ॥

प्राकृतप्रलये तु चतुर्मुखे वेदाख्यशब्दे च विनष्टे कथं वेदस्य नित्यत्वमित्याह—

समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च । १ । ३ । २९ ॥

अत एव सृज्यानां समाननामरूपत्वात् प्राकृतप्रलयावृत्तावपि न विरोधः। आदिकर्ता, परमपुरुषो हि पूर्वरूपसंस्थानं जगत् स्मृत्वा तदाकारमेव जगत् सृजति, वेदांश्च पूर्वानुपूर्वीविशिष्टानाविष्कृत्य चतुर्मुखाय ददातीति, श्रुतिस्मृतिभ्यामादिकर्ता पूर्ववत्सृजतीत्यवगम्यते। श्रुतिस्तावत् [4]'सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्' इत्यादिका, [5]'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै' इति च। स्मृतिरपि—'यथर्तुष्वृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये। दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु' इति। वेदस्य नित्यत्वं च पूर्वपूर्वोच्चारणक्रमविशिष्टस्यैव सर्वदोच्चार्यमाणत्वम् ॥ २९ ॥

ब्रह्मोपासनविद्यायामधिकारो दिवौकसाम् ।
नह्येवास्त्यशरीरत्वादस्त्यर्थित्वादिसम्भवात् ॥

इति देवताधिकरणम् ॥ ७ ॥

---

१. मनु० १-२१। २., ३. का० ५ प्रा० २ अनु० ४। ४. तै० नारायण० ६-१-३८। ५. श्वे० ७-१८।

अथ मध्वधिकरणम् ॥ ८ ॥

मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः । १ । ३ । ३० ॥

मधुविद्यादिषु वस्वादिदेवानामेव उपास्यत्वात् प्राप्यत्वाच्च, तत्र वस्वादीनां कर्मकर्तृभावविरोधेन उपास्यत्वासम्भवात् वसूनां सतां वसुत्वं प्राप्तमिति प्राप्यत्वासम्भवाच्च तत्र वस्वादीनामनधिकारं जैमिनिर्मेने ॥ ३० ॥

ज्योतिषि भावाच्च । १ । ३ । ३१ ॥

[1]"तं देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्" इति ज्योतिषि परस्मिन् ब्रह्मणि देवानां साधारण्येन प्राप्तत्वेऽपि अधिकारमात्रवचनात् अन्यत्र वस्वाद्युपासने अनधिकारो न्यायसिद्धो गम्यते ॥ ३१ ॥

भावन्तु बादरायणोऽस्ति हि । १ । ३ । ३२ ॥

मधुविद्यादिष्वपि वस्वादीनामधिकारभावं भगवान् बादरायणो मन्यते । अस्ति हि वस्वादीनां सतां स्वावस्थब्रह्मण उपास्यत्वसम्भवः, कल्पान्तरे वसुत्वादेः प्राप्यत्वसम्भवश्च । [2]"एकल एव मध्ये स्थाता" इत्यादिना आदित्यस्य कारणावस्थां प्रतिपाद्य, [3]"य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं वेद" इति मधुविद्याया ब्रह्मविद्यात्वमाह । अतः कार्यकारणोभयावस्थं तत्रोपास्यम्; कल्पान्तरे वस्वादित्वमनुभूय अधिकारावसाने ब्रह्मप्राप्तिर्न विरुद्धा ॥ ३२ ॥

देवोपासनविद्यायामधिकारो दिवौकसाम् ।
नो संभवादनन्यत्वादस्त्यन्तर्याम्युपासनात् ॥

इति मध्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥

अथ अपशूद्राधिकरणम् ॥ ९ ॥

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि । १ । ३ । ३३ ॥

[4]"आजहारेमाश्शूद्र" इत्यादौ ब्रह्मोपदेशे शिष्यं प्रति शूद्रेत्यामन्त्रणेन शिष्यस्य ब्रह्मज्ञानाप्राप्त्या शुक्सञ्जातेति सूच्यते । शोचनाच्छूद्रः, न जातियोगेन । कुतः ? तदनादरश्रवणात्—ब्रह्मविद्यावैकल्येन स्वात्मानं

१. बृ० ६-२-१६ । २. छा० ३-११-१ । ३. छा० ३-११-१ । ४. छा० ४-२-५ ।

प्रति हंसोक्तानादरवाक्यश्रवणात्; तदैवाचार्यं प्रति आद्रवणात्; हिशब्दो हेतौ, यतश्शूद्रेत्यामन्त्रणं न जातियोगेन; अतश्शूद्रस्य ब्रह्मोपासनाधिकारो न सूच्यते ॥ ३३ ॥

क्षत्रियत्वगतेश्च । १ । ३ । ३४ ॥

शुश्रूषोः क्षत्रियत्वगतेश्च न जातियोगेन शूद्रेत्यामन्त्रणम्; उपक्रमे [1]'बहुदायी' इत्यादिना दानपतित्वबहुपक्वान्नदायित्वबहुग्रामप्रदानैरस्य हि क्षत्रियत्वं गम्यते ॥ ३४ ॥

उत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् । १ । ३ । ३५ ॥

उपरिष्टाच्चास्यां विद्यायां ब्राह्मणक्षत्रिययोरेवान्वयो दृश्यते [2]'अथह शौनकञ्च कापेयमभिप्रतारिणञ्च' इत्यादौ । अभिप्रतारी हि चैत्ररथत्वम्, क्षत्रियत्वं चावगतम्, [3]'एतेन चैत्ररथं कापेयसाहचर्याल्लिङ्गादवगम्यते । प्रकरणान्तरे हि कापेयसहचारिणश्चैत्ररथत्वम्, क्षत्रियत्वं चावगतम्, [3]'एतेन चैत्ररथं कापेया अयाजयन्' इति । [4]'तस्माच्चैत्ररथो नामैकः क्षत्रपतिरजायत' इति च । अतश्च अयं शिष्यो न चतुर्थः ॥ ३५ ॥

संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च । १ । ३ । ३६ ॥

विद्योपक्रमे [5]'उप त्वा नेष्ये' इत्युपनयनपरामर्शात् शूद्रस्य तदभावाभिलापाच्च न शूद्रस्य ब्रह्मविद्याधिकारः । [6]'न शूद्रे पातकं किञ्चित् न च संस्कारमर्हति' इति संस्कारो हि निषिद्धः ॥ ३६ ॥

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्ते । १ । ३ । ३७ ॥

[7]'नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं सोम्याहर' इति शूद्रत्वाभावनिश्चय एव उपदेशप्रवृत्तेश्च नाधिकारः ॥ ३७ ॥

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् । १ । ३ । ३८ ॥

शूद्रस्य श्रवणाध्ययनादीनि हि निषिध्यन्ते, [8]'तस्माच्छूद्रसमीपे नाध्येतव्यम्' इति । अनुपशृण्वतोऽध्ययनादि च न सम्भवति ॥ ३८ ॥

स्मृतेश्च । १ । ३ । ३९ ॥

स्मर्यते हि शूद्रस्य वेदश्रवणादौ दण्डः [9]'अथहास्य वेदमुपशृण्वतः

---

१. छा० ४-१-१ । २. छा० ४-३-५ । ३. ताण्ड्य० १२-५ । ४. शत० ३-११३ । ५. छा० ४-४-५ । ६. मनु० १०-१२६ । ७. छा० ४-४-५ । ८, ९ गौ० १२-१ ।

त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणम्, उदाहरणे जिह्वाच्छेदः, धारणे शरीरभेदः' इति ॥ ३९ ॥

ब्रह्मविद्याधिकारः किं शूद्रस्यास्त्यथ वा नहि ।
अस्त्यर्थित्वादिभिर्नास्ति सामर्थ्यादेरभावतः ॥

इति अपशूद्राधिकरणम् ॥ ९ ॥

अथ प्रतिमाधिकरणम् ॥ १० ॥

[1]"प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमनुसरति—

कम्पनात् । १ । ३ । ४० ॥

अङ्गुष्ठप्रमितप्रकरणमध्ये [2]"यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति निस्सृतम्' इत्यादिना अभिहिताङ्गुष्ठप्रमितप्राणशब्दनिर्दिष्टजनितभयात् वज्रादिवोद्यतात् अग्निवायुसूर्येन्द्रप्रभृतिकृत्स्नजगत्कम्पनात् अंगुष्ठप्रमितः परमपुरुष इति निश्चीयते ॥ ४० ॥

ज्योतिर्दर्शनात् । १ । ३ । ४१ ॥

तत्प्रकरणे [3]"न तत्र सूर्यो भाति' इत्यारभ्य [3]"तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति भाश्शब्दाभिहितस्य अनवधिकातिशयज्योतिषो दर्शनाच्च अङ्गुष्ठप्रमितः परमपुरुषः ।

अङ्गुष्ठमात्रमानो हि परमात्मा प्रतीयते ।
यदिदं किं च वाक्योक्तधर्मस्यात्रैव सम्भवात् ॥

इति प्रमिताधिकरणम् ॥ १० ॥

अथ अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाधिकरणम् ॥ ११ ॥

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् । १ । ३ । ४२ ॥

[4]"आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म' इत्यादिना निर्दिष्ट आकाशः, [5]"धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा' इति प्रकृतात्प्रत्यगात्मनः परिशुद्धादर्थान्तरभूतः परमपुरुषः, नामरूपयोर्निर्वोढृत्वतदस्पर्शरूपार्थान्तरत्वामृतत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४२ ॥

---

१. स्थितादुत्तर० पा० । २. कठ० २-६-२ । ३. कठ० २-५-१५ ।
४. छा० ८-१४-१ । ५. छा० ८-१३-१ ।

तत्त्वमस्यादिनैक्योपदेशात् प्रत्यगात्मनो नार्थान्तरभूतः परमपुरुष इत्याशङ्क्याह—

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन । १ । ३ । ४३ ॥

[1]"प्राज्ञेनाऽत्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम्' [2]"प्राज्ञेनाऽत्मनाऽन्वारूढः' इति सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्बाह्यान्तरविषयानभिज्ञात्प्रत्यगात्मनः तदानीमेव प्राज्ञतया भेदेन व्यपदेशादर्थान्तरभूत एव ॥ ४३ ॥

पत्यादिशब्देभ्यः । १ । ३ । ४४ ॥

परिष्वञ्जके प्राज्ञे श्रूयमाणेभ्यः पत्यादिशब्देभ्यश्चायमर्थान्तरभूतः; [3]"सर्वस्याधिपतिः सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः' इति उत्तरत्र श्रूयते; ऐक्योपदेशोऽपि [4]"अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः' इत्यनेन जीवस्य शरीरभूतस्याऽत्मतया अवस्थितेरिति स्वयमेव परिहरिष्यति ॥ ४४ ॥

आकाशो ह श्रुतौ मुक्तः परमात्माथ वा मतः ।
पूर्ववाक्यान्वयान्मुक्तः परस्तल्लिङ्गदर्शनात् ॥

इति अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाधिकरणम् ॥ ११ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते वेदान्तसारे प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः॥३॥

अथ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः

अथ आनुमानिकाधिकरणम् ॥ १ ॥

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च । १ । ४ । १ ॥

एकेषां कठानां शाखायां, मानुमानिकं प्रधानमपि, जगत्कारणत्वेन [5]"महतः परमव्यक्तम्' इत्युच्यते इति चेत्—न, पूर्वत्र [6]"आत्मानं रथिनं विद्धि' इत्यादिषूपासनोपायेषु वशीकार्यत्वाय रथिरथादिरूपकविन्यस्तेषु

१. बृ० ६-३-२१ । २. बृ० ६-३-३५ । ३. बृ० ६-४-२२ ।
४. शा० ६-४-२२ । ५. कठ० १-३-१ । ६. कठ० १-३-२ ।

शरीराख्यरूपकविन्यस्तस्यात्राव्यक्तशब्देन गृहीतेः। [1]"इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः" इत्यादिना हि वशीकार्यत्वेन हि परा उच्यन्ते। तथा चोत्तरत्र श्रुतिरेव दर्शयति [2]"यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञः" इत्यादिना ॥ १ ॥

सूक्ष्मन्तु तदर्हत्वात् । १ । ४ । २ ॥

सूक्ष्ममव्यक्तमेव शरीरावस्थं कार्यार्हमित्यव्यक्तशब्देन शरीरमेव गृह्यते॥ यदि रूपकविन्यस्तानामेव ग्रहणं, किमर्थम् [3]"अव्यक्तात्पुरुषः परः" इत्यत आह—

तदधीनत्वादर्थवत् । १ । ४ । ३ ॥

पुरुषाधीनत्वादात्मशरीरादिकमर्थवत्—उपासननिर्वृत्तये भवति । पुरुषो ह्यन्तर्यामी सर्वमात्मादिकं प्रेरयन् उपासनोपायत्वेन वशीकार्यकाष्ठा प्राप्यश्चेति [3]"सा काष्ठा सा परा गतिः" इत्युच्यते ॥ ३ ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च । १ । ४ । ४ ॥

अत्राव्यक्तस्य ज्ञेयत्वावचनाच्च न कापिलमव्यक्तम् ॥ ४ ॥

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् । १ । ४ । ५ ॥

[4]"अशब्दमस्पर्शम्" इत्यारभ्य [4]"निचाय्य तम्" इति वदतीति चेन्न, [5]"तद्विष्णोः परमं पदम्" [6]"एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते" इत्यादिना प्रकृतः प्राज्ञो हि [7]"निचाय्य तम्" इति ज्ञेय उच्यते ॥ ५ ॥

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च । १ । ४ । ६ ॥

उपास्योपासनोपासकानां त्रयाणामेवास्मिन् प्रकरणे ज्ञेयत्वेन उपन्यासः प्रश्नश्च, न प्रधानादेः [8]"अध्यात्मयोगाधिगमेन देवम्मत्वा" इत्यादिः उपन्यासः [9]"येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके" इत्यादिकश्च प्रश्नः॥

महद्वच्च । १ । ४ । ७ ॥

[10]"बुद्धेरात्मा महान् परः" इत्यात्मशब्दाद्यथा न तान्त्रिको महान्, तथाव्यक्तमपीति ॥ ७ ॥

---

१. कठ० १-३-१९। २. कठ० १-३-१३। ३. कठ० १-३-११। ४. कठ० १-३-१५। ५. कठ० १-३-९। ६. कठ० १-३-१२। ७. कठ० १-३-१५। ८. कठ० १-२-२०। ९. कठ० १-१-२०। १०. श्वे० ४-५।

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यस्मिन्नव्यक्तेन किमुच्यते ।
प्रधानं महदन्त्यत्वाद् देहोऽर्थक्रमतो मतः ॥

॥ इति आनुमानिकाधिकरणम् ॥ १ ॥

अथ चमसाधिकरणम् ॥ २ ॥

चमसवदविशेषात् । १ । ४ । ८ ॥

'अजामेकां···बह्वीः प्रजास्सृजमानाम्' इत्यत्र न तन्त्रसिद्धा प्रकृतिः कारणत्वेनोक्ता; जन्माभावयोगमात्रेण न तस्या एव प्रतीतिः [1]'अर्वाग्बिलश्चमसः' इतिवत् प्रकरणे विशेषकाभावात्। [1]"यथेदन्तच्छिरः' इति हि चमसो विशेष्यते । यौगिकशब्दाद्विशेषप्रतीतिर्हि विशेषकापेक्षा ॥ ८ ॥

ज्योतिरुपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके । १ । ४ । ९ ॥

ज्योतिः ब्रह्म, ब्रह्मकारणिका इयमजा । तथाहि ब्रह्मकारणिकाया एव प्रतिपादकमेतत्सरूपमन्त्रञ्च तैत्तिरीयाः अधीयते; [2]"अणोरणीयान्महतो महीयान्' इत्यारभ्य [3]"अतस्समुद्रा गिरयश्च' इत्यादिना सर्वस्य ब्रह्मण उत्पत्त्या तदात्मकत्वप्रतिपादनसमये [4]"अजामेकाम्' इति पठन्ति । अतस्तत्प्रत्यभिज्ञानादियं ब्रह्मकारणिकेति निश्चीयते ॥ ९ ॥

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः । १ । ४ । १० ॥

कल्पना सृष्टिः, [5]"सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्' इति । [6]"अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्' इत्यादिना सृष्ट्युपदेशात् अजात्वब्रह्मकार्यत्वयोरविरोधश्च प्रलयकाले नामरूपे विहायाचिद्वस्त्वपि सूक्ष्मरूपेण ब्रह्मशरीरतया तिष्ठतीत्यजात्वम्; सृष्टिकाले नामरूपे भजमाना प्रकृतिः ब्रह्मकारणिका, यथा आदित्यस्य सृष्टिकाले वस्वादिभोग्यसाधारणतया मधुत्वं कार्यत्वञ्च, तस्यैव प्रलयकाले मध्वादि व्यपदेशानर्हसूक्ष्मरूपेणावस्थानमकार्यत्वञ्च मधुविद्यायां प्रतीयते [7]"असौ वा आदित्यो देवमधु', [8]"नैवोदेता नास्तमेता एकल एव मध्ये स्थाता' इति तद्वत् ॥ १० ॥

---

१. बृ० ४-२-३ । २. तै० नारा० ६-१०-१ । ३. तै० नारा० ६-१०-३ । ४. तै० नारा० ६-१०-५ । ५ तै० नारा० ६-१-३८ । ६. श्वे० ४-९ । ७. छा० ३-१-१ । ८. छा० ३-११-१ ।

अजामित्यादिवाक्येषु स्वतन्त्रा प्रकृतिर्मता ।
ब्रह्मात्मिकाथ वा पूर्वं स्रष्टृत्वाऽकार्यताश्रुतेः ।
अजा ब्रह्मात्मिका ज्ञेया न स्वतन्त्राऽविशेषतः ॥

इति चमसाधिकरणम् ॥ २ ॥

अथ सङ्ख्योपसंग्रहाधिकरणम् ॥ ३ ॥

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ।१।४।११॥

[1]"यस्मिन् पञ्च पञ्चजनाः' इत्यत्र पञ्चविंशतिसङ्ख्योपसंग्रहादपि न तान्त्रिकाण्येतानि, 'यस्मिन्' इति यच्छब्दनिर्दिष्टब्रह्माधारतया तेभ्यः पृथग्भावात् एतेषां तत्त्वातिरेकाच्च; यच्छब्दनिर्दिष्टमाकाशश्चेति द्वयमतिरिक्तम् । 'संख्योपसंग्रहादपि' इत्यपिशब्दान्नात्र पञ्चविंशतिसंख्यासंग्रहः; [2]"दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इति संज्ञाविषयोऽयं पञ्चजना इति । पञ्चजना नाम केचित्, तेपञ्चजनाः इत्युच्यन्ते, 'सप्त सप्तर्षयः इतिवत् ॥ ११ ॥

प्राणादयो वाक्यशेषात् । १ । ४ । १२ ॥

पञ्चजनसंज्ञिताः प्राणादयः पञ्चेन्द्रियाणीति [3]"प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः' इत्यादिवाक्यशेषादवगम्यते; चक्षुश्श्रोत्रसाहचर्यात् प्राणान्नशब्दावपि स्पर्शनादीन्द्रियविषयौ ॥ १२ ॥

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने । १ । ४ । १३ ॥

एकेषां शाखिनां काण्वानाम् [3]"अन्नस्यान्नम्' इत्यसति, [4]"तन्देवाज्योतिषां ज्योतिः' इत्युपक्रमगतेन ज्योतिश्शब्देन पञ्च पञ्चजनाः इन्द्रियाणीति ज्ञायन्ते । ज्योतिषां ज्योतिः प्रकाशकानां प्रकाशकं ब्रह्मेत्युक्त्वा, अनन्तरं [5]"पञ्च पञ्चजनाः' युत्युक्तेः प्रकाशकानि पञ्चेन्द्रियाणीति गम्यते ॥

यस्मिन् पञ्चेति वाक्यं किं साङ्ख्यतत्त्वपरं न वा ।
तत्साङ्ख्यादर्शनात्पूर्वं नाऽऽधिक्याद्वाक्यशेषतः ॥

इति सङ्ख्योपसंग्रहाधिकरणम् ॥ ३ ॥

---

१. बृ० ६-४-२७ । २. पाणिनि० २-१-५० । ३. बृ० ६-४-१८ ।
४. बृ० ६-४-१६ । ५. बृ० ६-४-२७ ।

अथ कारणत्वाधिकरणम् ॥ ४ ॥

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः । १ । ४ । १४ ॥

आकाशादिषु कार्यवर्गेषु कारणत्वेन सर्वत्र वेदान्तवाक्येषु [1]"असद्वा इदमग्र आसीत्' [2]"तद्धेदन्तर्ह्यव्याकृतमासीत्' इत्यादिष्वनिर्ज्ञातविशेषेषु [3]"आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् स ईक्षत लोकान्नु सृजै' इति विशेषवाचिवाक्यनिर्दिष्टस्यैवोक्तेः न तान्त्रिकाव्याकृतादिकारणवादप्रसङ्गः ॥१४॥

समाकर्षात् । १ । ४ । १५ ॥

[4]"सोऽकामयत । बहु स्यां प्रजायेय' इति पूर्वनिर्दिष्टस्यैव सर्वज्ञस्य [1]"असद्वा इदमग्र आसीत्' इत्यत्र समाकर्षाच्च सा एवेति गम्यते । [2]"तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्' इति निदिष्टस्यैव [2]"स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यः' [5]"पश्यत्यचक्षुः' इत्यत्र समाकर्षात् एष एवाव्याकृत इति निश्चीयते । असदव्याकृतशब्दौ हि तदानीन्नामरूपविभागाभावादुपपद्येते ॥ १५ ॥

प्रधानकारणो लोकः स्रष्टृ रूपबहुत्वतः ।
आकाशादिनिदानत्वाल्लोकस्य ब्रह्म कारणम् ॥

इति कारणत्वाधिकरणम् ॥ ४ ॥

अथ जगद्वाचित्वाधिकरणम् ॥ ५ ॥

जगद्वाचित्वात् । १ । ४ । १६ ॥

[6]"ब्रह्म ते ब्रवाणि' इत्युपक्रम्य [6]"यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वैतत्कर्म स वै वेदितव्यः' इत्यत्र कर्मशब्दस्यैतच्छब्दसामानाधिकरण्येन क्रियत इति व्युत्पत्त्या जगद्वाचित्वात् परमेव ब्रह्म वेदितव्यतयोपदिष्टम् ॥ १६ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्व्याख्यातम् । १ । ४ । १७ ॥

[7]"एतैरात्मभिर्भुङ्क्ते' [8]"अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति' इति च जीवादिलिङ्गान्न पर इति चेत्—एतत् प्रतर्दनविद्यायामेव परिहृतम्—पूर्वापरपर्यालोचनया ब्रह्मपरत्वे निश्चिते तदनुगुणतया नेयमन्यल्लिङ्गम्-इति ॥

१. तै० आ० ७-१ । २. बृ० ३-४-७ । ३. ऐतरेय० १-१ । ४. तै० आ० ६-२ । ५. श्वे० ३-१९ । ६. कौषी० ४-१८ । ७, ८. कौषी० ४-१९ ।

अन्यार्थन्तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ।१।४।१८॥

[1]'तौ ह सुप्तं पुरुषमाजग्मतुः' इत्यादिना देहातिरिक्तजीवसद्भावप्रतिपादनं तदतिरिक्तपरमात्मसद्भावज्ञापनार्थमिति, 'क्वैष एतद्बालाके पुरुषोऽशयिष्ट' इति प्रश्नात् [2]'अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति' [3]'सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति' इति वाक्यसमानार्थकात् प्रतिवचनाच्चावगम्यते । एके वाजसनेयिनोऽपि एतत्प्रतिवचनसरूपं वाक्यं स्पष्टमधीयते च, [1]'क्वैष एतत्' इत्यादि, [4]'एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते' इत्यन्तरम् ॥ १८ ॥

जीव एव परं ब्रह्म सम्बन्धात् पुण्यपापयोः ।
ब्रह्म जीवात्परं लोके कर्मशब्दस्य वृत्तितः ॥

इति जगद्वाचित्वाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अथ वाक्यान्वयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

वाक्यान्वयात् । १ । ४ । १९ ॥

[4]'न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति आत्मनस्तु कामाय' इत्यारभ्य, [5]'आत्मा व आरे द्रष्टव्यः' इत्यादिनोपदिष्टः परमात्मा [6]'अमृतत्वस्य तु नाशाऽस्ति वित्तेन' इत्यारभ्य, [5]'आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितम्' इत्यादि, '[7]येनेदं सर्वं विजानाति' इत्यन्तस्य कृत्स्नस्य वाक्यस्य परमात्मन्येवान्वयात् ॥ १९ ॥

अस्मिन्प्रकरणे प्रकरणान्तरे च जीववाचिशब्देन परमात्मनोऽभिधाने, तत्सामानाधिकरण्ये च कारणम्मतान्तरेणाह—

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः । १ । ४ । २० ॥

[6]'आत्मनि खल्वरे दृष्टे' इत्यादिना परमात्मज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञासिद्धये जीवस्य तत्कार्यतया तस्मादनतिरिक्तत्वं ज्ञापयितुं जीवशब्देन परमात्माभिधानमिति आश्मरथ्यः ॥ २० ॥

उत्क्रमिष्यत एवम्भावादित्यौडुलोमिः । १ । ४ । २१ ॥

---

१. कौषी० ४-१८ । २. कौषी० ४-१९ । ३. छा० ६-८-१ । ४. बृ० ४-१-१७ । ५. बृ० ६-५-६ । ६. बृ० ४-४-२ । ७. बृ० ४-४-१४ ।

उत्क्रमिष्यतो मुक्तस्य परमात्मस्वरूपभावादात्मशब्देन परमात्माभिधानमिति औडुलोमिः ॥ २१ ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः । १ । ४ । २२ ॥

[1]'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरः' इत्यादिना जीवात्मनि परमात्मन आत्मतया अवस्थितेरिति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते । इदमेव मतं सूत्रकारः स्वीकृतवानिति, मतद्वयमुपन्यस्य तद्विरोध्ये तदभिधानात्, अन्यस्यानभिधानाच्च निश्चीयते ॥ २२ ॥

आत्मदर्शनवाक्येषु जीव आत्माऽथ वा परः ।
जीवः प्रतीतितस्तस्य वाक्यानामन्वयात् ॥

इति वाक्यान्वयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

अथ प्रकृत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् । १ । ४ । २३ ॥

जगदुपादानकारणमपि परं ब्रह्म, न निमित्तमात्रम्, [2]'स्तब्धोऽस्युत तमादेशमप्राक्ष्यः येनाश्रुतं श्रुतं भवति' इति येन आदेष्ट्रा निमित्तभूतेन विज्ञातेन चेतनाचेतनात्मकं कृत्स्नं जगद्विज्ञातं भवतीति आदेष्टृविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञातदुपपादनरूपमृत्कार्यदृष्टान्तानुपरोधात् । आदिश्यते अनेनेति आदेशः—इत्यादेशशब्देनादेष्टाभिधीयते । आदेशः प्रशासनम्, [3]'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि' इत्यादिश्रुतेः ॥ २३ ॥

अभिध्योपदेशाच्च । १ । ४ । २४ ॥

[4]'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय' इति निमित्तभूतस्येक्षितुः विचित्रचिदचिद्रूपेण जगदाकारेणात्मनो बहुभवनसङ्कल्पोपदेशाच्च उपादानमपीति विज्ञायते ॥ २४ ॥

साक्षाच्चोभयाम्नानात् । १ । ४ । २५ ॥

[5]'ब्रह्म वनं ब्रह्म स वृक्ष आसीत्' 'ब्रह्माध्यतिष्ठद्भुवनानि धारयन्' इति उपादानं निमित्तञ्च ब्रह्मैवेति स्वशब्देन उभयाम्नानाच्च ॥ २५ ॥

---

१. बृ० ५-७-२२ । मा० पा० । २. छा० ६-१-३ । ३. बृ० ५-८-९ । ४. छा० ६-२-३ । ५. अष्ट० २ प्र० ८ अनु० ७-८ ।

आत्मकृतः । १ । ४ । २६ ॥

[1]'सोऽकामयत' इति निमित्तभूतस्य स्वस्यैव जगदाकारेण कृते [2]'तदात्मानं स्वयमकुरुत' इत्युपदिश्यमानाथाः परमपुरुषो जगन्निमित्तमुपादानञ्चेति विज्ञायते ॥ २६ ॥

परस्य ब्रह्मणो निरवद्यत्वसत्यसङ्कल्पत्वादेः तद्विपरीतान्तापुरुषार्थाश्रयजगदाकारेण आत्मकृतेश्चाविरोधः कथमित्याशङ्क्याह—

परिणामात् । १ । ४ । २७ ॥

अत्रोपदिश्यमानात् परिणामात् तदविरोध एव । अविभक्तनामरूपातिसूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरकः कारणावस्थः परम–पुरुषस्स्वयमेव [1]'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय' इति विभक्तनामरूपचिदचिद्वस्तुशरीरको भवेयमिति सङ्कल्प्य [1]'इदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्च' इति स्वशरीरभूतमतिसूक्ष्मञ्चिदचिद्वस्तु स्वस्माद्विभज्य [1]'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इति स्वस्माद्विभक्ते चिदचिद्वस्तुनि स्वयमेवात्मतयाऽनुप्रविश्य [1]'सच्च त्यच्चाभवत् । निरुक्तञ्चानिरुक्तञ्च । निलयनञ्चानिलयनञ्च । विज्ञानञ्चाविज्ञानञ्च । सत्यञ्चानृतञ्च सत्यमभवत्' इति हि स्वस्य बहुभवनरूपपरिणाम उपदिश्यते; अतो न कश्चिद्विरोधः । अविभागावस्थायामपि जीवस्तत्कर्म च सूक्ष्मरूपेण तिष्ठतीति वक्ष्यति [3]'न कर्माविभागादितिचेन्नानादित्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यते च' इति ॥ २७ ॥

योनिश्च हि गीयते । १ । ४ । २८ ॥

[4]'यद्भूतयोनिम्' इत्यादिषु योनिश्च गीयते; अतश्चोपादानमपि ॥२८॥

उपादानं प्रधानं किं प्रपञ्चस्याथ वा हरिः ।
हरिर्नाऽपरिणामित्वात् प्रधानं परिणामि तत् ॥
हरिरेव ह्युपादानं प्रतिज्ञानादिभिः श्रुतम् ॥

इति प्रकृत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

---

१. तै० आ० ६-२ । २. तै० आ० ७-१ । ३. शारी० २-१-३५ । ४. मु० १-१-६ ।

अथ सर्वव्याख्यानाधिकरणम् ॥ ८ ॥

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः । १ । ४ । २९ ॥

[1]'जन्माद्यस्य यतः' इत्यादिना एतदन्तेन न्यायेन सर्वे वेदान्ताः ब्रह्मपरा व्याख्याताः । द्विरुक्तिरध्यायपरिसमाप्तिद्योतनाय ॥ २९ ॥

पादचतुष्टयोक्तेन न्यायवर्गेण बुध्यताम् ।
वेदान्तैः कारणत्वेन ब्रह्मैव प्रतिपादितम् ॥

इति सर्वव्याख्यानाधिकरणम् ॥ ८ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

अथ द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथ स्मृत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् । २ । १ । १ ॥

उपबृंहणापेक्षे वेदान्तार्थनिर्णये सति, कपिलस्मृत्युपबृंहणेन वेदान्तार्थः प्रधानकारणवाद इत्यनभ्युपगमे, कपिलस्मृतेरुपबृंहणाननन्वयेनानवकाशदोषप्रसक्तिरिति चेन्न अन्यासां वेदाविरोधिनीनां बह्वीनाम्मन्वादिस्मृतीनामनवकाशप्रसक्तेः, वेदस्योपबृंहणापेक्षत्वेऽपि अनन्यपराविरुद्धानेकस्मृतिषु सतीषु, विरुद्धार्थायाः वेदोदितार्थविशदीकरणत्वाभावेन तस्या उपबृंहणत्वमन्याय्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

योगीन्द्रकपिलस्य तथाऽनुपलब्धेः कथं स्मृत्यन्तरमेतन्न्याय्यमिति चेत् तत्राह—

इतरेषाञ्चानुपलब्धेः । २ । १ । २ ॥

वेदार्थसाक्षात्कारचतुरमन्वादियोगीन्द्राणां कपिलदृष्टार्थानुपलब्धेः कपिलोपलब्धिर्भ्रम एव ॥ २ ॥

---

१. शारी० १-१-२ ।

सांख्यस्मृतिः प्रमाणं किं वा ब्रह्मप्रतिपादिका ।
कपिलाप्तत्वतः पूर्वं तासां धर्मेऽवकाशतः ।
ब्रह्मारूढस्मृतीनां तत् प्रामाण्यं हि बहुत्वतः ॥

इति स्मृत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

अथ योगप्रत्युक्त्यधिकरणम् ॥ २ ॥

एतेन योगः प्रत्युक्तः । २ । १ । ३ ॥

योगस्य हैरण्यगर्भस्यापि कापिलस्मृतिवद्वेदविरुद्धत्वाविशेषात् तद्व-निरासः ॥ ३ ॥

योगस्मृतिः प्रमाणं सा प्रणीता विधिना यतः ।
न प्रमाणं विधेश्चापि दोषजभ्रान्तिसम्भवात् ॥

इति योगप्रत्युक्त्यधिकरणम् ॥ २ ॥

अथ विलक्षणत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् । २ । १ । ४ ॥

विकारास्पदत्वेनाज्ञत्वेनापुरुषार्थाश्रयत्वेन न जगतो ब्रह्म विलक्षण-त्वात्तत्कार्यत्वञ्च सम्भवति; विलक्षणत्वञ्च शब्दाच्चावगम्यते, [१]"विज्ञानञ्चा-विज्ञानञ्च' इत्यादेः ॥ ४ ॥

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् । २ । १ । ५ ॥

[२]"तं पृथिव्यब्रवीत्' [३]"आपो वा अकामयन्त' इत्यादौ ज्ञानकार्यव्यप-देशः तत्तदभिमानिदेवताविषय इति, [४]"हन्ताहमिमास्तिस्रो देवताः' इति देवताशब्देन विशेषितत्वात्, [५]"अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्' इत्यादिना तत्तदचिद्वस्त्वभिमानित्वेन देवतानुगतेश्चावगम्यते ॥ ५ ॥

दृश्यते तु । २ । १ । ६ ॥

विलक्षणयोरपि कार्यकारणभावस्सम्भवति, माक्षिकादिभ्यः क्रिम्याद्यु-त्पत्तिदर्शनात् ॥ ६ ॥

---

१. तै० आन० ६ । २. यजुषि० ५ काण्ड० ५ प्रश्न० २ अनु० १० वा० । ३. अष्टक० ३ प्र० १ अनु० ५ । ४. छा० ६-३-२ । ५. ऐतरेय० २-४ ।

असदितिचेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् । २ । १ । ७ ॥

एवन्तर्हि कार्यं कारणे असदिति चेत्—न, सालक्षण्यनियमप्रतिषेधमात्रत्वात्, पूर्वोक्तं कार्यकारणयोर्वस्त्वैक्यन्न त्यक्तम् ॥ ७ ॥

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् । २ । १ । ८ ॥

जगतो ब्रह्मकारणत्वेन वस्त्वैक्येन तस्मिन्नपीत्यादौ जगत इव ब्रह्मणोऽपि विकारित्वाद्यनिष्टप्रसङ्गाद्वेदान्तवाक्यं सर्वमसमञ्जसं स्यात् ॥ ८ ॥

न तु दृष्टान्तभावात् । २ । १ । ९ ॥

नैतत् [1]"यस्यात्मा शरीरम्" [2]"यस्याव्यक्तं शरीरम्" इत्यादिश्रुतिसिद्धचिदचिद्वस्तुशरीरकस्य ब्रह्मणः कार्यकारणभावेनावस्थाने गुणदोषव्यवस्थितेर्दृष्टान्तसद्भावात्, यथा जीवस्य सशरीरस्य मनुष्याद्यात्मनो बालत्वयुवत्वस्थविरत्वादिभावेऽपि बालत्वादयश्शरीरे तिष्ठन्ति, ज्ञानसुखादयश्चात्मन्येव; तद्वदत्रापि शरीरभूतचिदचिद्वस्तुगतान्यज्ञानविकारादीनि दोषाः । आत्मभूते तु ब्रह्मणि निरवद्यत्वाविकारित्वसार्वज्ञसत्यसङ्कल्पत्वादयः ॥ ९ ॥

स्वपक्षदोषाच्च । २ । १ । १० ॥

प्रधानकारणदोषाच्चायमेव ग्राह्यः प्रधानकारणवादे हि निर्विकारपुरुषसन्निधानात् प्रकृतिप्रवृत्तावितरेतरधर्माध्यासादयो दुरुपपादाः । अन्यत्रान्यधर्मानुसन्धानरूपोऽध्यासो निर्विकारपुरुषस्य न सम्भवति, अचेतनायाः प्रकृतेरनुसन्धानरूपोऽध्यासस्सुतरान्न सम्भवति ॥ १० ॥

तर्काप्रतिष्ठानादपि । २ । १ । ११ ॥

प्रधानकारणवादस्य कुतर्कमूलत्वात् तस्याप्रतिष्ठितत्वादपि त्याज्यं प्रधानम् ॥ ११ ॥

अन्यथाऽनुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः । २ । १ । १२ ॥

क्लृप्तप्रकारात् प्रकारान्तरेण प्रधानमनुमेयमिति चेत्-एवमपि ततोऽधिककुतर्ककुशलसम्भावनया अप्रतिष्ठितत्वात् अनिर्मोक्षप्रसङ्गः दुर्वारस्स्यात् ॥

१. बृ० ५-७-२२ मा० पा० । २. सुबाल० ७ खं० ।

उपादानं प्रपञ्चस्य प्रधानं ब्रह्म वा मतम् ।
प्रधानं कार्यसादृश्यादसादृश्यान्न तत् परम् ॥
उपादानं परं तत्र माक्षिकादिनिदर्शनम् ।
कार्यकारणभावस्य वैलक्षण्येऽपि दर्शनात् ॥

इति विलक्षणत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अथ शिष्टापरिग्रहाधिकरणम् ॥ ४ ॥

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः । २ । १ । १३ ॥

एतेन सांख्यस्मृतिनिराकरणहेतुना तर्काप्रतिष्ठितत्वादिना परिशिष्टाश्च कणभक्षाक्षपादक्षपणकादिस्मृतयो निराकृताः ॥ १३ ॥

सांख्यपक्षनिरासस्य नयेनान्यनिरासनम् ।
स्वबुद्ध्या भावनीयं भो तर्कस्य ह्यनवस्थितेः ॥

इति शिष्टापरिग्रहाधिकरणम् ॥ ४ ॥

अथ भोक्त्रापत्त्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् । २ । १ । १४ ॥

यदि चिदचिद्वस्तुशरीरकत्वेन ब्रह्मणोऽपि सशरीरत्वमिष्यते; तर्हि जीववत्सशरीरत्वेन ब्रह्मणोऽपि शरीरसम्बन्धप्रयुक्तसुखदुःखभोक्तृत्वापत्तेर्जीवादविभागप्रसक्तिरिति चेन्न, स्यादेव जीवाद्विभागः, निरवद्यत्वकल्याणगुणाकरत्वेन ब्रह्मणः न हि सशरीरत्वप्रयुक्तमनिष्टभोक्तृत्वम् ; अपि त्वन्यवश्यत्वकृतम् । यथा लोके राज्ञश्शरीरत्वेऽपि अनन्यवश्यस्य स्वाज्ञातिवृत्तिकृतानिष्टभोक्तृत्वन्नेतरसमानम् ॥ १४ ॥

चिदचिन्मिश्रलोकस्य ब्रह्मकायत्वमेव चेत् ।
सकायत्वेन भोगः स्याद् दुःखादेस्तस्य जीववत् ॥
तत् प्रधानमुपादानं प्रपञ्चस्येति मन्यताम् ।
कर्माऽसम्बन्धतो नैवं राजाद्यत्र निदर्शनम् ॥

इति भोक्त्रापत्त्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ अथ आरम्भणाधिकरणम् ॥ ६ ॥

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः । २ । १ । १५ ॥

कारणभूताद्ब्रह्मणोऽनन्यत्वं कार्यभूतजगतो वाचारम्भणशब्दादिभ्यो वाक्येभ्योऽवगम्यते, [1]"वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' [2]"सदेवसोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति' [3]'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्त्वमसि' इत्यादिभ्यः ॥ १५ ॥

भावे चोपलब्धेः । २ । १ । १६ ॥

घटादिकार्यभावे च तदेवेदं मृद्द्रव्यमित्युपलब्धेश्च कारणादनन्यत्कार्यम् ॥ १६ ॥

सत्त्वाच्चापरस्य । २ । १ । १७ ॥

कार्यस्य कारणे सत्त्वाच्च तस्मादनन्यत्कार्यम्, घटशरावादिकं पूर्वम्मृदेवासीदिति हि घटादिः मृदात्मनोपलभ्यते ॥ १७ ॥

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषाद्युक्तेश्शब्दान्तराच्च । २ । १ । १८ ॥

[4]"इदं वा अग्रे नैव किञ्चनासीत्' इति कार्यस्य तदानीमसत्त्वव्यपदेशात् कारणे कार्यमसदिति चेत्—न, स्थूलत्वविरोधिसूक्ष्मत्वरूपधर्मान्तरयोगादसत्त्वव्यपदेशः; कुतः ? [4]"तदसदेव सन्मनोऽकुरुत स्याम्' इति वाक्यशेषादवगम्यते; मनस्कारो हि विद्यमानस्यैव । युक्तिश्च असद्व्यपदेशो धर्मान्तरयोगनिमित्त इति गमयति; पिण्डत्वघटत्वकपालत्वादिभिः परस्परविरोधिभिः भावरूपैर्धर्मैः घटः प्राङ्नासीदिदानीमस्ति भविष्यति चेति सदा विद्यमानस्यैव सद्द्रव्यस्य हि असदादिव्यपदेशः । तथा शब्दान्तरञ्च [5]"तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्' इत्यादि ॥ १८ ॥

पटवच्च । २ । १ । १९ ॥

तन्तव एव संयोगविशेषभाजः पट इति नामान्तरादिकं भजन्ते, तद्वद् ब्रह्मापि ॥ १९ ॥

---

१. छा० ६-१-४ । २. छा० ६-२-१ । ३. छा० ६-८-७ । ४. यजुषि २ अष्ट० २ प्र० ८ अनु० । ५. बृ० ३-४-७ ।

यथा च प्राणादिः । २ । १ । २० ॥

यथा च वायुरेक एव वृत्तिविशेषैः प्राणापानादिनामानि भजते, तथा ब्रह्मापीति तदनन्यत्वं जगतः ॥ २० ॥

अन्यत्वं वाप्यनन्यत्वं प्रपञ्चस्य परात्मनः ।
समयाकारसाङ्ख्यानां कार्याणां बुद्धिशब्दयोः ॥
कार्यकारणयोर्भेदादन्यत्वं तर्कतो मतम् ।
आरम्भणादिशब्देभ्योऽनन्यत्वं वेदलोकयोः ॥

इति आरम्भणाधिकरणम् ॥ ६ ॥

अथ इतरव्यपदेशाधिकरणम् ॥ ७ ॥

इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः । २ । १ । २१ ॥

[1]'तत्त्वमसि' [2]'अयमात्मा ब्रह्म' इति कार्यभूतस्य जीवस्य ब्रह्मभावव्यपदेशाद्धि अनन्यत्वमुक्तम् ; एवन्तर्हि सर्वज्ञस्य सत्यसङ्कल्पस्य ब्रह्मणः आत्मनो हितरूपकार्यजगदकारणम् , अहितरूपकार्यकरणं चेत्यादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥

नैतत्—

अधिकन्तु भेदनिर्देशात् । २ । १ । २२ ॥

कार्यकारणयोरनन्यत्वेऽपि जीवस्वरूपाद् ब्रह्मस्वरूपमर्थान्तरम् , [3]'करणाधिपाधिपः' [4]'विद्याविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः' इत्यादिभेदनिर्देशात् । चिदचिद्वस्तुशरीरं ब्रह्मैव कारणावस्थं कार्यावस्थं चेति गुणदोषव्यवस्थितिरिति [5]'न तु दृष्टान्तभावात्' इति ह्युक्तम् । [6]'यस्य पृथिवी शरीरम्' [7]'यस्यात्मा शरीरम्' इत्यादि श्रुतिशतसमधिगतं चिदचिद्वस्तुशरीरकत्वम् ॥२२॥

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः । २ । १ । २३ ॥

अश्मकाष्ठलोष्ठतृणादेरचेतनस्येव जीवस्य [8]'अनीशया शोचति मुह्य-

---

१. छा० ६-८-७ । २. बृ० ६-४-५ । ३. श्वे० ६-९ । ४. श्वे० ५-१ ।
५. शारी० २-१-९ । ६. सुबाल० ७ ख० । ७. बृ० ५-७-२२ मा० पा० ।
८. मु० ३-१-२; श्वे० ४-७ ।

मानः' इत्यादिना अत्यन्तविसजातीयतयाऽभिहितस्य सर्वज्ञसत्यसङ्कल्पब्रह्मस्वरूपतानुपपत्तिस्सिद्ध्यत्येवेत्यर्थः ॥ २३ ॥

लोकस्यानन्यता कृष्णाच्चेज्जीवस्यापि सा तथा ।
हितस्याकरणादीनां दोषाणां समुपस्थितः ॥
ब्रह्मकारणवादोऽयमस्मान्नैव समञ्जसः ।
अधिकं भेदनिर्देशाद् ब्रह्म तस्मान्न दुष्टता ॥

इति इतरव्यपदेशाधिकरणम् ॥ ७ ॥

अथ उपसंहारदर्शनाधिकरणम् ॥ ८ ॥

उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि । २ । १ । २४ ॥

कार्यनिर्वृत्तावनेककारकोपसंहारदर्शनाद् ब्रह्मैकमेव [1]जगदाकारकार्यन्न भवेदिति चेत्—न, क्षीरस्यैव दधिभाववद् ब्रह्मणोऽपि सम्भवति ॥२४॥

देवादिवदपि लोके । २ । १ । २५ ॥

यथा देवादेश्शास्त्रावगतशक्तेः स्वसङ्कल्पादेव स्वे स्वे लोके स्वापेक्षितनानारूपभावः; एवं ब्रह्मणोऽपि शास्त्रावगतशक्तेस्सर्वमुपपन्नम् ॥ २५ ॥

कारकव्रातसाहित्यात् कुलालादेर्हि कर्तृता ।
सदेवेत्यादिवाक्यैस्तु निस्सहायं प्रतीयते ॥
ततश्च ब्रह्मणो नैव स्रष्टृत्वमुपपद्यते ।
क्षीरदध्यादिदृष्टान्तैः स्रष्टृत्वमुपपद्यते ॥

इति उपसंहारदर्शनाधिकरणम् ॥ ८ ॥

अथ कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा । २ । १ । २६ ॥

चिदचिद्वस्तुशरीरकं ब्रह्मैव कार्यकारणावस्थमिति ह्युक्तम्; तत्र ब्रह्मणश्शरीरिणो निरवयवत्वेन कृत्स्नस्य ब्रह्मणः कार्यत्वेनोपयोगप्रसक्तिः, कार्यावस्थायामपि अंशान्तरेणावस्थितमिति च पक्षे निरवयवत्वशब्दकोपो वा स्यात्; अतो ब्रह्म न कारणम् ॥ २६ ॥

---

1. जगत्कारण न० पा० ।

परिहरति—

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् । २ । १ । २७ ॥

श्रुतिप्रामाण्यान्नैवं प्रसज्यते। शब्दैकप्रमाणकत्वाद्ब्रह्मस्वरूपस्य सकलेतरप्रमाणावगतवस्तुविसजातीयत्वेन तत्रतत्रादृष्टशक्तियोगः ब्रह्मणो न विरुद्धः; अतः कार्यत्वेन कारणत्वेन परिपूर्णस्यावस्थानं सम्भवति । यथा जातिवादिनां जातेः खण्डमुण्डादिषु ॥ २७ ॥

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि । २ । १ । २८ ॥

जीवात्मनि चाचिद्धर्मविरोधिधर्मयोगो विसजातीयशक्तित्वादेव, अग्निजलादयोऽप्यचिद्विशेषाः अन्योन्यविलक्षणाः नियतशक्तयो विचित्राः दृश्यन्ते ॥ २८ ॥

स्वपक्षदोषाच्च । २ । १ । २९ ॥

कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषः निरवयवेऽचित्सजातीये प्रधाने एवेति ब्रह्मैव कारणम् ॥ २९ ॥

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् । २ । १ । ३० ॥

[1]'पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते' इति श्रुतेः सर्वशक्तियोगश्च देवताया अवगम्यते ॥ ३० ॥

विकरणत्वान्नेतिचेत्तदुक्तम् । २ । १ । ३१ ॥

[2]'न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते' इति ब्रह्मणो विकरणत्वात् कारणत्वं नेति चेत्–तस्योत्तर–शब्दैकमूलत्वेन विसजातीयत्वादिति पूर्वसूत्रोक्तमेव ॥

परिणामः प्रपंचश्चेत् कृत्स्नस्य परिणामिता ।
शुद्धाभावोंऽशतश्चेत्स्यान्निरंशत्वस्य संक्षतिः ।
अर्थेषु श्रुतिमूलेषु तर्कस्यानवकाशतः ।
विचित्रशक्तियोगेन सर्वं ब्रह्मणि युज्यते ॥

इति कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

१. श्वे० ३-८ । २. श्वे० ६।१६ ।

अथ प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम् ॥ १० ॥

न प्रयोजनवत्त्वात् । २ । १ । ३२ ॥

ब्रह्मणः अवाप्तसमस्तकामत्वेन सृष्टौ प्रयोजनाभावाद् ब्रह्म न कारणम् ॥

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् । २ । १ । ३३ ॥

अवाप्तसमस्तकामस्यापि लीलाप्रयोजनत्वे नैरपेक्ष्यं सम्भवति, लोके केवललीलायै कन्तुकाद्यारम्भदर्शनात् । अस्यात्मतृप्तस्यावाप्तसमस्तकामत्वं हि सदाभिमतसकलभोगोपकरणसद्भावः । आत्मतृप्तेर्भोगतृप्तिर्विसजातीया । लीलारसस्यापि तद्विलक्षणस्य त्रिगुणपुरुषाद्युपकरणन्नित्यमेव ॥३३॥

वैषम्यनैघृण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति । २ । १ । ३४ ॥

देवादिविषमसृष्ट्या पक्षपातो नैर्घृण्यञ्च न सम्भवति परस्य क्षेत्रज्ञकर्मसापेक्षत्वाद्विषमसृष्टेः; तथा [१]"साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापी भवति' इति श्रुतिरेव दर्शयति ।

न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यते च । २ । १ । ३५ ॥

[२]"सदेव सौम्येदमग्र आसीत् एकमेव' इत्येकत्वावधारणात्, तदानीं क्षेत्रज्ञाभावात् कर्म न सम्भवति, इति चेत्—न; अनादित्वात् क्षेत्रज्ञानां तत्तत्कर्मप्रवाहश्चास्त्येव, उपपद्यते च तदनादित्वेऽप्यविभागश्रुतिः नामरूपविभागाभावात् [३]"तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत' इत्यनयैकार्थ्यात्; उपलभ्यते च श्रुतिषु क्षेत्रज्ञानादित्वम् [४]"ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशौ' [५]"नित्यो नित्यानाम्' इति ।

सर्वधर्मोपपत्तेश्च । २ । १ । ३६ ॥

प्रधानपरमाण्वादिष्वनुपपन्नानां सर्वधर्माणां-ब्रह्मणि सकलेतरविलक्षणत्वेन सर्वशक्तिश्रुत्या चोपपत्तेः ब्रह्मैव कारणमिति सिद्धम् ॥ ३६ ॥

---

१. बृ० ६-४-५ । २. छा० ६-२-१ । ३. बृ० ३-४-७ । ४. श्वे० १-९ । ५. श्वे० ६-१३ ।

प्रयोजनविहीनस्य स्रष्टृत्वं नोपपद्यते ।
वैषम्यं निर्दयत्वं च विषमसृष्टितो भवेत् ॥
अवाप्ताखिलकामस्य स्रष्टृत्वं लीलया मतम् ।
सृष्टिस्तु सृज्यमानानां कर्मापेक्षणतस्तथा ॥

इति प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम् ॥ १० ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

अथ रचनानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानं प्रवृत्तेश्च । २ । २ । १ ॥

दार्वादेरचेतनस्य रथप्रासादादिनिर्माणेतदभिज्ञानधिष्ठितस्य रचनानुपपत्तेश्च तज्ज्ञाधिष्ठितस्य रचनाप्रवृत्तेश्च, अनुमानगम्यं प्रधानमचेतनप्राज्ञानधिष्ठितं न जगत्कारणम् ॥ १ ॥

पयोम्बुवच्चेत्तत्रापि । २ । २ । २ ॥

यथा पयः, अम्बु च दध्यादिभावेऽनपेक्षम्, तद्वत्प्रधानमपीति चेत् तत्रापि उक्त एव हेतुः तस्यापि पक्षीकृतत्वात् ॥ २ ॥

व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् । २ । २ । ३ ॥

प्राज्ञाधिष्ठितत्वानपेक्षत्वेन सर्वदा सृष्टिप्रसङ्गाच्च न प्रधानं कारणम् ॥

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् । २ । २ । ४ ॥

क्षीरीभवद्धेनूपयुक्ततृणादिवत् प्रधानमपीति न युक्तं वक्तुम्, अनडुहादिष्वदर्शनात; तद्धि प्राज्ञाधिष्ठितम् ॥ ४ ॥

पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि । २ । २ । ५ ॥

पुरुषः स्वसन्निधानात्प्रधानं प्रवर्तयति । अन्धपङ्गुपुरुषवत् अश्मवत्—अयस्कान्ताश्मवत् इति न प्राज्ञापेक्षेति चेत्—न—तथापि न प्रधानप्रवृत्तिसम्भवः, अविकृतत्वात्पुरुषस्य । पङ्ग्वन्धादेः मार्गोपदेशदेशान्तरगमनादिः कादाचित्को विकारो ह्यस्ति ॥ ५ ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च । २ । २ । ६ ॥

गुणानामुत्कर्षापकर्षरूपाङ्गाङ्गिभावेन हि जगत्प्रवृत्तिः, प्रतिसर्गावस्थायां साम्यावस्थानां वैषम्यकृताङ्गाङ्गित्वानुपपत्तेश्च न जगदारम्भः ॥ ६ ॥

अन्यथाऽनुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् । २ । २ । ७ ॥

ज्ञस्य या शक्तिः, तद्वियोगात्—ज्ञातृत्वशक्तिवियोगादित्यर्थः । उक्तप्रकारव्यतिरिक्तप्रकारेण प्राधानानुमितौ च प्रधानस्य ज्ञातृत्वशक्तिवियोगात् रचनानुपपत्त्यादयो दोषास्तदवस्थाः ॥ ७ ॥

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् । २ । २ । ८ ॥

प्रधानाभ्युपगमेऽपि प्रयोजनाभावान्न तदनुमेयम् । पुरुषस्य निर्विकारस्य प्रधानदर्शनरूपविकारासम्भवात्, प्रकृतिधर्माध्यासनिमित्तभोगः, तद्विवेकानुसन्धानकृतकैवल्यञ्च न सम्भवति ॥ ८ ॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् । २ । २ । ९ ॥

पुरुषस्य द्रष्टृत्वभोक्तृत्वनिर्विकारत्वादिविरुद्धसहस्राभ्युपगमाच्च असमञ्जसं कापिलमतम् ॥ ९ ॥

उत्पत्तिः प्रकृतेस्तत्र लयश्च जगतां मतः ।
दुःखमोहसुखात्मत्वादुभयास्तुल्यता यतः ॥
प्रधानस्य स्वतन्त्रस्य प्रवृत्तिः स्यात्पयोम्बुवत् ।
जडायाः प्रकृतेर्नैवं प्रवृत्त्याद्युपपद्यते ॥

इति रचनानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

अथ महद्दीर्घाधिकरणम् ॥ २ ॥

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् । २ । २ । १० ॥

असमञ्जसमिति वर्तते, वाशब्दश्चार्थे, ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां महद्दीर्घवत्—द्व्यणुकत्र्यणुकोत्पत्तिवदन्यच्च तन्मतं सर्वमसमञ्जसम् । अवयवास्स्वकीयैष्षड्भिः पार्श्वैस्संयुज्यमाना हि पृथुतरमवयविनमारभन्ते, परमाणूनान्निरवयवत्वेन पार्श्वानभ्युपगमात्, पार्श्वाण्यनपेक्ष्य संयुज्यमानानां न पृथुतरद्रव्यारम्भकत्वसम्भवः ॥ १० ॥

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः । २ । २ । ११ ॥

अणुगताद्यकर्मासम्भवात्तत्कृताणुसंयोगाभावः; क्षेत्रज्ञादृष्टानां विपाकापेक्षत्वेऽपि न तत्कृतकादाचित्काणुगतकर्मसम्भवः अनपेक्षत्वे प्रागप्युत्पादकं स्यात्। विपाको नाम कश्चिददृष्टगतः धर्मो न ज्ञायते, कर्मविधिवेलायामेव कालविशेषनियतफलदायित्वं यस्य कर्मणश्चोदितम्, तस्य तत्तत्कालागम एव विपाकः। अनियतकालविशेषाणां कर्मणां प्रबलकर्मान्तराप्रतिबन्ध एव विपाकः, अदृष्टानि च तत्तत्कर्मानुगुणफलदानस्वभावानि। अतोऽनन्तैरात्मभिः विविधकालफलदायित्वेनानुष्ठितानामेकदैकरूपविपाको न सम्भवति। अनुमेयेश्वरासिद्धेस्तदधिष्ठानाच्च न सम्भवति ॥ ११ ॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः । २ । २ । १२ ॥

समवायाभ्युपगमाच्चासमञ्जसम्, समवायस्यापि जातिगुणादेरिव अपृथक्सिद्धिहेत्वपेक्षासाम्यादनवस्थितेः, समवायस्य तत्स्वभावकल्पनायां जात्यादेरेव तन्न्याय्यम् ॥ १२ ॥

नित्यमेव च भावात् । २ । २ । १३ ॥

समवायस्य नित्यत्वाभ्युपगमे सम्बन्धिनित्यत्वमन्तरेण तदनुपपत्तेः, अवयवावयविनोरुभयोर्नित्यत्वप्रसङ्गादसदेवेदम् ॥ १३ ॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् । २ । २ । १४ ॥

परमाणूनां रूपादिमत्त्वान्नित्यत्वादिविपर्ययश्च, घटादिषु तथा दर्शनात् ॥ १४ ॥

उभयथा च दोषात् । २ । २ । १५ ॥

अनित्यत्वादिभयाद्रूपादिशून्यत्वे कारणगुणपूर्वकत्वासिद्धिस्तद्भयाद्रूपादिमत्त्वे च अनित्यत्वादिरिति उभयथा च दोषादसमञ्जसमेव ॥ १५ ॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा । २ । २ । १६ ॥

कारणादपक्षे कस्याप्यंशस्य वैदिकैरपरिग्रहादनुपपन्नत्वाच्च अत्यन्तमनपेक्षा ॥ १६ ॥

परमाणुचयेनापि नोत्पत्तिर्जगतां मता ।
प्रेरकस्यानिरूप्यत्वादनवस्थादिदोषतः ॥

इति महद्दीर्घाधिकरणम् ॥ २ ॥

अथ समुदायाधिकरणम् ॥ ३ ॥

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः । २ । २ । १७ ॥

अणुहेतुके पृथिव्यादिसमुदाये, पृथिव्यादिहेतुके शरीरेन्द्रियसमुदाये च सुगताभ्युपगते तदभ्युपगमप्रकारेणैव समुदायासिद्धिः; क्षणिकत्वं हि तैरभ्युपगम्यते; संहतौ तौ व्याप्रियमाणाः परमाणवः पृथिव्यादयश्च तदानीमेव नष्टाश्चेत्—के समुदायिरूपेण संहन्यन्ते ॥ १७ ॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादुपपन्नमिति चेन्न संघातभावानिमित्तत्वात् । २ । २ । १८ ॥

अस्थिरेषु स्थिरत्वबुद्धिरूपाविद्यारागद्वेषादिपरम्परया अन्योन्यकारणत्वात्सर्वकारणत्वमुपपन्नमिति चेत्—न, अविद्यायास्संघातभावानिमित्तत्वात् । नहि शुक्तिकादिषु रजतादिबुद्धिरूपाविद्यया शुक्तिकादिर्वस्तुतो रजतादिकार्यङ्करोति । अत्र विदुषस्तदानीमेव नष्टत्वादविद्यानिमित्तरागादयोऽपि न सम्भवन्ति ॥ १८ ॥

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् । २ । २ । १९ ॥

उत्तरघटक्षणोत्पत्तौ पूर्वघटक्षणस्यापि नष्टत्वेनाभावस्यैवोत्पादकत्वाविशेषेण सर्वदोत्पत्तिश्च स्यात् ॥ १९ ॥

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा । २ । २ । २० ॥

[1]"असत उत्पत्तावधिपतिसहकार्यादीनां ज्ञानहेतुत्वप्रतिज्ञाविरोधश्च । तस्यापि स्थित्यभ्युपगमे युगपद्घटद्वयोपलब्धिप्रसक्तिः, अस्थितौ च संप्रयोगज्ञानापत्तेर्यौगपद्यम् ॥ २० ॥

प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् । २ । २ । २१ ॥

निरोधः निरन्वयविनाशः स स्थूलः सूक्ष्मश्च न सम्भवति, कपालादिभावरूपावस्थाप्राप्तेरेव विनाशशब्दाभिधेयत्वात्, सतो द्रव्यस्य अविच्छेदात् ॥ २१ ॥

उभयथा च दोषात् । २ । २ । २२ ॥

---

१. असतिहेतावुत्पत्ता० पा० ।

उत्पन्नस्य तुच्छतापत्तौ तुच्छादुत्पत्तौ चाभावादुत्पत्त्यसम्भवादभावात्मककार्यापत्तिरूपदोषात्तुच्छत्वासिद्धिः ॥ २२ ॥

आकाशे चाविशेषात् । २ । २ । २३ ।

आकाशे च न तुच्छत्वम्, अबाधितप्रतीत्यविशेषात् । प्रतीयते ह्याकाशः श्येनादिनिपतनदेशत्वेन ॥ २३ ॥

अनुस्मृतेश्च । २ । २ । २४ ॥

'प्रत्यभिज्ञानाच्च न क्षणिकत्वसिद्धिः । तदेवेदम्' इति हि सामानाधिकरण्येनातीतवर्तमानदेशकालविशिष्टं वस्तु एकमिति प्रतीयते; अस्याश्च सामग्री पूर्वानुभवजनितसंस्कारवतः पुरुषस्येन्द्रियसंप्रयोगः ॥ २४ ॥

नासतोऽदृष्टत्वात् । २ । २ । २५ ॥

'ज्ञानाकारवैचित्र्येण ज्ञाने स्वाकारं समर्प्य विनष्टमप्यर्थमनुमिनोति' इति वादश्च न सम्भवति, असतो विनष्टस्य धर्मिणो धर्मसंक्रमणस्यादृष्टत्वात् । [ज्ञाने नीलाद्याकार उपलभ्यते; स विनष्टस्यासतोऽर्थस्याकारो भवितुन्नार्हति; कुतः? अदृष्टत्वात् न खलु धर्मिणि विनष्टे तद्धर्मस्यार्थान्तरे संक्रमणं दृष्टम्] ॥ २५ ॥

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः । २ । २ । २६ ॥

क्षणिकत्वाभ्युपगमे अनुष्ठातुरन्यत्वात् फलिनां निष्प्रयत्नानामपि सर्वार्थसिद्धिस्स्यात् ॥ २६ ॥

दुष्टे क्षणिकवादेऽपि परमाणुपरिग्रहः ।
जगतः कारणत्वेन ह्युक्तयुक्त्याऽत्र दुष्टता ॥
क्षणिकत्वं च भावानां कथंचिन्नोपपद्यते ।
अविद्यादेर्न हेतुत्वमित्यादि स्वयमुह्यताम् ॥

इति समुदायाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अथ उपलब्ध्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

नाभाव उपलब्धेः । २ । २ । २७ ॥

ज्ञानव्यतिरिक्तार्थाभाववादश्च न सम्भवति; 'घटमहं जानामि' इति

[] कुण्डलितग्रन्थः केषुचित्कोशेषु न दृश्यते ।

कर्तृज्ञानकर्मतयाऽर्थस्य उपलब्धेर्न तदभावश्शक्यते वक्तुम् । पुरुषस्यार्थविशेषव्यवहारानुगुण्यापादकत्वमेव ज्ञानस्याकारः ॥ २७ ॥

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् । २ । २ । २८ ॥

कारणदोषबाधकप्रत्ययराहित्यरूपवैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवज्जागरितज्ञानस्य मिथ्यात्वम् ॥ २८ ॥

न भावोऽनुपलब्धेः । २ । २ । २९ ॥

अर्थशून्यस्य ज्ञानस्य सद्भावो न सम्भवति, अनुपलब्धेः । स्वप्नज्ञानस्याप्यर्थवत्तोपपादयिष्यते ॥ २९ ॥

ज्ञानमेवार्थरूपेण परिणाम्याऽऽकृतिं गतः ।
नान्यथा तत्प्रकाशः स्यात्तस्माद् बाह्यं न विद्यते ॥
उपलब्ध्यस्ति बाह्यं भो ज्ञानसिद्धेश्च तद्विना ।

इति उपलब्ध्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

अथ सर्वथानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

सर्वथानुपपत्तेश्च । २ । २ । ३० ॥

सर्वशून्यवादश्च न सम्भवति । सदिति प्रतिज्ञायामसदिति प्रतिज्ञायाञ्च तुच्छता न सम्भवति, अनुपपत्तेः, सदसद्बुद्धीनां वस्तुगतान्योन्यविरुद्धभावरूपावस्थाविशेषविषयत्वात् ॥ ३० ॥

शून्यमेव पराकाष्ठा मोक्षश्चाकृतकत्वतः ।
सत्त्वं प्रतीयते भ्रान्त्या नोपपत्तेरभावतः ॥

इति सर्वथानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

अथ एकस्मिन्नसम्भवाधिकरणम् ॥ ६ ॥

नैकस्मिन्न सम्भवात् । २ । २ । ३१ ॥

आर्हतो मतं यदयुक्तिमत्, एकस्मिन् वस्तुनि युगपत् सत्त्वासत्त्वनित्यत्वानित्यत्वभेदाभेदानाम् असम्भवात् । पर्यायरूपाश्च द्रव्यस्यास्तित्वादिशब्दबुद्धिविषयाः परस्परविरुद्धपिण्डत्वघटत्वकपालत्वाद्यवस्थाः युगपन्न सम्भवन्ति; तथा घटत्वशरावत्वावस्थाश्च पृथिव्यादेः प्रदेशभेदेन तथा च द्रव्यस्यानित्यत्वमुत्पत्तिविनाशयोगित्वम्, तद्विपरीतं नित्यत्वं नैकस्मिन् समवैति ॥

एवं चात्माकात्स्न्र्यम् । २ । २ । ३२ ॥

आत्मनश्शरीरपरिमाणत्वे बृहतश्शरीरादल्पीयसि प्रविशतः अकात्स्न्र्यं विकलत्वं प्रसज्येत ॥ ३२ ॥

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः । २ । २ ३३ ॥

तथा सङ्कोचविकासावस्थायोगादपि नाविरोधः, घटादिवद्विकारादि-योगप्रसक्तेः ॥ ३३ ॥

अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः । २ । २ । ३४ ॥

अन्त्यस्य मोक्षावस्थापरिमाणस्य एकरूपावस्थितेस्तस्य स्वाभाविकत्वे-नात्मतत्परिमाणयोर्नित्यत्वेन पूर्वत्रापि न विशेषः, विविधदेहपरिमाणत्वे वैकल्यं स्यादेव ॥ ३४ ॥

परमाणुमतं जैनमुक्तरीत्या निरस्यताम् ।
अस्तित्वं चापि नास्तित्वमेकत्रैव न युक्तिमत् ॥
वपुः परिमितिर्जीवः पूर्त्यभावान्न युज्यते ।
अविरोधो न पर्यायादनित्यत्वादिदोषतः ॥

इति एकस्मिन्नसम्भवाधिकरणम् ॥ ६ ॥

अथ पशुपत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

पत्युरसामञ्जस्यात् । २ । २ । ३५ ॥

नेति वर्तते, पशुपतेर्मतमनादरणीयम् , वेदविरुद्धनिमित्तोपादानभेद-तद्विरुद्धाचारपरत्वेन असामञ्जस्यात् ॥ ३५ ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च । २ । २ । ३६ ॥

अनुमेयेश्वराभ्युपगमेन हि केवलाधिष्ठातृत्वमुच्यते; तथा सति अशरीरस्य प्रधानाधिष्ठानानुपपत्तेः सशरीरत्वे तु शरीरोत्पत्त्यनिरूपणात् सावयवस्य तस्य नित्यत्वे महीमहीधरादीनामपि नित्यत्वाविरोधाच्च ॥ ३६ ॥

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः । २ । २ । ३७ ॥

करणकलेवराद्यधिष्ठानवदशरीरस्यैवाधिष्ठानमिति चेत्—न, पुण्यपापनिमित्तत्वात्तस्य तत्फलभोगादिप्रसक्तेः ॥ ३७ ॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा । २ । २ । ३८ ॥

तथा सति क्षेत्रज्ञवद् अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता च ॥ ३८ ॥

पशुपतेर्मतं हेयं स्पष्टं वेदविरोधतः ।
पत्युर्निमित्तहेतुत्वं तर्कान्न ह्युपपद्यते ॥

इति पशुपत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

अथ उत्पत्त्यसम्भवाधिकरणम् ॥ ८ ॥

उत्पत्त्यसम्भवात् । २ । २ । ३९ ॥

साङ्ख्यादिवत्पञ्चरात्रमपि जीवोत्पत्त्यभिधानात्, श्रुतिरुद्धत्वेन तदसम्भवादप्रमाणम् ॥ ३९ ॥

न च कर्तुः करणम् । २ । २ । ४० ॥

कर्तुर्जीवात्, करणं मनश्च, श्रुतावुत्पद्यते इति नोच्यते, [1]"एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि च' इत्यादिश्रुतेः ॥ ४० ॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः । २ । २ । ४१ ॥

[2]"वासुदेवात्सङ्कर्षणो नाम जीवः' इत्यादौ सङ्कर्षणादीनां विज्ञानादिरूपवासुदेवत्वे सति तदभिघातिनः प्रामाण्यनिषेधः । परब्रह्मवासुदेवस्य श्रुतावपि [3]"अजायमानो बहुधा विराजते' इति चावतारश्श्रूयते । जीवादिशब्दास्तच्छरीरसङ्कर्षणादीनां वाचकाः ॥ ४१ ॥

विप्रतिषेधाच्च । २ । २ । ४२ ॥

तस्मिन्नपि तन्त्रे [4]"व्याप्तिरूपेण सम्बन्धस्तस्याश्च पुरुपुरुषस्य च । स ह्यनादिरनन्तश्च परमार्थेन निश्चितः' इति जीवोत्पत्तिप्रतिषेधाच्चाविरोधश्श्रुतः ॥

मतं भागवतं दुष्टं जीवाद्युत्पत्तिभाषणात् ।
नाऽविज्ञानेन भावस्य जीवोत्पत्तिनिषेधतः ॥

इति उत्पत्त्यसम्भवाधिकरणम् ॥ ८ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते वेदान्तसारे द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

---

१. मु० २-१-३ । २. पञ्चरात्रे० । ३. पुरुषम् । ४. पंचरात्रे० ।

अथ द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः

अथ वियदधिकरणम् ॥ १ ॥

न वियदश्रुतेः । २ । ३ । १ ॥

वियन्नोत्पद्यते, अश्रुतेः—श्रुतिः श्रवणम् । निरवयवस्य, आत्मन इवोत्पत्तिश्रवणासम्भवात् ॥ १ ॥

अस्ति तु । २ । ३ । २ ॥

श्रवणं सम्भवत्येव—[1] 'आकाशस्सम्भूतः' इत्येव हि श्रुतिः अतीन्द्रियार्थविषया वियदुत्पत्तिं प्रतिपादयति । आत्मनोऽपि [2]'न जायते' इति प्रतिषेधादनुत्पत्तिः ॥ २ ॥

गौण्यसम्भवाच्छब्दाच्च । २ । ३ । ३ ॥

[3]'तत्तेजोऽसृजत' इति तेजःप्राथम्यवचनात्, [4]'आकाशस्सम्भूतः' इति श्रुतिः गौणी [5]'वायुश्चान्तरिक्षश्चैतदमृतम्' इति शब्दाच्च ॥ ३ ॥

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् । २ । ३ । ४ ॥

एकस्य सम्भूतशब्दस्याऽकाशे गौणत्वमन्यत्र मुख्यत्वम् अनुषङ्गे सम्भवत्येव, श्रवणावृत्तिवत् । यथैकस्य ब्रह्मशब्दस्य [6]'तस्मादेतत् ब्रह्म नाम रूपमन्नञ्च जायते' इति प्रकृतौ गौणत्वम्, [7]'तपसा चीयते ब्रह्म' इति मुख्यत्वमावृत्तौ ॥ ४ ॥

परिहरति—

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकात् । २ । ३ । ५ ॥

[8]'येनाश्रुतम्' इत्यादिना एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाः अहानिः वियदादेर्ब्रह्मकार्यत्वेन तदव्यतिरेकादेव ॥ ५ ॥

शब्देभ्यः । २ । ३ । ६ ॥

[9]'आकाशस्संभूतः' इत्यादिशब्देभ्यः अवगतां वियदुत्पत्तिं [10]'तत्तेजोऽ-

---

१. तै० आन० १ । २. कठ० १-२-१८ । ३. छा० ६-२-३ । ४. तै० आन० १ । ५. बृ० ४-३-३ । ६. मु० १-१-९ । ७. मु० १-१-८ । ८. छा० ६-१-३ । ९. तै० आन० १ । १०. छा० ६-२-३ ।

सृजत' इत्यत्राकाशशब्दावचनावगतं तेजः प्राथम्यं न निवारयितुं क्षमम् ॥

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् । २ । ३ । ७ ॥

[1]'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्' इत्यादिना आकाशादेरपि विकारत्वावगमात्, तेजःप्रभृतिविभागवचनं सर्वस्य प्रदर्शनार्थमिति निश्चीयते। यथा च लोके 'दशेमे देवदत्तपुत्राः' इत्युक्त्या तेषु केषाञ्चिदुत्पत्तिवचनम् ॥ ७ ॥

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः । २ । ३ । ८ ॥

[2]'तेजोऽतः इत्यादि वक्तुं वायोः पृथगुपादानम् ॥ ८ ॥

असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः । २ । ३ । ९ ॥

असम्भवस्तु परस्य ब्रह्मण एव, इतरस्य [3]'सदेव' इत्यवधारणाद्यनुपपत्तिर्नोपपद्यते ॥ ९ ॥

वियदुत्पद्यते नो वा ? नाऽमूर्तत्वात्तथाऽश्रुतेः ।
उत्पद्यते श्रुतेः सत्त्वात्तथैव पवनो मतः ॥

इति वेदान्तसारे वियदधिकरणम् ॥ १ ॥

अथ तेजोऽधिकरणम् ॥ २ ॥

तेजोऽतस्तथाह्याह । २ । ३ । १० ॥

तेजो वायोरेवोत्पद्यते; न साक्षाद् ब्रह्मणः, [4]'वायोरग्निः' इति आह ॥ १० ॥

आपः । २ । ३ । ११ ॥

[5]'अग्नेरापः' इति श्रुतेः आपः अग्नेः ॥ ११ ॥

पृथिवी । २ । ३ । १२ ॥

पृथिवी अद्भ्यः, [5]'अद्भ्यः पृथिवी' इति श्रुतेः ॥ १२ ॥

अधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः । २ । ३ । १३ ॥

[6]'ता अन्नमसृजन्त' इत्यन्नशब्देन पृथिव्येवाभिधीयते, महाभूतसृष्ट्यधिकारात्। [7]'यत्कृष्णं तदन्नस्य' इति पृथिवीरूपविधानात्, [5]'अद्भ्यः पृथिवी' इति पृथिवीशब्दाभिधानाच्च ॥ १३ ॥

---

१. छा० ६-८-७ । २. शारी० १-३-१० । ३. छा० ६-२-१ । ४. तैः० आन० १-२ । ५. तै० आन० १-२ । ६. छा० ६-२-४ । ७. छा० ६-४-१ ।

राद्धान्तमाह—

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः । २ । ३ । १४ ॥

[1]'तत्तेज ऐक्षत' [1]"ता आप ऐक्षन्त' इति तदभिध्यानरूपात्, [1]'तदैक्षत बहु स्याम्' इत्येतत्स्वरूपात् परमात्मकारणत्वलिङ्गात् स एव परमात्मा तेजःप्रभृतिशरीरकस्तत्तच्छब्दैस्साक्षात्कारणत्वेनाभिधीयते ॥ १४ ॥

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते । २ । ३ । १५ ॥

पारम्पर्यक्रमात् विपर्ययेण [2]"एतस्माज्जायते प्राणः खं वायुर्ज्योतिरापः' इत्यादिवाक्यात् यस्साक्षाद्ब्रह्मणस्सृष्टिरुपक्रमः, सोऽपि अतस्तेजःप्रभृतिशरीरकब्रह्मण एव सृष्टेः उपपद्यते ॥ १५ ॥

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात् । २ । ३ । १६ ।

भूतप्राणयोरन्तराले इन्द्रियग्राममनसी क्रमेण उत्पद्येते इत्येतत्परमिदं वाक्यं [3]'खं वायुर्ज्योतिरापः' इत्यादिश्रुतिप्रत्यभिज्ञानरूपात् अत इदमपि पारम्पर्यक्रमपरमिति चेन्न, [2]'एतस्माज्जायते' इत्यस्य प्राणादिपृथिव्यन्तेषु सर्वेषु प्रत्येकमन्वयाविशेषात् अतस्तेजःप्रभृतीनामपि साक्षात्परमात्मैव कारणम् ॥ १६ ॥

[3]'तत्तेज ऐक्षत' इति तेजःप्रभृतिशब्दाः लोके तत्तद्वस्तुवाचिनः ब्रह्मणि भाक्ता इत्यत्राह—

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशोऽभाक्तस्तद्भावभावित्वात् । २ । ३ । १७ ॥

चराचरवस्तुसम्बधितत्तद्वाचकशब्दः ब्रह्मणि अभाक्तः मुख्य एव, [4]"अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इति तु सर्वस्य वस्तुनो नामरूपभाक्त्वस्यात्मतया ब्रह्मानुप्रवेशभावभावित्वात् । लौकिकास्त्वेवमजानन्तो वाच्यैकदेशे प्रयुञ्जते ॥ १७ ॥

---

१. छा० ६-२-३ । २. मु० २-१-३ । ३. छा० ६-२-३ ।
४. छा० ६-३-२ ।

उत्पत्तिस्तेजसो वायोस्तेजसोऽपां भुवोऽम्भसः ।
स्वपूर्वस्माच्छ्रुतेर्जन्म तथैव महदादिषु ।
तदभिध्यानलिङ्गाभ्यां परस्माद् ब्रह्मणो जनिः ॥

इति वेदान्तसारे तेजोऽधिकरणम् ॥ २ ॥

अथ आत्माधिकरणम् ॥ ३ ॥

नात्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः । २ । ३ । १८ ॥

नात्मा उत्पद्यते, [1]"न जायते म्रियते" इति श्रुतेः; [2]"नित्यो नित्यानाम्" इत्यादि श्रुतिभ्यो नित्यत्वावगतेश्च ॥ १८ ॥

उत्पत्तिः श्रुतियुक्तिभ्यां जीवस्य वियदादिवत् ।
नित्यत्वाच्छ्रुतिवाक्याच्च नात्मनो जन्म युज्यते ॥

इति आत्माधिकरणम् ॥ ३ ॥

अथ ज्ञाऽधिकरणम् ॥ ४ ॥

ज्ञोऽत एव । २ । ३ । १९ ॥

[3]"अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा मनसैतान् कामान् पश्यन्रमते" [4]"य एते ब्रह्मलोके" इत्यादिश्रुतेः बद्धो मुक्तश्चात्मा ज्ञातैव [4]"मनोऽस्य दैवं चक्षुः" इति श्रुतेः स्वधर्मभूतं ज्ञानं मनः ॥ १९ ॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् । २ । ३ । २० ॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रुतेरणुर्जीवः ॥ २० ॥

स्वात्मना चोत्तरयोः । २ । ३ । २१ ॥

गत्यागत्योस्स्वात्मनैव संपाद्यत्वादप्यणुत्वं निश्चितम् ॥ २१ ॥

नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् । २ । ३ । २२ ॥

[5]"स वा एष महानज आत्मा" इति श्रुतेः नाणुः इति चेत् न [6]"यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्मा" इति परमात्माधिकारात् ॥ २२ ॥

स्वशब्दोन्मानाभ्याञ्च । २ । ३ । २३ ॥

---

१. कठ० २-१८ । २. श्वे० ६-१३ । ३. छा० ८-१२-४ । ४. छा० ८-१२-५ । ५. बृ० ६-४-२४ । ६. बृ० ६-४-१३ ।

[1]'एषोऽणुरात्मा' इत्यणुशब्दात् [2]'आराग्रमात्रो ह्यवरः' इत्युद्धृत्य उन्मानशब्दाच्चाणुः ॥ २३ ॥

अविरोधश्चन्दनवत् । २ । ३ । २४ ॥

यथा चन्दनबिन्दुरेकदेशस्थोऽपि सकलदेहव्यापि सुखं जनयति, तद्वदविरोधः ॥ २४ ॥

अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि । २ । ३ । २५ ॥

देशविशेषस्थितेश्चन्दनस्येति चेत्—न, आत्मनोऽपि तदभ्युपगमात्; [3]'हृदि ह्ययमात्मा' [4]'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः' इति श्रुतेः ॥ स्वमतेनाह—

गुणाद्वाऽऽलोकवत् । २ । ३ । २६ ॥

आत्मा स्वगुणेन ज्ञानेन सकलदेहं व्याप्यानुभवति, यथा मणिप्रभृतयस्स्वकीयेनालोकेन सकलदेशं व्याप्य प्रकाशयन्ति [5]'प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः' इति श्रुतेः ॥ २६ ॥

न ज्ञानात्मनोर्व्यतिरेक इत्यत्राह—

व्यतिरेको गन्धवत्तथा च दर्शयति । २ । ३ । २७ ॥

'गन्धवती पृथिवी' इतिवत् 'अहं जानामि' इति गुणत्वेनोपलब्धेः व्यतिरेकोऽस्ति, दर्शयति च श्रुतिर्व्यतिरेकं—[6]'जानात्येवायं पुरुषः' इति ॥

पृथगुपदेशात् । २ । ३ । २८ ॥

आत्मनः पृथक्त्वेन चोपदिश्यते [6]'नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते' इति ॥ २८ ॥

[7]'योऽयं विज्ञानमयः इति ज्ञानमात्रव्यपदेशः कथमित्यत्राह—

तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् । २ । ३ । २९ ॥

ज्ञानगुणसारत्वादात्मनो ज्ञानमिति व्यपदेशः, यथा प्राज्ञस्य विपश्चिताऽपि [8]'सत्यं ज्ञानम्' इति ॥ २९ ॥

---

१. मु० ३-१-९ । २. श्वे० ५-८ । ३. प्रश्न० ३-६ । ४. बृ० ६-३-७ । ५. कौषी० ३-९ । ६. बृ० ६-३-३० । ७. बृ० ६-३-७ । ८. तै० आन० १-१ ।

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् । २ । ३ । ३० ॥

आत्मस्वरूपानुबन्धित्वात् ज्ञानस्य तेन व्यपदेशे न दोषः, स्वरूपानुबन्धिधर्मत्वेन गोत्वादीनां खण्डादेः गौरित्यादिव्यपदेशो हि दृश्यते ॥ ३० ॥

सुषुप्त्यादिष्वसतो ज्ञानस्य यावदात्मभावित्वं कथमित्यत्राह—

पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् । २ । ३ । ३१ ॥

सुषुप्त्यादिषु सतो ज्ञानस्यानभिव्यक्तस्यापि जागरादावभिव्यक्तिसम्भवात्, स्वरूपानुबन्ध्येव ज्ञानम्; यथा पुंस्त्वासाधारणसप्तमधातोर्बाल्येऽपि सतो युवत्वेऽभिव्यक्तिः । जीवात्मनो ज्ञातृत्वमणुत्वञ्चोक्तम् ॥ ३१ ॥

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वाऽन्यथा । २ । ३ । ३२ ॥

ज्ञप्तिमात्रसर्वगतात्मवादे तावन्नित्यवत्सर्वदोपलब्धिस्स्यात्; संकोचकाभावाद्विद्यमानाया अनुपलब्धेरपि सैव हेतुरिति साऽपि नित्यवत्स्यात्, ज्ञाने विद्यमानेऽपि हेत्वन्तरेण निवारणासम्भवात् । आगन्तुकज्ञानसर्वगतात्मवादेऽपि स एव दोषः; सर्वात्मनां सर्वगतत्वेन ज्ञानहेतूनां मनस्संयोगादीनां सर्वसाधारणत्वात् । अदृष्टहेतूनामपि सर्वसाधारणत्वात् तेनापि न नियमः, अथोपलब्ध्यनुपलब्ध्योर्विरोधादुपलब्धेर्वैते हेतवः स्युः; अनुपलब्धेर्वा, तथा सत्यन्यतरनियमस्स्यात् ॥ ३२ ॥

जीवः किं ज्ञानमात्रं वा ज्ञाता ज्ञानगुणोऽथवा ।
ज्ञानमात्रं श्रुतेर्युक्तं, मैवं निष्फलतेन्द्रिये ॥
ज्ञानाभावात्सुषुप्त्यादौ जीवो ज्ञानगुणस्ततः ।
सर्वदेहे विभुर्ज्ञानाद् देहमाने विनाशितः ॥
ज्ञातृत्वं जीवरूपं, नो जाड्यं न ज्ञानमात्रता ।
उत्क्रमणादिभिश्चाणुर्ज्ञानं चन्दनवच्छ्रुतेः ॥

इति ज्ञाऽधिकरणम् ॥ ४ ॥

अथ कर्त्रधिकरणम् ॥ ५ ॥

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् । २ । ३ । ३३ ॥

ज्ञाता सन्नयमात्मा कर्मसु कर्ता च । आत्मनः अकर्तृत्वे, 'कुर्यात् न कुर्यात्' इति शास्त्रानर्थक्यं स्यात् ॥ ३३ ॥

उपादानाद्विहारोपदेशाच्च । २ । ३ । ३४ ॥

[1]'प्राणान् गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते' इत्युपादानविहारोपदेशाच्च कर्ता ॥ ३४ ॥

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः । २ । ३ । ३५ ॥

[2]'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इत्यादिना यज्ञादौ कर्तृत्वव्यपदेशाच्च कर्ता । विज्ञानशब्दो बुद्धेः, नात्मनः इति चेन्न । तदा विज्ञानेन इति निर्देशविपर्ययः स्यात् , बुद्धेः करणत्वात् ॥ ३५ ॥

उपलब्धिवदनियमः । २ । ३ । ३६ ॥

प्रकृतेरेव कर्तृत्वे तस्यास्सर्वसाधारणत्वेन पूर्वोपलब्ध्यनियमवत् फलानियमस्स्यात् ॥ ३६ ॥

शक्तिविपर्ययात् । २ । ३ । ३७ ॥

प्रकृतेरेव कर्तृत्वे कर्तुरेव भोक्तृत्वमिति सैव भोक्त्री स्यादित्यर्थः ॥३७॥

समाध्यभावाच्च । २ । ३ । ३८ ॥

प्रकृतेरेव कर्तृत्वे 'प्रकृतेरन्योऽस्मि' इति समाध्यभावप्रसङ्गाच्च ॥३८॥

यथा च तक्षोभयथा । २ । ३ । ३९ ॥

आत्मनः कर्तृत्वे 'इच्छायां करोति, अन्यथा न करोति' इति व्यवस्था च सिध्यति । यथा तक्षास्य कार्येषु । बुद्धेरिच्छाभावान्न व्यवस्था, चेतनधर्मत्वादिच्छायाः ॥ ३९ ॥

जीवोऽकर्ताथ कर्ताऽऽद्यो गुणकर्तृतया मतः ।
कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वाद्यै स्वातन्त्र्यं तक्षवन्मतम् ॥

इति कर्त्रधिकरणम् ॥ ५ ॥

---

१. बृ० ४-१-१८ । २. तै० आन० ५-१ ।

अथ परायत्ताधिकरणम् ॥ ६ ॥

परात्तु तच्छ्रुते । २ । ३ । ४० ॥

[1]'य आत्मानमन्तरो यमयति' इत्यादिश्रुतेरात्मनः कर्तृत्वं परायत्तम्, [2]'सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च' इत्यादिस्मृतेश्च ।

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः । २ । ३ । ४१ ॥

जीवः स्वेच्छया प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतं प्रयत्नं करोति, जीवेन तु कृतं प्रयत्नं प्रथमप्रवृत्तिहेतुमपेक्ष्य तदनुमतिदानेन परः प्रवर्तयति—इति तद्विधिनिषेधावैयर्थ्यनिग्रहानुग्रहेभ्योऽवगम्यते । यथा गुरुतरदार्वादिभरणमबलः प्रबलसहकृतः कुर्वन्नपि स्वीयप्रयत्नेन विधिनिषेधयोग्यो भवति; एवमेव जीवः परमपुरुषानुमतिसहकृतप्रवर्तमानोऽपि विधिनिषेधयोग्य इति न कश्चिद्विरोधः ॥ ४१ ॥

स्वाधीनं वा पराधीनं कर्तृत्वं पुरुषस्य तत् ।
निषेधविधिशास्त्रेषु नियोज्यत्वात् पुरोभवः ।
परात्माधीनमेवास्य कर्तृत्वं मतं श्रुतेः ॥

इति परायत्ताधिकरणम् ॥ ६ ॥

अथ अंशाधिकरणम् ॥ ७ ॥

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके । २ । ३ । ४२ ॥

जीवात्मा परमपुरुषांशः; [3]'पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा' [4]'स कारणं करणाधिपाधिपः' इत्यादिनानाव्यपदेशात्; अन्यथा [5]'तत्त्वमसि' [6]'अयमात्मा ब्रह्म' इति ऐक्योपदेशाच्च [7]'ब्रह्म दाशाः' इत्यादिसर्वजीवानामप्यैक्यमधीयत एके; अंशत्वाभ्युपगमे ह्युभयं मुख्यं भवति ॥ ४२ ॥

मन्त्रवर्णात् । २ । ३ । ४३ ॥

[8]'पादोऽस्य विश्वाभूतानि' इति मन्त्रवर्णाच्च ॥ ४३ ॥

---

१. बृ० ५-७-२२ । २. गी० १५-१५ । ३. श्वे० १-६ । ४. श्वे० ६-९ । ५. छा० ६-१०-३ । ६. बृ० ६-४-५ । ७. पुरुषसूक्तम् ।

अपि स्मर्यते । २ । ३ । ४४ ॥

[1]'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतस्सनातनः' इत्यादिना ।

प्रकाशादिवत्तु नैवं परः । २ । ३ । ४५ ॥

ब्रह्मांशत्वेऽपि जीवस्य, जीवो यत्स्वरूपो यत्स्वभावश्च, नैवं परः—निरवद्यः सर्वज्ञः सत्यसङ्कल्प एव सर्वदा । कथं ? प्रकाशादिवत् ; प्रकाशविशिष्टानां मणिप्रभृतीनां प्रकाशः, विशिष्टैकदेशत्वेन यथांशः, आदिशब्दाद्विशेषणतैकस्वभावजातिगुणशरीराणि गृह्यन्ते । विशेषणानां विशिष्टैकदेशतया तदंशत्वेऽपि विशेषणविशेष्ययोः स्वरूपस्वभावभेदो न विरुद्धः; [2]'य आत्मनि तिष्ठन्यस्याऽत्मा शरीरम्' इति हि श्रुतिः ॥ ४५ ॥

स्मरन्ति च । २ । ३ । ४६ ॥

चिदचिदात्मकजगतो ब्रह्मांशत्वं प्रकाशादिवदिति पराशरादयः स्मरन्ति [3]'एकदेशस्थितस्याग्नेः ज्योत्स्ना विस्तारिणी यथा । परस्य ब्रह्मणश्शक्तिस्तथेदमखिलं जगत्' [4]'तत्सर्वं वै हरेस्तनुः' [5]'तानि सर्वाणि तद्वपुः' इत्यादिषु ।

अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत् । २ । ३ । ४७ ।

ब्रह्मांशत्वेऽपि सर्वजीवानां कस्यचिद्वेदाध्ययनादौ अनुज्ञा, कस्यचित् परिहारः, इत्येतौ ब्राह्मणादिदेहविशेषसम्बन्धादुपपद्येते; यथाग्न्यादेः श्रोत्रियागारश्मशानादिसम्बन्धात् ॥ ४७ ॥

असन्ततेश्चाव्यतिकरः । २ । ३ । ४८ ॥

प्रतिदेहं भिन्नत्वात् , अणुत्वेन तत्र तत्र परिच्छिन्नत्वाच्च, ज्ञानसुखाद्यव्यतिकरः । अज्ञानोपाधिभ्यां ब्रह्मैव सम्बध्यते इति पक्षद्वयेऽपि न तत्तद्व्यवस्था ॥ ४८ ॥

आभासा एव च । २ । ३ । ४९ ॥

पक्षद्वयेऽपि हेतवश्च आभासाः ॥ ४९ ॥

अदृष्टानियमात् । २ । ३ । ५० ॥

---

१. गी० १५-७ । २. बृ० ५-७-२२ । ३. वि० पु० १-२२-५६ । ४. वि० पु० १-२२-३८ । ५. वि० पु० १-२२-८६ ।

सत्यमिथ्योपाधिकृतत्वेऽपि आत्मनां ब्रह्मणः एव अज्ञानमुपाधिश्च इति तत्तत्कृतेनादृष्टादिनाऽपि न नियमः ॥ ५० ॥

अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम् । २ । ३ । ५१ ॥

अदृष्टहेतुभूताभिसन्ध्यादिष्वपि चैवमेव ॥ ५१ ॥

प्रदेशभेदादिति चेन्नान्तर्भावात् । २ । ३ । ५२ ॥

उपाधिसम्बन्धिब्रह्मप्रदेशभेदात् व्यवस्था—इति चेन्न, उपाधिषु गच्छत्सु सर्वप्रदेशानां तदन्तर्भावात् ॥ ५२ ॥

जीवोऽयं ब्रह्मतो भिन्नो भ्रान्तं ब्रह्माथवा मतः ।
ब्रह्मैवोपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मांशोऽथेति संशयः ॥
भिन्नोऽयं भेदनिर्देशाद् ब्रह्मभावोक्तिभिः परः ।
तृतीयो वा ततश्चापि ब्रह्मभावोपपत्तितः ॥
भेदभेदोपदेशाभ्यामंशोऽयं ब्रह्मणो मतः ।
देहदोषा यथा जीवे प्रादुःष्यन्ति कदापि नो ॥
जीवदोषास्तथा नैव प्रादुःष्यन्ति परात्मनि ।
ज्योतिर्वद्देहसम्बन्धात् परिहारश्च संग्रहः ॥

इति अंशाधिकरणम् ॥ ७ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीवेदान्तसारे द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

अथ द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः

अथ प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

तथा प्राणाः । २ । ४ । १ ॥

यथा जीवोत्पत्तिः नित्यत्वश्रुतेनोपपद्यते; तथेन्द्रियाण्यपि [1]"असद्वा इदमग्र आसीत्''ऋषयो वा व तेऽग्रे सदासीत्''प्राणा वा व ऋषयः' इति प्रलयकाले प्राणानां स्थित्युपदेशात् ॥ १ ॥

---

१. शतपथ० ६-१-६ ।

नैवम्—

गौण्यसम्भवात्तत्प्राक्छ्रुतेश्च । २ । ४ । २ ॥

तस्य परमात्मन एव सृष्टेः प्रागवस्थानश्रुतेः ऋषिशब्दः प्राणशब्दश्च परमात्मन्येव; बहुत्वासम्भवाद् बहुवचनश्रुतिर्गौणी ॥ २ ॥

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः । २ । ४ । ३ ॥

परमात्मनः सृष्टिपूर्वकत्वात् इतरेषां नामयोगस्य तदानीं प्राणशब्दो नेन्द्रियविषयः ॥ ३ ॥

इन्द्रियाणां हि कार्यत्वं जीववच्छ्रुतितो मतम् ।
प्राणो ब्रह्मेति सिद्धत्वात् कार्यत्वं वियदादिवत् ॥

इति प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

अथ सप्तगत्यधिकरणम् ॥ २ ॥

सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च । २ । ४ । ४ ॥

सप्तैवेन्द्रियाणि [1]"सप्त प्राणाः' [2]"यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह । बुद्धिश्च' इति सप्तानामेव सहगतेस्तेषामेव योगे विशेषितत्वाच्च ॥४॥

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् । २ । ४ । ५ ॥

हस्तादयोऽपि इन्द्रियाणि, जीवे देहान्तरवस्थिते उपकारकत्वाविशेषात्; अतो न सप्तैव, अपि त्वेकादश [3]"दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादश' [4]"इन्द्रियाणि दशैकञ्च' इति श्रुतिस्मृतिभ्याम् । बुद्ध्यादयः मनोवृत्तिभेदाः । सप्तानां गतिश्रवणं विशेषणञ्च तेषां प्राधान्यात् ॥ ५ ॥

गतेर्विशेषितत्वाच्च करणानि तु सप्त वै ।
एकादशैव तानि स्युर्हस्तादीनां तथात्वतः ॥

इति सप्तगत्यधिकरणम् ॥ २ ॥

अथ प्राणाणुत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अणवश्च । २ । ४ । ६ ॥

---

१. मु० २-१-८ । २. कठ० २-६-१० । ३. बृ० ५-९-४ ।
४. गी० १३-५ ।

तानि चाणूनि, [1]'प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति' इति गतिश्रवणात् ॥ ६ ॥

श्रेष्ठश्च । २ । ४ । ७ ॥

श्रेष्ठः पञ्चवृत्तिप्राणोऽप्युत्पद्यते । उत्तरचिन्तार्थोऽयमनुवादः ॥ ७ ॥

विभवो वाऽणवः प्राणा विभवोऽनन्तताश्रुतेः ।
उत्क्रान्त्यादिश्रुतेः सूक्ष्मास्तेषु मुख्यस्य पूज्यता ॥

इति प्राणाणुत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अथ वायुक्रियाधिकरणम् ॥ ४ ॥

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् । २ । ४ । ८ ॥

पञ्चवृत्तिप्राणः न वायुमात्रम्, तत्क्रिया वा, [2]"एतस्माज्जायते प्राणः खं वायुः' इति पृथगुपदेशात् ॥ ८ ॥

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः । २ । ४ । ९ ॥

वायोः पृथग्भूतोऽयं नाग्न्यादिवत् भूतान्तरम्; वायुरेव देहधारणयोग्याकारमापन्नः चक्षुरादिवत् जीवोपकरणम्, चक्षुरादिभिस्सहोपदेशतत्तुल्योपकारतन्मुख्यत्वेभ्यः ॥ ९ ॥

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति । २ । ४ । १० ॥

करणम्—क्रिया; न जीवोपकाररूपक्रियारहितत्वे दोषः; यतः श्रुतिरेव देहेन्द्रियाद्यशैथिल्यकरणं दर्शयति; प्राणोत्क्रमणे देहेन्द्रियादिशैथिल्याभिधानात् ॥ १० ॥

पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते । २ । ४ । ११ ॥

प्राण एक एव स्ववृत्तिभिः पञ्चभिः प्राणापानादिनामभाग्भवति; कामादिभिर्यथैकमेव मनः [3]'कामः सङ्कल्पः' इत्यारभ्य [3]'एतत्सर्वं मन एव' इति ॥ ११ ॥

वायुर्वा तत्क्रिया प्राणो वायुर्वाऽथ विलक्षणः ।
वायुस्तथोपदेशात्सः, प्राणशब्दप्रसिद्धितः—

1. बृ० ३-५-१२ । 2. मु० २-१-३ । 3. बृ० ३-५-३ ।

तत्र वायुक्रिया, नैवं पृथक् संकीर्तनात् परः ।
जीवोपकरणं प्राणस्तैः साकं तदुपक्रमात् ॥

इति वायुक्रियाधिकरणम् ॥ ४ ॥

अथ श्रेष्ठाणुत्वाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अणुश्च । २ । ४ । १२ ॥

[1]'प्राणोऽनूत्क्रामति' इत्युत्क्रान्तेः अणुः ॥ १२ ॥

विभुः प्राणोऽथ वाऽणुः स्यात्सम एभिः श्रुतेर्विभुः ।
मुख्यप्राणोऽप्यणुर्ज्ञेय उत्क्रान्त्याद्युपदेशतः ॥

इति श्रेष्ठाणुत्वाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अथ ज्योतिराद्यधिष्ठानाधिकरणम् ॥ ६ ॥

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात्प्राणवता शब्दात् ।२।४।१४॥

जीवेन सह अग्न्यादेः इन्द्रियाद्यधिष्ठानं परमात्मसङ्कल्पादेव भवति; [2]'योऽग्नौ तिष्ठन् योऽग्निमन्तरो यमयति, इत्यादिशब्दात् ॥ १३ ॥

तस्य च नित्यत्वात् । २ । ४ । १४ ॥

सर्वस्य तन्नियाम्यत्वनियमात् ॥ १४ ॥

प्राणाधिष्ठातॄणां प्राणेऽधिष्ठातृत्वमपाकृतम् ।
ब्रह्मनिघ्नमथ, स्तेषां नैरपेक्ष्येण पूर्वकः ।
ब्रह्मनिघ्नं श्रुतेः सर्वमधीनं परमात्मनः ॥

इति ज्योतिराद्यधिष्ठानाधिकरणम् ॥ ६ ॥

अथ इन्द्रियाधिकरणम् ॥ ७ ॥

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् । २ । ४ । १५ ॥

श्रेष्ठादन्यत्र ये प्राणाः, त इन्द्रियाणि, तेष्वेवेन्द्रियव्यपदेशात्, [3]'इन्द्रियाणि दशैकञ्च' इत्यादि ॥ १५ ॥

भेदश्रुतेर्वैलक्षण्याच्च । २ । ४ । १६ ॥

१.-२. बृ० ६-४-२ । ३. गी० १३-५ ।

[1]'एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि च' इति भेदेनोत्पत्तिश्रुतेः इन्द्रियवृत्त्युपरमेऽपि प्राणवृत्त्यनुपरमवैलक्षण्याच्च ॥ १६ ॥

प्राणशब्देन निर्दिष्टा इन्द्रियाण्यखिला उत– ।
मुख्यप्राणातिरिक्ता वा सन्देहः समुपस्थितः ॥
प्राणशब्देन वाच्यत्वात् प्रथमः करणत्वतः ।
परो मुख्यातिरिक्तेषु चेन्द्रियव्यपदेशतः ॥

॥ इति इन्द्रियाधिकरणम् ॥ ७ ॥

अथ संज्ञामूर्तिक्लृप्त्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् । २ । ४ । १७ ॥

देवादिनामरूपव्यष्टिसृष्टिः चतुर्मुखशरीरकात् परमात्मन एव; न केवलचतुर्मुखात् । 'नामरूपे व्याकरवाणि तासां त्रिवृतन्त्रिवृतमेकैकां करवाणि' इति त्रिवृत्करणं कुर्वतो नामरूपव्याकरणोपदेशात् । त्रिवृत्करणन्तु केवलचतुर्मुखस्य न सम्भवति; त्रिवृत्कृतैस्तेजोऽबन्नैरण्डमुत्पाद्य पश्चाच्चतुर्मुखसृष्टिः, [2]'तदण्डमभवद्धैमं' 'तस्मिञ्जज्ञे स्वयं ब्रह्मा' इत्यादिस्मृतेः ॥

मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च । २ । ४ । १८ ॥

[3]'अन्नमसितं त्रेधा विधीयते' इत्यत्र प्रागुक्तत्रिवृत्करणादर्थान्तरभूतः अण्डान्तर्वर्तिपुरुषभुक्तान्नादीनां परिणामप्रकार उच्यते । अन्यथा मांसमनसोः पुरीषादणीयस्त्वेनाप्यत्वतैजसत्वप्रसक्तिः । तथा सति [3]'अन्नमशितं त्रेधा' इति भूमेरेव त्रिधात्वोपक्रमः [4]'अन्नमयं हि सोम्य मनः' इति मनसो भौमत्वञ्च विरुध्यते । तथेतरयोरप्तेजसोः त्रैविध्यं विरुध्यते । तदिदमाह—मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च–इति । पुरीषवन्मांसमनसी अपि भौमे इतीहोच्यते । तथा मूत्रवल्लोहितप्राणावप्यायौ; तथा अस्थिवन्मज्जावाचौ तेजस्यौ ॥ १८ ॥

पूर्वमेव त्रिवृत्कृतं चेत्—त्र्यात्मकं वस्तु कथमन्नमापस्तेज इत्युच्यते इत्यत्राह—

---

१. मु० २–१–३ । २. मनु० १–९ । ३. छा० ६–५–१, २, ३ । ४. छा० ६–५–४ ।

वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः । २ । ४ । १९ ॥

अन्नादिभूयस्त्वेन वैशेष्यादन्नादिवादः ॥

व्यष्टिसृष्टिः क्रिया कस्य ? जीवस्यात्मभुवः श्रुतेः ।
त्रिवृत्करणसामानाधिकरण्यात् परात्मनः ॥

इति संज्ञामूर्तिक्लृप्त्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीवेदान्तसारे द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

समाप्तश्चाध्यायः ॥

अथ तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः

अथ तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् । ३ । १ । १ ॥

जीवो देहाद्देहान्तरप्राप्तौ भूतसूक्ष्मैस्संपरिष्वक्तो यातीति पञ्चाग्निविद्यायां प्रश्नप्रतिवचनाभ्यामवगम्यते । [1]'वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति प्रश्नः, [2]'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति प्रतिवचनम् । [3]'उत्तरैस्सूत्रैरर्थोऽभिव्यज्यते । स चायमर्थः—जीवो ब्राह्मणादिदेहस्थः [4]'स्वाहादानादिकर्मकृत् तत्तत्फलभोगायास्माद्देहादुत्थाय गच्छन्, एतद्देहस्थाभिः भूतान्तरसंसृष्टाभिः सूक्ष्माकाराभिरद्भिः सम्परिष्वक्तोऽग्नित्वेन निरूपितं द्युलोकं प्राप्य ताभिरेवामृतमयदेहाकारपरिणताभिरद्भिः परिष्वक्तो देवानां शेषत्वमुपगम्य तैस्सह तत्र भोगमनुभूय कर्मावसाने भुक्तशिष्टब्राह्मणादियोनिप्रापककर्मणा सह पुनरपीमं कर्मलोकमागम्य, कर्म कर्तुं ताभिः परिष्वक्तोऽग्नित्वरूपितं पर्जन्यं प्राप्य, वर्षधाराभिस्सहाग्नित्वनिरूपितपृथिवीमुपगम्य, व्रीह्यादिसस्येन संयुज्य, अन्नाकारपरिणतेन तेन सहाग्नित्वनिरूपितं पुरुषं प्राप्य, तत्र शुक्लाकारपरिणता-

१. छा० ५-३-३ । २. छा० ५-९-१ । ३. तयोरुत्तरसूत्रैरर्थोऽभि० पा० । ४. यागदानादि० पा० ।

भिस्ताभिरद्भिः परिष्वक्तोऽग्नित्वनिरूपितां योषितं प्राप्य, तत्र गर्भाकारपरिणताभिस्ताभिरद्भिः पुरुषशब्दाभिलपनीयाभिः परिष्वक्तः कर्मानुरूपं ब्राह्मणादिरूपेण जायते—इति ।

त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् । ३ । १ । २ ॥

सर्वस्य त्रिवृत्करणेन त्र्यात्मकत्वात् भूतान्तरसंसृष्टा एवापोभूयस्त्वेनाप्छब्देनोच्यन्ते ॥ २ ॥

प्राणगतश्च । ३ । १ । ३ ॥

[1]"प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति' इति जीवेन सहेन्द्रियगतेस्तदाश्रयत्वेन देहगमनं प्रतीयते ॥ ३ ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् । ३ । १ । ४ ॥

[2]"अग्निं वागप्येति' इतीन्द्रियाणामग्न्यादिगतिश्रुतेर्न जीवेन गमनमिति चेत्—न, वागाद्यभिमानिदेवतासु भाक्तत्वात् वागादिशब्दानाम्, [2]"ओषधीर्लोमानि' इत्यनपियद्भिर्लोमादिभिस्सह पाठात् ॥ ४ ॥

प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः । ३ । १ । ५ ॥

प्रथमे—द्युलोकेऽपामश्रवणात् नापो गच्छन्ति; [3]"एतस्मिन्नग्नौ देवाश्श्रद्धां जुह्वति' इति श्रद्धैव श्रुतेति चेत्—न, आप एव श्रद्धाशब्देनोच्यन्ते—इत्यप्सु पृष्टासु तदुत्तरत्वोपपत्तेर्गम्यते; [4]"श्रद्धा वा आपः' इति श्रूयते ॥ ५ ॥

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः । ३ । १ । ६ ॥

अत्र प्रश्नप्रतिवचनयोराप एव प्रतीयन्ते; न तत्परिष्वक्तो जीव इति चेत्—न, उत्तरत्र [5]"अथ य इमे ग्रामे इष्टापूर्तेदत्तमित्युपासते' इत्यादाविष्टादिकारिणां गमनप्रकारवचनात् । द्युलोकाग्निसम्बन्ध्यप्छब्दवाच्यस्य [3]"तस्या आहुतेस्सोमो राजा सम्भवति' इति सोमभूतस्यैव [5]"सोमो राजा' इति प्रत्यभिज्ञानादद्भिः परिष्वक्तस्तच्छरीरक एव आप इत्युच्यते इत्यवगम्यते ॥ ६ ॥

---

१. बृ० ६-४-२ । २. बृ० ५-२-१३ । ३. छा० ५-४-२ । ४, ५. अष्ट० २-४-३३ ।

भाक्तं वानात्मवित्त्वात्तथाहि दर्शयति । ३ । १ । ७ ॥

[१]"एष सोमो राजा तन्देवा भक्षयन्ति' इति सोमापन्नस्य देवैर्भक्ष्यमाणत्ववचनं, भाक्तम्—अनात्मवित्त्वेन देवोपकरणत्वाभिप्रायम् । तथा हि दर्शयति श्रुतिः । [२]"यथा पशुरेवं स देवानाम्' इतिवद्देवोपकरणत्वन्दर्शयति; तथात्मविदाञ्च परमपुरुषोपकरणत्वं देवोपकरणञ्च स्मर्यते [३]"देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि' इति ॥ ७ ॥

भूतसूक्ष्माऽपरिष्वक्तो जीवो याति परां तनुम् ।
संपरिष्वक्त आहोस्वित् सन्देहः समुपस्थितः ॥
सर्वत्र सूक्ष्मभूतानां सौलभ्यात् प्रथमं शिरः ।
मैवं प्रश्नोत्तराभ्यां हि परिष्वङ्गशिरो मतम् ॥

इति तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

अथ कृतात्ययाधिकरणम् ॥ २ ॥

कृतात्ययेऽनुशयवान्दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च । ३ । १ । ८ ॥

कृतस्य कर्मणोऽन्ते निवर्तमानो भुक्तशिष्टकर्मवान्निवर्तत इति श्रुतिस्मृतिभ्यामवगम्यते । [४]"रमणीयचरणाः' 'रमणीयां योनिमापद्यन्ते' इति श्रुतिः । [५]"ततः परिवृत्तौ कर्मफलशेषेण जातिं रूपम्' इत्यादिका स्मृतिः । आरोहप्रकारेण मार्गैकदेशः, प्रकारान्तरेण चैकदेशः ॥ ८ ॥

चरणादितिचेन्न तदुपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः । ३ । १ । ९ ॥

[६]'रमणीयचरणाः' इति चरणशब्दान्नानुशयः, चरणशब्दस्य स्मार्ताचारविषयत्वादिति चेत्—न, अनुशयोपलक्षणार्था आचारश्रुतिः, तस्यैव सुखसाधनत्वात् ॥ ९ ॥

आनर्थक्यमितिचेन्न तदपेक्षत्वात् । ३ । १ । १० ॥

स्मार्ताचारस्यानुपयोगात् आनर्थक्यमिति चेत्—न, तदपेक्षत्वात् सर्वस्य पुण्यकर्मणः, 'सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हस्सर्वकर्मसु' इति वचनादिति कार्ष्णाजिनिमतम् ॥ १० ॥

---

१ छा० ५-१०, ३, ४ । २, ३ गी० ७-२-३ । ४ छा० ५-१०-७-५ । ५ आपस्तम्ब २-१-२-३ । ६ छा० ५-१०-७, ५ ।

सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः। ३। १। ११॥

[1]"रमणीयचरणाः···कपूयचरणाः' इति चरणशब्देन सुकृतदुष्कृते एवाभिधीयेते। 'पुण्यं कर्माचरति' इति 'प्रसिद्धेरिति' बादरिः। एतदेव स्वीकृतम्; स्मार्ताचारापेक्षं सर्वं पुण्यं कर्मेति च स्वीकृतम्॥ ११॥

प्रत्यायाति पुनर्जीवोऽनुशयै रहितोऽथ किं।
सहितो वा, शिरः पूर्वं सर्वकर्मोपभोगतः।
मैवं श्रुतिस्मृतिभ्यां तु सहितोऽनुशयैरिति॥

इति कृतात्ययाधिकरणम्॥ २॥

अथ अनिष्टादिकार्यधिकरणम्॥ ३॥

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम्। ३। १। १२॥

इष्टापूर्ताद्यकुर्वतामपि चन्द्रगमनमस्ति [2]'ये वै केचास्माल्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते' इत्यविशेषात्॥ १२॥

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात्।३।१।१३॥

इष्टापूर्ताद्यकुर्वन्तां यमसदने तत्फलमनुभूयारोहादिः, [3]'वैवस्वतं सङ्गमनम्' इत्यादौ तद्गतिदर्शनात्॥ १३॥

स्मरन्ति च। ३। १। १४॥

[4]'सर्वे चैते वशं यान्ति यमस्य' इति॥ १४॥

अपि सप्त। ३। १। १५॥

सप्तरौरवादीनपि स्मरन्ति॥ १५॥

तत्रापि तद्व्यापारादविरोधः। ३। १। १६॥

तत्रापि यमव्यापारादेव यमवश्यताया अविरोधः॥ १६॥

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात्। ३। १। १७॥

विद्याकर्मणोः फलं ब्रह्मगमनं चन्द्रगमनञ्च। कथम्? [5]"तद्य इत्थं विदुः तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति' [6]'इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभि-

---

१. छा० ५-१०-७, ५। २. कोषी० १ अ० २। ३. आरण० २ प्र० १ प०। ४. वि० पु० ३-७-५। ५. छा० ५-१०-१। ६. छा० ५-१०-३।

सम्भवन्ति' इति प्रकृतत्वात् ब्रह्मचन्द्रगमनयोः। अतः पापिनां न तद्गतिप्रसङ्गः ॥ १७ ॥

न तृतीये तथोपलब्धेः । ३ । १ । १८ ॥

न च पापिनां द्युलोकगमनाय चन्द्रलोकगमनापेक्षा, तेषान्द्युलोकगमनाभावोपलब्धेः—[1]'अथैतयोः पथोर्न कतरेण च' इत्यारभ्य, [1]'एतत्तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न सम्पूर्यते' इति। तृतीयस्थानमिति पापकर्माण उच्यन्ते ॥ १८ ॥

स्मर्यतेऽपि च लोके । ३ । १ । १९ ॥

लोके च द्रौपद्यादीनां पुण्यकर्मणामपि पञ्चमाहुत्यनपेक्षदेहारम्भस्स्मर्यते ॥ १९ ॥

दर्शनाच्च । ३ । १ । २० ॥

तथा श्रुतावपि दृश्यते [2]'भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्ति आण्डजं जीवजमुद्भिज्जम्' इति स्वेदजोद्भिज्जयोस्तदनपेक्षत्वम् ॥ २० ॥

तृतीयशब्दावरोधस्संशोकजस्य । ३ । १ । २१ ॥

स्वेदजस्य उद्भिज्जशब्देन संग्रह इत्यर्थः ॥ २१ ॥

विहितं प्रतिषिद्धं यो न करोति करोति च ।
सोऽपि चन्द्रमसं याति ये वै के चेति हि श्रुतेः ॥
दौर्गतीं यातनां भुक्त्वा याति तद्गतिदर्शनात् ।

इति अनिष्टादिकार्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

अथ तत्स्वाभाव्यापत्त्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

तत्स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेः । ३ । १ । २२ ॥

[3]'यथेतमाकाशम्' इत्यादिना आकाशसादृश्यापत्तिः प्रत्यवरोहत उपदिश्यते, तत्रतत्र सुखदुःखानुभवाभावोपपत्तेः। तदनुभवार्थं हि तत्तच्छरीरता ॥ २२ ॥

---

१. छा० ५-१०-८। २. छा० ६-३-१। ३. छा० ५-१०-५।

चन्द्रावरोहकालेऽभ्रादिभावः सोमभाववत् ।
नो — तत्सदृशतापत्तिस्तद्भावानुपपत्तितः ॥

इति तत्स्वाभाव्यापत्त्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

अथ नातिचिराधिकरणम् ॥ ५ ॥

नातिचिरेण विशेषात् । ३ । १ । २३ ॥

व्रीह्यादिप्राप्तेः प्रागाकाशादिषु नातिचिरं तिष्ठति, [1]"अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतम्' इति व्रीह्यादावेव विशेषवचनात् ॥ २३ ॥

व्योम्नो व्रीह्यादिपर्यन्तं स्थितेर्वाऽनियमोऽन्यथा ।
नो नियमोऽविशेषात् स्यान्नियमोऽस्ति विशेषतः ॥

इति नातिचिराधिकरणम् ॥ ५ ॥

अथ अन्याधिष्ठिताधिकरणम् ॥ ६ ॥

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् । ३ । १ । २४ ॥

[2]"त इह व्रीहियवाः' इत्यादौ चान्यजीवाधिष्ठिते व्रीहियवादौ संश्लेषमात्रम्, अवरोहतः आकाशादिष्विव जननहेतुविरहिताभिलापात् । [2]"जायन्ते' इति वचनमौपचारिकम् । यत्र ब्राह्मणादिजन्मास्ति, तत्र [2]"रमणीयचरणाः' इति हि हेतुरभिलप्यते ॥ २४ ॥

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् । ३ । १ । २५ ॥

अवरोहतः पूर्वानुष्ठितयोगादिषु अग्नीषोमीयादिहिंसागर्भत्वेन अशुद्धं कर्मास्तीति चेत्—न, [3]"हिरण्यशरीर ऊर्ध्वस्स्वर्गं लोकमेति' [4]"न वा उ वेतन्म्रियसे न रिष्यसि' इति पशुसंज्ञपनस्याहिंसात्वशब्दात् ॥ २५ ॥

रेतस्सिग्योगोऽथ । ३ । १ । २६ ॥

[5]"यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतस्सिञ्चति' इति अन्नेन संसृष्टस्य रेतस्सिचा योगमात्रमनन्तरमुच्यते; अतः पूर्वमपि व्रीह्यादियोगमात्रम् ॥ २६ ॥

यानेश्शरीरम् । ३ । १ । २७ ॥

---

१. छा० ५-१०-६ । २. छा० ५-१०-६ । ७ । ३, ४. यजु० ४-६-६-४६ ।
५. छा० ५-१०-६, ७ ।

योनिप्राप्तेः पश्चादेवावरोहता शरीरं प्राप्यते ॥ २७ ॥

व्रीह्यादिविग्रहैर्जन्म तैः संश्लेषोऽथ वा मतः ।
जायन्ते वचनादाद्योऽन्यस्तद्भावाभिलापतः ॥

इति अन्याधिष्ठिताधिकरणम् ॥ ६ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीवेदान्तसारे तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

अथ तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

अथ सन्ध्याधिकरणम् ॥ १ ॥

सन्ध्ये सृष्टिराह हि । ३ । २ । १ ॥

सन्ध्ये-स्वप्ने [1]"अथ रथान् रथयोगान्' इत्यादिना अभिहिता सृष्टिर्जीवकृता; [1]"पुष्करिण्यस्स्रवन्त्यस्सृजते स हि कर्ता' इति स्वप्नदृशं जीवमेव कर्तारम् आह श्रुतिः ॥ १ ॥

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च । ३ । २ । २ ॥

[2]"य एषु सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः' इति । एनं जीवं स्वाप्नार्थनिर्मातारम् एके शाखिनोऽधीयते । अत्र कामशब्दनिर्दिष्टाः काम्यमानतया पुत्रादयः; पूर्वत्र [3]'सर्वान् कामाञ् छन्दतः' इत्युक्त्वा [4]"शतायुषः पुत्रपौत्रान्' इति विवृतत्वात् ॥ २ ॥

मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् । ३ । २ । ३ ॥

स्वप्ने या रथादिसृष्टिः तदिदमीश्वरकृतं मायामात्रं स्वप्नदृशैवानुभाव्यं तत्कालमात्रावसानमित्याश्चर्यतया मायेत्युक्तम् । जीवस्य सत्यसंकल्पत्वादिकं स्वाभाविकं स्वरूप संसारदशायां कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तमिति न तस्य संकल्पमात्रात् सृष्टिरुपपद्यते । [1]"स हि कर्ता' [2]"पुरुषो निर्मिमाणः' इति न जीवविषयम् , [2]"तस्मिंल्लोकाश्श्रितास्सर्वे' इति वचनात् ॥ ३ ॥

---

१. बृ० ६-३-१० । २. कठ० २-५-८ । ३. कठ० १-१-२५ । ४. कठ० १-१-२३ ।

स्वाभाविकस्य अनभिव्यक्तिहेतुमाह—

पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययो । ३ । २ । ४॥

जीवस्यानाद्यप्रचारप्रवाहेण पराभिध्यानादेव तिरोहितम्; तदपचारात्तदनुवृत्तेर्हि अस्य बन्धविपर्ययौ, [1]'अथ तस्य भयं भवति' 'अथ सोऽभयगतो भवति' इति श्रुतेः ॥ ४ ॥

देहयोगाद्वा सोऽपि । ३ । २ । ५ ॥

सोऽपि तिरोभावः, देवमनुष्यादिदेहाकारार्चिद्योगात् सृष्टिवेलायाम्, नामरूपविभागानर्हसूक्ष्माकारार्चिद्योगात् प्रलये ॥ ५ ॥

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः । ३ । २ । ६ ॥

[2]'अथ स्वप्ने पुरुषं कृष्णम्' इत्यादिश्रुतेः शुभाशुभसूचकश्च हि स्वप्नः; स्वप्नविदश्चाचक्षते तत्; अतो न जीवस्स्रष्टा स्वाप्नानर्थान् ॥ ६ ॥

जीवः स्वप्नार्थकर्त्ता स्यादेषु सुप्तेष्विति श्रुतेः ।
तच्छक्त्यभावाज्जीवस्य तत्कर्ता पुरुषोत्तमः ॥

इति सन्ध्याधिकरणम् ॥ १ ॥

अथ तदभावाधिकरणम् ॥ २ ॥

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च । ३ । २ । ७ ॥

स्वप्नाभावः सुषुप्तिः, [3]'आसु तदा नाडीषु सृप्तो भवति' [4]'सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति' इति श्रुतेः नाडीषु परमात्मनि [5]'पुरीतति शेते' इति श्रुतेः पुरीतति च प्रासादखट्वापर्यङ्कवदविरोधः ॥ ७ ॥

अतः प्रबोधोऽस्मात् । ३ । २ । ८ ॥

[6]'सत आगम्य न विदुः' इति ब्रह्मणः प्रबोधश्रुतिः अत एव ॥ ८ ॥

पुरीतद् ब्रह्म नाड्यश्च सुप्तिस्थानतया श्रुताः ।

---

१. तै० आन० ७-२ । २— । ३. छा० ८-६-३ । ४. छा० ६-८-१ । ५. बृ० ४-१-१९ । ६. छा० ६-१०-२ ।

विकल्पः संग्रहो वैषां विकल्पो नैरपेक्ष्यतः ।
संग्रहः कार्यभेदेनोपपत्तेश्च तथाश्रुते ॥

इति तदभावाधिकरणम् ॥ २ ॥

अथ कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः । ३ । २ । ९ ॥

सता सम्पन्नोऽपि सुप्त एव प्रबुद्ध उत्तिष्ठति, ज्ञानवैधुर्येण कृतस्य कर्मणस्तेनानुभाव्यत्वात्, पूर्वानुभूतप्रत्यभिज्ञानात्, [1]'त इह व्याघ्रो वा' इत्यादि–[1]"यद्यद्भवन्ति तथा भवन्ति' इति शब्दात, मोक्षोपायविध्यानर्थक्याच्च ॥ ६ ॥

सुप्तस्य मुक्तसाम्येन सुप्तादन्यः प्रबुध्यते ।
विध्यनुस्मृतिशब्देभ्यः सुप्त एव प्रबुध्यते ॥

इति कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

अथ मुग्धाधिकरणम् ॥ ४ ॥

मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः परिशेषात् । ३ । २ । १० ॥

मूर्च्छिते पुरुषे या अवस्था, सा मरणायार्धसम्पत्तिरिति हेतुभेदात्, आकारभेदात्, अपुनरुत्थाननियमाभावाच्च ज्ञायते ॥ १० ॥

सुप्त्याद्यन्तर्गता मूर्च्छा तत्प्रसिद्ध्युपपत्तितः ।
सुप्त्यादिभ्यः पृथङ् मूर्च्छाऽवस्था तु परिशेषतः ॥

इति मुग्धाधिकरणम् ॥ ४ ॥

अथ उभयलिङ्गाधिकरणम् ॥ ५ ॥

नस्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि । ३ । २ । ११ ॥

जागरादिषु चतसृष्ववस्थास्वन्तर्यामित्वेन स्थितेरपि परस्य ब्रह्मणो न कश्चन दोषः, यतस्सर्वत्र श्रुतिस्मृतिषु निरस्तनिखिलदोषसम्बन्धत्वसमस्तकल्याणगुणाकरत्व-रूपोभयलिङ्गं परं ब्रह्म श्रुतम्–[2]"अपहतपाप्मा सत्यसङ्कल्पः' [3]'निरवद्यम्' [4]'यस्सर्वज्ञस्सर्ववित्' [5]'समस्तकल्याणगुणात्मकोऽ-

---

१. छा० ६-१०-२ । २. छा० ८-१-५ । ३. श्वे० ६-१९ । ४. मु० १-१-९ । ५. वि० पु० ६-५-८४ ।

सौ' [1]'सकला न यत्र क्लेशादयः' इत्यादिषु ॥

भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् । ३ । २ । १२ ॥

जीवस्य स्वतोऽपहतपाप्मनोऽपि शरीरसम्बन्धित्वावस्थाभेदाद्यथा दोषसम्बन्धः, तथा परस्यापि [2]'यस्य पृथिवी शरीरम्' इत्यादिशरीरसम्बन्धित्वाद्दोष इति चेत्–न, [2]'यस्य पृथिवी शरीरम्' इत्यादिषु प्रतिपर्यायं [3]'स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः' इति निर्दोषत्ववचनात् ॥ १२ ॥

अपि चैवमेके । ३ । २ । १३ ॥

एकस्मिन् शरीरेऽवस्थितयोर्जीवपरयोर्यो विशेष उक्तः, एवमेके स्वशब्देनाधीयते–[4]'द्वा सुपर्णा इत्यारभ्य, [4]'पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्योऽभिचाकशीति' इति ॥ १३ ॥

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् । ३ । २ । १४ ॥

मनुष्यादिशरीरेषु शरीरित्वेऽपि रूपरहितवस्तुवदेव वर्तते तत् ब्रह्म, जीवनामरूपयोरपि निर्वोढृत्वेन प्रधानत्वात् । तथा हि श्रुतिः, [5]'नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा' इति नामरूपयोरन्तरा अस्पृष्टो मध्ये वर्तते, अवश्य इत्यर्थः ॥ १४ ॥

प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् । ३ । २ । १५ ॥

यथा [6]'सत्यं ज्ञानम्' इति वाक्यावैयर्थ्यात् स्वप्रकाशतया ज्ञानस्वरूपं ब्रह्म; तथा [7]'निरवद्यम्' [8]'यस्सर्वज्ञः' [9]'पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' इत्यादिपरश्शतवाक्यावैयर्थ्यात् निरवद्यं कल्याणगुणाकरञ्चेत्युभयलिङ्गमेव ॥ १५ ॥

आह च तन्मात्रम् । ३ । २ । १६ ॥

[6]'सत्यं ज्ञानम्' इति ज्ञानस्वरूपतामात्रमाह, नान्यन्निवारयति, अविशेषात्, विरोधाभावाच्च ॥ १६ ॥

दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते । ३ । २ । १७ ॥

दर्शयति च निर्दोषत्वं कल्याणगुणाकरत्वञ्च वेदान्तगणः [7]'निष्कलं

---

१. वि. पु. ६–५–८५ । २. बृ. ५–७–३ । ३. बृ० ५–७–३...२३ । ४. मु० ३–१–१ । ५. छा० ८–१४–१ । ६. तै० अ० १-१ । ७. श्वे० ६–१९ । ८. मु० १–१–९ । ९. श्वे० ६–८ ।

निष्क्रियं शान्तम्' [1]'तमीश्वराणाम्' इत्यादि:; [2]'यो मामजमनादिम्' इत्यादिना स्मर्यते च तत् ॥ १७ ॥

अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् । ३ । २ । १८ ॥

यत: पृथिव्यादौ सर्वत्र स्थितस्यापि निर्दोषत्वं कल्याणगुणाकरत्वञ्च; अत एव शास्त्रेषु जलसूर्यकादिवदित्युपमा [3]'आकाशमेकं हि यथा ... जलाधारेष्विवांशुमान्' इति ॥

चोदयति—

अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् । ३ । २ । १९ ॥

अम्बुनि सूर्यो यथा गृह्यते, न तथा परमात्मा पृथिव्यादौ; अत्र परमार्थतस्स्थित:; अतो न निर्दोषत्वमिति ॥

वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेव दर्शनाच्च ।३।२।२०॥

नेति वर्तते । नैवम्, पृथिव्यादिष्वन्तर्भावात् परस्य तद्गतवृद्धिह्रासभाक्त्वं दृष्टान्तेन निवर्त्यते इत्युभयदृष्टान्तोपादानसामञ्जस्यादवगम्यते । [4]'आकाशमेकं हि यथा' इति वस्तुतस्स्थितमाकाशं, वस्तुतोऽनवस्थितञ्च सूर्यकमुभयमुपादत्ते । अनवस्थितस्य यथा न दोषस्पर्श:; तथा स्थितस्यापि हेत्वभावादिति ज्ञापयितुम् । विवक्षितधर्मसाम्यज्ञापनाय सिंह इवेति दृष्टान्तो दृश्यते । अथवा दर्शनाच्चेति, 'अश्व एव रोमाणि विधूय पापम्' इत्यादौ विवक्षितसाम्यान्वयो दार्ष्टान्तिके हि दृश्यते । अश्वो हि रोमाणि सहजानि स्वावयवभूतानि मूर्तद्रव्याणि स्वशरीरं कल्पयन् कानिचिन्मुञ्चति; आत्मा तु स्वेन कदाचिदनुष्ठितानि क्षणध्वंसितया विनष्टानि कर्माणि भगवत्प्रीतिकराणीति भगवता स्वाप्रीतिकृतदु:खानि दातुं प्रवृत्तेन उपासनप्रीतिकृतानुग्रहान्निवर्तितानीति तत्सम्पर्काभावमनुसन्दधाति ॥ २० ॥

[5]'अथात आदेशो नेति नेति' इति सकलविशेषप्रतिषेधान्नोभयलिङ्गमित्यत आह—

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूय: ।३।२।२१॥

१. श्वे० ६-७ । २. गी० १०-३ । ३. याज्ञवल्क्य० प्रायश्चित्त० अध्यात्मप्र० १४४ । ४. छा० ८-१३-१ । ५. बृ० ४-३-६ ।

[1]'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे' इत्यारभ्य, कृत्स्नप्रपञ्चस्य ब्रह्मणो रूपत्वेनाप्रज्ञातस्य रूपत्वमुपदिश्य, पुनस्तस्यैव प्रतिषेधासम्भवात् प्रकृतैतावन्मात्रन्न भवति; ब्रह्मेति ब्रह्मणः प्रकृतेयत्तां [2]'नेति नेति' इति प्रतिषेधति; ततः पश्चात् पूर्वमनुक्तं गुणगणं ब्रवीति च–[2]"नह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति'इति। इति नेति निर्दिष्टाद् ब्रह्मणोऽन्यन्न ह्यस्तीत्युत्कृष्टम्; [2]'अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यम्' इति च। तन्निर्वचनम् [1]'प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्' इति। प्राणाः—जीवात्मानः वियदादिवदुत्पत्त्यभावात्सत्यम्; तेभ्योऽप्येष सत्यम्, ज्ञानसङ्कोचाद्यभावात्। अतः प्रकृतेयत्ताप्रतिषेधादुभयलिङ्गमेव ॥ २१ ॥

प्रत्यक्षेण सन्मात्रं ब्रह्मैव गृह्यते, अन्यत्सर्वं भ्रान्तमिति, [2]'नेति नेति' इति निषेधार्थ इत्यत आह—

तदव्यक्तमाह हि । ३ । २ । २२ ॥

ब्रह्मस्वरूपं न केनापि प्रमाणेन व्यज्यते; तथाऽह हि श्रुतिगणः, [3]'न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम्' इत्यादिः। प्रत्यक्षादिना तु पटादेरेवास्तित्वं गृह्यते; न ब्रह्मणः ॥ २२ ॥

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । ३ । २ । २३ ॥

*अपिचात्यर्थप्रियानुध्यानरूपसम्यक्प्रीणने सति ब्रह्मस्वरूपं गृह्यत इति श्रुतिस्मृतिभ्यामवगम्यते। [4]'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः' इति श्रुतिः। [5]'नाहं वेदैः' इत्यादिस्मृतिः ॥ २३ ॥

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् । ३ । २ । २४ ॥

संराधनकर्मण्यभ्यासात् येषां ब्रह्मस्वरूपदर्शनं जातम्; तद्दर्शने ज्ञानानन्दादिरिव जगदैश्वर्यस्यावैशेष्यं प्रतीयते [6]'अहं मनुरभवं सूर्यश्च' इत्यादौ ॥ २४ ॥

अतोऽनन्तेन तथाहि लिङ्गम् । ३ । २ । २५ ॥

अतः [7]'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे' इत्यादिनोपदिष्टेनानन्तेन कल्याणगुणगणेन योगो ब्रह्मणस्सिद्धः। तथा सत्युभयलिङ्गमेव ब्रह्म ॥ २५ ॥

---

* अपि अपिचेत्यर्थः। प्रियानु० पा०। १. बृ० ४-३-१। २. बृ० ४-३-६। ३. तै० ना० अम्भसू। ४. मु० ३-२-३। ५. गी० ११-५४। ६. बृ० १-४-१०। ७. बृ० ४-३-१।

जीवदोषाः परं ब्रह्म दूषयन्ति न वाथ किम् ।
आद्यस्तद्देहसम्बन्धात् परस्तूभयलिङ्गतः ॥

इति उभयलिङ्गाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अथ अहिकुण्डलाधिकरणम् ॥ ६ ॥

उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् । ३ । २ । २६ ॥

[1]"आत्मैवेदं सर्वम्" [2]"'अस्मान्मायी सृजते' इत्येकत्वनानात्वव्यपदेशात् अहेः कुण्डलभावादिवत् ब्रह्मस्वरूपस्यैव [3]'द्वे वाव ब्रह्मणोरूपे' इत्यादिनोक्तः पृथिव्यादिभावः ॥ २६ ॥

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् । ३ । २ । २७ ॥

प्रकाशतदाश्रययोर्यथा स्वरूपभेदेऽपि तेजस्त्वयोगेन ऐक्यम् एवमचिद्ब्रह्मणो*श्चैकजातियोगेन ॥ २७ ॥

पूर्ववद्वा । ३ । २ । २८ ॥

वाशब्दः पक्षद्वयव्यावृत्त्यर्थः; यथा पूर्वत्र जीवस्य प्रकाशजातिगुणशरीरवद्विशेषणतैकस्वभावतया विशिष्टैकदेशत्वेनांशत्वम् एवमचिद्वस्तुनोऽपि । [4]'आत्मैवेदं सर्वम्' इति चिदचितोरेकेनैव शब्देन ऐक्याभिधानमित्यंशत्वमप्येकरूपमिति पूर्ववद्वा' इत्युक्तम् । इतरपक्षयोर्ब्रह्मणस्सदोषतादि दुर्वारमित्यर्थः। [5]'यस्य पृथिवी शरीरम्' इति चिद्वस्तुनोश्शरीरतया तद्विशेषणस्वभावता सिद्धा ॥ २८ ॥

प्रतिषेधाच्च । ३ । २ । २९ ॥

[6]'नास्य जरयैतज्जीर्यति' इत्यादिनाऽचिद्धर्मप्रतिषेधाच्चैवम् ॥ २९ ॥

अचिदो ब्रह्मरूपत्वं किंस्वरूपमिहेष्यते ।
अहिकुण्डलवद्व विद्यादुभयव्यपदेशतः ॥
किं वैकजातियोगेन प्रभातद्युक्तयोरिव ।
दुष्टं पक्षद्वयं तस्माज्जीवस्येवांशभावतः ॥

इति अहिकुण्डलाधिकरणम् ॥ ६ ॥

---

१. छा० ७-२५-२ । २. श्वे० ४-९ । ३. बृ० ३-३-१ । * ऐक्यमेकजाति । ४. छा० ७-२५-२ । ५. बृ० ५-७-३-२२ । ६. छा० ८-१-५

अथ पराधिकरणम् ॥ ७ ॥

परमतस्सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः । ३ । २ । ३० ॥

[1]'जन्माद्यस्य यतः' इत्यादिना [2]'प्रतिषेधाच्च' इत्येतदन्तेन यत्परमकारणं ब्रह्म प्रतिपादितम्; अतः परमपि किञ्चित्तत्त्वमस्तीति युक्त्याभासेनाशङ्क्यते । [4]'अथ य आत्मा स सेतुः' [3]'एतं सेतुं तीर्त्वा' [3]'चतुष्पाद्ब्रह्म' [4]'अमृतस्यैष सेतुः' इत्यादिभिरस्य ब्रह्मणः सेतुत्वतरितव्यत्वप्रापकत्वव्यपदेशेभ्यः, [5]'तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्' [6]'ततो यदुत्तरतरम्' इत्येतस्मादर्थान्तरव्यपदेशाच्चान्यत्परमस्तीति ॥ ३० ॥

सामान्यात्तु । ३ । २ । ३१ ॥

तुशब्देनैतद्व्यावर्तयति; नैतद्युक्तम्; कुतः? [7]'न ह्येतस्मादितिनेत्यन्यत्परमस्ति' इति मूर्तामूर्तत्वप्रपञ्चप्रकारतया तद्विशिष्टाद् इति नेति निर्दिष्टाद् ब्रह्मणऽ न यत्परन्नास्तीत्यादिनिषेधसहस्रात् । परस्मिन् ब्रह्मणि सेतुत्वव्यपदेशः प्रशासनात् सर्वलोकासङ्करकरत्वेन सेतुसामान्यात् । तथाह—[3]'अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसम्भेदाय' इति [8]'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत' इत्यारभ्य उक्तजगन्निमित्तोपादानभूतस्यैव ब्रह्मणः [8]'एतमितः प्रेत्याभिसम्भविताऽस्मि' इति परमप्राप्यत्ववचनात् तरतिरपि प्राप्तिवचनः ॥ ३१ ॥

बुद्ध्यर्थः पादवत् । ३ । २ । ३२ ॥

[9]'चतुष्पात्' इति उन्मानव्यवदेशोऽपि [9]'वाक्पादः चक्षुःपादः' इतिवदुपासनार्थः ॥ ३२ ॥

स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् । ३ । २ । ३३ ॥

अपरिमितस्यापि स्थानविशेषसम्बन्धादवच्छिद्यानुसन्धानं युज्यते, प्रकाशाकाशादेरिव विततस्यापि वातायनघटादिना ॥ ३३ ॥

उपपत्तेश्च । ३ । २ । ३४ ॥

---

१. शारी० १-१-२ । २. शारी० ३-२-२९ । ३. छा० ८-४-१, २ । छा० ३-१८-२ । ४. मु० २-२-५ । ५. श्वे० ३-९ । ६. श्वे० ३-१० । ७. बृ० ४-३-६ । ८. छा० ३-१४-१, ४ । ९. छा० ३-१८-२ ।

प्राप्यस्यैव परमात्मनः प्रापकत्वोपपत्तेः; यथाह—[1]"यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः' इति ॥ ३४ ॥

तथाऽन्यप्रतिषेधात् । ३ । २ । ३५ ॥

[2]"यस्मात्परन्नापरमस्ति किञ्चिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित्' इत्यस्मिन् वाक्ये पुरुषादन्यस्य ज्यायस्त्वप्रतिषेधादितोऽधिकन्नास्ति । [3]"ततो यदुत्तरतरम्' इति तु यतः पुरुषतत्त्वादन्यदुत्कृष्टन्नास्ति; तत उत्तरतरं पुरुषतत्त्वमेवारूपमनामयम्; [3]"य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति अथेतरे दुःखमेवापि यान्ति' इत्युपक्रमप्रतिज्ञातं सहेतुकमुपसंहृतम् । [3]"तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्थाः' इत्युपक्रमे प्रतिज्ञातम्; अन्यथा उपक्रमविरोधश्च ॥ ३५ ॥

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः । ३ । २ । ३६ ॥

[4]"अणोरणीयान्महतो महीयान्' [3]"तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्' [5]"व्याप्य नारायणस्स्थितः' [6]"नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मम्' इत्यादिशब्दादेरनेन ब्रह्मणा स्वव्यतिरिक्ततत्त्वस्य व्याप्तत्वमवगतम्; तु तस्मात्परं वारयति ॥३६॥

अस्माज्जगन्निदानात् किं तत्त्वमस्ति परं न वा ।
उन्मानसेतुसम्बन्धभेदानां श्रुतितोऽस्ति तत् ॥
उन्मानित्वमुपासार्थमसंभेदाय सेतुता ।
प्राप्यप्रापकसम्बन्धः स्वस्य स्वयमुपायतः ॥
तत्परस्य निषेधाच्च भेदोक्तेर्हेतुता न हि ।
तस्मादस्मात्परं नास्ति श्रुत्यर्थस्य विचारणात् ॥

इति पराधिकरणम् ॥ ७ ॥

अथ फलाधिकरणम् ॥ ८ ॥

फलमत उपपत्तेः । ३ । २ । ३७ ॥

अतः परस्माद्ब्रह्मण एव कर्मभिरुपासनेन चाराधितात् भोगापवर्ग-

---

१. मु० ३-२-३ । २. श्वे० ३९-१०-८ । ३. श्वे० ३-९-१०-८ ।
४. तै० नारा० १०-१ । ५. पुरुषसूक्ते । ६. मु० १-१-६ ।

रूपफलं सिद्ध्यति; कर्म क्षणध्वंसि न कालान्तरभाविफलायालमिति सर्वज्ञात् परमकारुणिकात् फलसिद्धिरुपपद्यते ॥ ३७ ॥

श्रुतत्वाच्च । ३ । २ । ३८ ॥

श्रुतमेव हि [1]"अन्नादो वसुदानः" [2]"एष ह्येवानन्दयति" इति अस्यैव फलदायित्वम् ॥ ३८ ॥

धर्मं जैमिनिरत एव । ३ । २ । ३९ ॥

धर्ममेव अतः—उपपत्तेः, श्रुतत्वाच्च, फल[3]"दायिनं जैमिनिर्मेने । उपपत्तिस्तु कृष्यादेर्मर्दनादेश्च कर्मणस्साक्षात्परम्परया वा फलसिद्धिदर्शनम्। श्रुतत्वञ्च कामिनः कर्तव्यतया कर्मविधानान्यथानुपपत्त्या कर्मैवापूर्वद्वारेण तत्तत्फलसाधनमिति निश्चयः ॥ ३९ ॥

पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् । ३ । २ । ४० ॥

पूर्वोक्तं परमपुरुषस्यैव फलदायित्वं भगवान् बादरायणो मन्यते, [4]"वायव्यं श्वेतमालभेत" इत्यादिषु [4]"स एवैनं भूतिं गमयति" इति भगवदात्मकतया वाय्वादेः कर्मविधिष्वेव फलहेतुत्वव्यपदेशात् । वाक्यशेषस्थं विध्यपेक्षितं हि 'प्रतितिष्ठन्ति ह वा' इत्यादिषु स्वीक्रियते । [5]"यो वायौ तिष्ठन्" इति श्रूयते ॥ ४० ॥

पूर्वोत्तरविभागोक्तकर्मणां किं फलप्रदम् ।
कर्मैव साधनत्वात्तु श्रुतेर्ब्रह्मोपपत्तितः ॥

इति फलाधिकरणम् ॥ ८ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

---

१. बृ० ६-४-२४ । २. तै० आन० ७-१ । ३. साधन० पा० । ४. यजु० २-कां० १-प्र० १-पं० । ५. बृ० ५-७-७ ।

अथ तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अथ सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ॥ १ ॥

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् । ३ । ३ । १ ॥

सर्ववेदान्तप्रत्ययं दहराद्युपासनमेकमेव [1]'विद्यात्' [2]'उपासीत' इति कर्मविधिष्विव चोदनाफलसंयोगरूपाख्यानामविशेषात् ॥ १ ॥

भेदान्नेति चेदेकस्यामपि । ३ । ३ । २ ॥

अविशेषपुनश्श्रुतिर्भेदापादिकेति न विद्यैक्यमिति चेत्—विद्यैक्येऽपि शाखान्तरे प्रतिपत्तृभेदान्न भेदः ॥ २ ॥

स्वाध्यायस्य तथात्वे हि समाचारेऽधिकाराच्च
सर्ववच्च तन्नियमः । ३ । ३ । ३ ॥

आथर्वणवेदे [3]'तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत' इति शिरोव्रतवतां नियमः शिरोव्रतस्य स्वाध्यायाङ्गत्वेन, [4]'नैतदचीर्णव्रतोऽधीयीत' इति तस्याध्ययन-सम्बन्धावगमात्' समाचाराख्यग्रन्थे [5]'इदमपि वेदव्रतेन व्याख्यातम्' इति वेदव्रतत्वावगमाच्च । [3]'ब्रह्मविद्याम्' इत्यत्र ब्रह्मशब्दो वेदविषयः । यथा सर्वहोमास्तेषामेव, तथा शिरोव्रतमिति तन्न विद्याभेदलिङ्गम् ॥३॥

दर्शयति च । ३ । ३ । ४ ॥

श्रुतिरेव विद्यैक्यं दर्शयति; छान्दोग्ये दहरविद्योक्तं गुणाष्टकं तैत्तिरीयके केवलं [6]'तस्मिन् यदन्तः' इति वदति ।

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च । ३ । ३ । ५ ॥

एवं सर्वत्र विद्यैक्ये अन्यत्रोक्तानामन्यत्रोपसंहारः तद्विद्योपकाररूपार्थैक्यात्; यथैकविधिशेषतया विहिताङ्गानामिति ॥ ५ ॥

अभिन्नोपास्यविद्यानां भेदो भेदकभेदतः ।
अभेदो रूपसंयोगचोदनाख्याऽविशेषतः ॥

इति सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ॥ १ ॥

---

१. कठ० ६-१७ । २. छा० १-१-१ । ३. मु० ३-२-१० । ४. मु० ३-२-११ । ५. समाचारे । ६. छा० ८-१-१ ।

अथ अन्यथात्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

पूर्वकाण्डोक्तं स्वीकृत्यात्र वक्तव्यमाह—

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् । ३ । ३ । ६ ॥

वाजिनां छन्दोगानां चोद्गीथे प्राणदृष्ट्योपासनं शत्रुपरिभवफलं हि विहितम्; तत्र विद्यैक्यं पूर्वपक्षं हृदि निधाय राद्धान्तच्छायया चोदयति । वाजिनां प्राणदृष्ट्योपासनमुद्गीथकर्तृविषयमितरत्र कर्मविषयमिति शब्दादेव प्रतीयते; [1]"अथ हेममासन्यं प्राणमूचुस्त्वन्न उद्गायेति तथेति तेभ्य उदगायत्' इत्यादिनोद्गीथकर्तृविषयं वाजिनाम्; छन्दोगानान्तु [2]"य एवायम्मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे' [3]"इत्युद्गीथविषयमिति चेत्—तदिदमाह—अन्यथात्वं शब्दादिति चेदिति न, उपक्रमाविशेषात् । [4]"हन्तासुरान्यज्ञ उद्गीथेनात्ययाम' इत्येकत्र, अन्यत्रापि 'तद्धि देवा उद्गीथमाजहुरनेनैनानभिहनिष्यामः' इति ।

न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् । ३ । ३ । ७ ॥

नैवं प्रकरणं ह्युभयत्र भिद्यते [5]"ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' इत्युद्गीथावयवभूतप्रणवविषयं छन्दोगानाम्; [6]"हन्तासुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्ययाम' इति तु वाजिनां कृत्स्नोद्गीथविषयमिति रूपभेदाद्विद्याभेदः । यथा एकस्यामपि शाखायामुद्गीथोपासने हिरण्मयपुरुषदृष्टेः परोवरीयस्त्वादिविशिष्टदृष्टिर्भिद्यते ॥ ७ ॥

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि । ३ । ३ । ८ ॥

उद्गीथविद्येति संज्ञैक्याविद्यैक्यमुक्तञ्चेत्—विधेयभेदेऽपि संज्ञैक्यमस्त्येव; यथा नैयमिकाग्निहोत्रे कुण्डपायिनामयनाग्निहोत्रे चेत्येवमादिषु ॥

व्याप्तेश्च समंजसम् । ३ । ३ । ९ ॥

प्रथमप्रपाठके उपक्रमवदुत्तरास्वपि प्रणवस्योपास्यत्वव्याप्तेः मध्ये च [7]"उद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे' इति प्रणवविषयत्वमेव समञ्जसम् ॥ ९ ॥

---

१. बृ० ३–३–७ । २. छा १–२–२७ । ३. इत्युद्गीथकर्मविषय० पा० । ४. बृ० ३–३–१ । ५. छा० १–१–१ । ६. बृ० ३–३–१ । ७. छा० १–२–७ ।

उद्गीथविद्ययोरैक्यं भेदकानामभेदतः ।
भेदो ह्युपास्यरूपस्य प्रधानस्य प्रभेदतः ॥

इति अन्यथात्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

अथ सर्वाभेदाधिकरणम् ॥ ३ ॥

सर्वाभेदादन्यत्रेमे । ३ । ३ । १० ॥

[1]"यो ह वै ज्येष्ठञ्च श्रेष्ठञ्च वेद" "प्राणो वा वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च' इति वाजिनां छन्दोगानां कौषीतकिनाञ्च प्राणविद्यायां वागादिकरणग्रासस्थितेः तत्कार्यस्य च प्राणहेतुकत्वेन तिसृष्वप्येकरूपेण प्राणज्यैष्ठ्यमुपपादितम्; वागादिगतवसिष्ठत्वादिसम्बन्धित्वमपि प्राणस्योभयत्रोक्तम्; कौषीतकिनान्तु तन्नोक्तम्; तथाऽपि सर्वत्र ज्येष्ठ्योपपादनप्रकारस्य सर्वस्याभेदाद्विद्यैक्यमिति कौषीतकिप्राणविद्यायामपि वसिष्ठत्वादय उपसंहार्याः॥१०॥

कौषीतकीनां प्राणस्य विद्या भिन्ना न वाथ किम्।
भिन्ना वसिष्ठत्वादीनां गुणानामश्रुतेः श्रुतेः ॥
अभिन्नैषां गुणानां स्यादर्थादत्र प्रतीतितः ।
गुणानुवादमात्रेण विद्या नैव प्रभिद्यते ॥

इति सर्वाभेदाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अथ आनन्दाद्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

आनन्दादयः प्रधानस्य । ३ । ३ । ११ ॥

अभेदादिति वर्तते; ब्रह्मस्वरूपनिरूपणान्तर्गतामलत्वज्ञानानन्दादयो गुणाः सर्वासु परविद्यासूपसंहार्याः, गुणिनो ब्रह्मणस्सर्वत्राभेदात् ॥ ११ ॥

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे । ३ । ३ । १२ ॥

[2]"तस्य प्रियमेव शिरः' इति प्रियशिरस्त्वादीनामप्राप्तिः, ब्रह्मगुणत्वाभावात्तेषाम् । शिरः पक्षादिभेदे ब्रह्मगुणे सति ब्रह्मण उपचयापचयप्रसक्तिः ॥ १२ ॥

इतरे त्वर्थसामान्यात् । ३ । ३ । १३ ॥

---

1. छां० ५-१-१ । 2. तै० आन० ५-२ ।

आनन्दादयः स्वरूपनिरूपणान्तर्गततया ब्रह्मणसमाना इत्युपसंहार्या एव ॥ १३ ॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् । ३ । ३ । १४ ॥

प्रियशिरस्त्वाद्यपदेशः ब्रह्मणोऽनुचिन्तनार्थः, प्रयोजनान्तराभावात् ॥

आत्मशब्दाच्च । ३ । ३ । १५ ॥

[1]'अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः' इत्यात्मशब्दाच्च शिरःपक्षादयो न ब्रह्मगुणाः ॥ १५ ॥

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् । ३ । ३ । १६ ॥

परमात्मन एवात्मशब्देन ग्रहणमिति [2]'सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेय' इत्युत्तराद् बहुभवनसङ्कल्पाभिधायिनो वाक्यादवगम्यते; [3]'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' इत्यात्मशब्दादिवत् ॥ १६ ॥

अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् । ३ । ३ । १७ ॥

पूर्वत्र प्राणमयादिष्वात्मशब्दान्वयात्कथमुत्तरान्निर्णय इति चेत्— [4]'आत्मन आकाशस्सम्भूतः' इत्यवगतस्यात्मन एव प्राणमयादिष्ववधारणात् स्यादेव परमात्मैवेति निर्णयः ॥ १७ ॥

परविद्यासु किं सर्वास्वानन्दाद्युपसंहृतिः ।
नास्ति वास्तीति सन्देहे मानाभावेन नास्ति सा ॥
अस्ति विद्यास्वभेदेन गुणिनः परमात्मनः ।
न स्यात् कथं स्वरूपस्य प्रतीतेरनुबन्धिनाम् ॥

इति आनन्दाद्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

अथ कार्याख्यानाधिकरणम् ॥ ५ ॥

कार्याख्यानादपूर्वम् । ३ । ३ । १८ ॥

[5]'यो ह वै ज्येष्ठञ्च श्रेष्ठञ्च वेद' इति प्राणविद्यां विधाय अपां प्राणवासस्त्वमुक्त्वा 'तस्मादेवंविदशिष्यन्नाचामेदशित्वा चाचामेदेतमेव तद्-

---

१. तै० आन० ५-२ । २. तै० आन० ६ अनु० छ० । ३. ऐतरेय० १-अनु० १-खं० । ४. तै० आन० १ अनु० २ । ५. बृ० ८-१-१ ।

नमनग्नं कुरुते' इत्याचमनस्य सदाचारप्राप्तत्वादाचमतमनूद्य आचमनीयानामपां प्राणवासस्त्वानुसन्धानमप्राप्तं विधीयते इति युक्तम् , अप्राप्तस्यैव विधेयतया ख्यापनाद् अत्रानुवादसरूपो विधिः कल्प्यते इत्यर्थः ॥

आपो वास इति श्रुत्याऽऽचमनं किं विधीयते ।
प्राणवासस्त्वबुद्धिर्वा पूर्वस्तत्प्रत्ययश्रुतेः ॥
परोऽप्राप्तविधानेन शास्त्राणामर्थवत्त्वतः ॥

इति कार्याख्यानाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अथ समानाधिकरणम् ॥ ६ ॥

समान एवं चाभेदात् । ३ । ३ । १९ ॥

अग्निरहस्ये बृहदारण्यके चाम्नाता शाण्डिल्यविद्या एकत्र [1]"स आत्मानमुपासीत मनोमयं प्राणशरीरं भारूपं सत्यसङ्कल्पमाकाशात्मानम्' इति, इतरत्र [2]"मनोमयोऽयं पुरुषो भास्सत्यन्तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो वा स एष सर्वस्य वशी सर्वस्येशानस्सर्वस्याधिपतिस्सर्वमिदं प्रशास्ति' इति उभयत्र मनोमयत्वादिके समानेऽपि वशित्वादेस्सत्यसङ्कल्पत्ववितितिरूपेणाभेदादैक्यम् ॥ १ ॥

शाण्डिल्यविद्ययोर्भेद उताभेदः प्रभिन्नता-
वशित्वादिगुणानां तु प्रभेदाद्रूपभेदतः ।
परः सङ्कल्पसत्यत्वाद्व वशित्वाद्युपसंग्रहात् ॥

इति समानाधिकरणम् ॥ ६ ॥

अथ सम्बन्धाधिकरणम् ॥ ७ ॥

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि । ३ । ३ । २० ॥

[3]"य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षिन्' इत्युपक्रम्य सत्यस्य ब्रह्मणः आदित्यमण्डले अक्षिणि चोपास्यत्वमुक्त्वा, [4]"तस्योपनिषदहरित्यधिदैवतम्' [4]"तस्योपनिषदहमित्यध्यात्मम्' इति द्वे नामनी आम्नायेते; उभयत्रैकस्यैवोपास्यस्य सम्बन्धैक्यमित्युभयत्रोभे नामनी ॥२०॥

---

१. वाजसनेयके० अग्निरहस्ये । २. बृ० ७-६-१ । ३. बृ० ७-५-१ । ४. बृ० ७-५-३ ।

न वा विशेषात् । ३ । ३ । २१ ।

नैतत्, आदित्याक्षिस्थानसम्बन्धभेदादुपास्य विद्याभेद इति तत्र नियते नामनी ॥ २१ ॥

दर्शयति च । ३ । ३ । २२ ॥

दर्शयति च श्रुतिर्विद्याभेदम् [1]"तस्यैतस्य तदेव रूपं यदयदमुष्य रूपम्' इति रूपादिदेशं ब्रुवती ॥ २२ ॥

वाजिनां ये रहस्याख्योपनिषदौ श्रुते तयोः ।
उभयत्रोपसंहारो नियमाद्वा व्यवस्थितिः ॥
आद्यः शाण्डिल्यविद्यावत् परः स्याद्रूपभेदतः ।
एकत्र ध्येयसद्माक्षि परत्र रविमण्डलम् ॥

इति सम्बन्धाधिकरणम् ॥ ७ ॥

अथ संभृत्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः । ३ । ३ । २३ ॥

'ब्रह्म ज्येष्ठा वीर्या संभृतानि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठन्दिवमाततान' इत्यादि-ज्येष्ठानां वीर्याणां ब्रह्मणि संभृतिः द्युव्याप्तिश्च ब्रह्मण इत्येतदनारभ्याधीत-मपि न सर्वोपासनशेषभूतम्; अतो द्युव्याप्तिसामर्थ्यादल्पस्थानव्यतिरि-क्तेषूपासनेषु प्राप्नोति । संभृत्याद्यपि द्युव्याप्तिसहपठितं तत्रैव ॥ २३ ॥

संभृत्यादि किं सर्वत्रैवोपसंहृतिः ।
कासु चिद्वाथ विद्यासु ब्रह्मज्येष्ठा इति श्रुतौ ॥
सर्वत्रैवेति पक्षोऽनारभ्याधीतत्वतो मतः ।
उपसंहारयोग्यायामुपसंहरणात् परः ॥

इति संभृत्याधिकरणम् ॥ ८ ॥

अथ पुरुषविद्याधिकरणम् ॥ ९ ॥

पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानात् । ३ । ३ । २४ ॥

छान्दोग्ये तैत्तिरीयके चाम्नाता पुरुषविद्या भिन्ना, यजमानपत्न्या-

---

1. छा० १-७-५ ।

दीनां यज्ञावयवानामितरेषां सवनत्रयादीनां चैकत्राम्नातानामन्यत्रानाम्नानात्, फलभेदाच्च। तैत्तिरीयके आत्मादीनां यजमानत्वकल्पनं सायंप्रातर्मध्यन्दिनानां सवनत्वकल्पनं ब्रह्ममहिमप्राप्तिफलम्। अत्र फलस्याश्रवणात् पूर्वप्रस्तुतफलं ब्रह्मविद्याङ्गम्। छान्दोग्ये चाशिशिषादीनां दीक्षात्वकल्पनं त्रेधा विभक्तपुरुषायुषस्य च सवनत्रयकल्पनम्; [1]'शतं जीवति' इति च फलम्॥ २४॥

पुरुषविद्ययोरैक्यं रूपभेदाद्यभावतः।
गुणाम्नानस्य भेदेन भेदो रूपादिभेदतः॥

इति पुरुषविद्याधिकरणम्॥ ९॥

अथ वेधाद्यधिकरणम्॥ १०॥

वेधाद्यर्थभेदात्। ३। ३। २५॥

उपनिषदारम्भेष्वधीत 'शुक्रं प्रविध्य हृदयं प्रविध्य' इत्यादिमन्त्रवत्, महाव्रतादिमन्त्रवच्च [2]'शं नो मित्रः' [3]'सह नाववतु' इति मन्त्रावपि मन्त्रसार्थ्येन प्रयोजनभेदापगमादध्ययनशेषाभूताविति न विद्याङ्गभूतौ॥२५॥

शुक्रं प्रविध्येत्यादीनां मन्त्राणां ब्रह्मवेदने।
अङ्गतास्ति न वा चैव प्रवर्ग्यादिककर्मणाम्॥
विद्याऽभ्यग्रे समाम्नानादन्यत्राऽविनियोगतः।
अङ्गतास्ति न सामर्थ्यादन्यशेषत्ववित्तितः॥

इति वेधाद्यधिकरणम्॥ १०॥

अथ हान्यधिकरणम्॥ ११॥

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दस्स्तुत्युपगानवत्तदुक्तम्। ३। ३। २६॥

विदुषो ब्रह्म प्राप्नुवतः पुण्यपापयोर्विमोचनमेकस्यां शाखायां विदुषस्तच्चिन्तनार्थमधीतम्; विमुक्तयोः प्रवेशस्थानमेकस्यां शाखायां पुण्य-

---

१. छा० ३-१६-७। २. तै० शी० १-अनु० १। ३. तै० आन० १-अनु० १।

प्रवेशस्थानं सुहृदः दुष्कृतस्य शत्रव इति; एकस्यां शाखायां विमोचनं प्रवेशस्थानं चेत्युभयमाम्नातम्, सर्वं तच्चिन्तनार्थम्, हानाविति प्रदर्शनार्थम्; हानावुपायनेचेत्यर्थः, हानिः विमोचनम्; उपायनं प्रवेशनम्, केवलहानावाम्नातायां केवले चोपायने आम्नाते इतरेतरसमुच्चयो न्याय्यः, न विकल्पः; उपायनशब्दस्य हानिवाक्यशेषत्वात्; तच्छेषत्वञ्च त्यक्तयोः प्रवेशस्थानवाचित्वेन तदपेक्षत्वात्। यथा 'वानस्पत्याः कुशाः' इत्येतद्वाक्यशेषभूतम् [१]'औदुम्बर्यः कुशाः' इति प्रदेशान्तरस्थम्; यथा च [२]'देवासुराणां छन्दोभिः' इत्येतद्वाक्यशेषभूतं [१]'देवच्छन्दांसि पूर्वम्' इति प्रदेशान्तरस्थम्, यथा च [१]'हिरण्येन षोडशिनस्स्तोत्रमुपाकरोति' इत्येतद्वाक्यशेषभूतं [१]'समयाविषिते सूर्ये षोडशिनस्स्तोत्रम्; इति; यथा च [२]'ऋत्विज उपगायन्ति' इत्येतच्छेषभूतं [२]'नाध्वर्युरुपगायेत्' इति। एवमुपायनवाक्यस्य हानिवाक्यशेषतया सम्भवन्त्यां गतौ न विकल्पो न्याय्यः। तदुक्तम् [३]'अपि तु वाक्यशेषस्स्यादन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य' इत्यादिना ॥ २६ ॥

पुण्यदुष्कृतयोर्हानोपादानोभयचिन्तनम् ।
विकल्पेन यथोक्तं स्यादुपसंहारतोऽथवा ॥
पृथगाम्नानसामर्थ्याद्ध विकल्पस्तूपसंहृतिः ।
हानवाक्यावशेषत्वादुपादानश्रुतेर्मतात् ॥

इति हान्यधिकरणम् ॥ ११ ॥

अथ सांपरायाधिकरणम् ॥ १२ ॥

साम्पराये तर्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये । ३ । ३ । २७ ॥

सुकृतदुस्कृतयोर्हानिः [३]'आश्व इव रोमाणि विधूय' 'विधूय शरीरीरम्' इति देहवियोगकाले श्रुत्वा। शाखान्तरे [४]'स आगच्छति विरजा नदीं तत्सुकृतदुष्कृते धूनुते' इत्यध्वन्यपि श्रुताऽपि साम्पराये चरमदेहवियोगकाल एव चिन्तनीया, देहवियोगादूर्ध्वं ब्रह्मप्राप्तिव्यतिरेकेण तरितव्यभोगा-

---

१. यजु० ६–कां० ६–प्र० ११–अनु० । २. यजु० ६–का० ३–प्र० १–अनु० ६–पं० । ३. छा० ८–१३–१ । ४. कौषी० १–४ ।

भावात्। तथा ह्यन्ये शाखिनः [1]"तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये' इति देहवियोगसमनन्तरं ब्रह्मप्राप्तिमधीयते ॥ २७ ॥

छन्दत उभयाविरोधात्। ३। ३। २८ ॥

देहवियोगकाले पुण्यपापविमोचनश्रुतेः, देहवियोगादूर्ध्वं ब्रह्मप्राप्तिश्रुतेश्चेत्युभयश्रुत्यविरोधाद्धेतोः 'सुकृतदुष्कृते धूनुते' इत्ययं श्रुतिखण्डः छन्दतो नेतव्यः [2]"एतं देवयानं पन्थानमापद्यते' इति वाक्यखण्डात् प्रागनुगमयितव्य इत्यर्थः ॥ २८ ॥

चोदयति—

गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः। ३। ३। २९ ॥

देवयानगतिश्रुतेरर्थवत्त्वमुभयत्र चिन्तायामेव; अन्यथा देहवियोगकाल एव चिन्तायां तस्मिन्नेव सर्वकर्मक्षयाद्देहाभावेन गतिर्नोपपद्यत इति हि गतिश्रुतिविरोधः ॥ २९ ॥

परिहरति—

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत्। ३। ३। ३० ॥

देहवियोगकाले सर्वकर्मक्षयेऽपि गतिविधिरुपपन्नः, ब्रह्मोपासीनानामकर्मलभ्यार्थोपलब्धेः [3]"स स्वराड् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' इत्यादौ। यथा लोके राजानमुपासीनानामितरपुरुषासाधारणसर्वार्थसिद्धिः ॥ ३० ॥

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्। ३। ३। ३१ ॥

वसिष्ठादीनां ज्ञानिनामपि देहपातादूर्ध्वं फलान्तरानुभवः, प्रारब्धाधिकारहेतुकर्मविनाशाभावात्। यावदधिकारसमाप्ति तद्धेतुकर्मफलानुभवाय तेषां तत्रैव स्थितिः; नार्चिरादिप्राप्तिः। ज्ञानिनामपि प्रारब्धकर्मानुभवेनैव नश्यतीति वक्ष्यते ॥ ३१ ॥

सांपराये तु छन्दोगो मार्गं कौपीतकिश्रुतिः।
कर्मत्यागं वदत्यस्मादुभयत्रैव संमतः।
सांपराये मतोऽभावाद्ध भोक्तव्यसुखदुःखयोः ॥

इति साम्परायाधिकरणम् ॥ १२ ॥

---

१. छा० ६-१४-२। २. कौषी० १ अ० ३। ३. छा० ७-२५-२।

अथ अनियमाधिकरणम् ॥ १३ ॥

अनियमस्सर्वेषामविरोधश्शब्दानुमानाभ्याम् । ३ । ३ । ३२ ॥

येषूपकोसलादिषूपासनेष्वर्चिरादिगतिराम्नाता तन्निष्ठानामेव तया प्राप्तिरिति तच्चिन्तनमपि तेषामेवेति नियमाभावः, अपि तु सर्वोपासननिष्ठानाम् । तथा सत्येवश्रुतिस्मृतिभ्यामविरोधः । श्रुतिस्तावत् पञ्चाग्निविद्यायां [1]'ये चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते तेऽर्चिषमपि सम्भवन्ति' इत्यविशेषेण श्रुता । स्मृतिरपि [2]"अग्निर्ज्योतिरिहश्शुक्लः' इत्यादिका ॥३२॥

अर्चिरादिगतिर्यत्रोपासनेषु श्रुता तया ।
तन्निष्ठस्यैव तत्प्राप्तिरितरत्र तदश्रुतेः ।
सर्वविद्याप्रतिष्ठानां तयैव गमनं श्रुतेः ॥

इति अनियमाधिकरणम् ॥ १३ ॥

अथ अक्षरध्यधिकरणम् ॥ १४ ॥

अक्षरधियां त्ववरोधस्सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् । ३ । ३ । ३३ ॥

[3]"एतद्वै तदक्षरम्' [4]"अथ परायणा तदक्षरम्' इत्यारभ्य [5]"अस्थूलमनण्वह्रस्वदीर्घमलोहितम्' [6]"यत्तदद्रश्यमग्राह्यम्' इत्याद्यस्थूलत्वाद्रेश्यत्वादिविषयाणामक्षरब्रह्मसम्बन्धिनीनां धियां सर्वासु परविद्यासु संग्रहः, गुणिनो ब्रह्मणः सर्वत्रैकत्वात्, एतैर्गुणैर्विना सकलेतरव्यावृत्तब्रह्मानुसन्धानानुपपत्तेश्च । हेयसम्बन्धानर्हानन्दादयोऽपि प्रत्यगात्मनो ब्रह्मव्यावर्तकाः । प्रधानानुवर्तित्वं हि गुणस्वभावः; यथा जामदग्न्यचतूरात्रपुरोडाश्युपसदुगुणभूतमन्त्रस्य प्रधानभूतोपसदनुवर्तित्वेनोपांशुगुणकत्वम् । तदुक्तं [7]"गुणमुख्यव्यतिक्रमे' इत्यादिना ॥ ३३ ॥

नैतावता सर्वत्र सर्वोपसंहारव्याप्तिरित्याह—

इयदामननात् । ३ । ३ । ३४ ॥

---

१. बृ० ८-२-१५ । २. गी० ८-२४ । ३. बृ० ५-८-८ । ४. मु० १-१-५ । ५. बृ० ५-८-८ । ६. मु० १-१-५ । ७. पूर्वमीमांसा ।

आमननम्—आभिमुख्येन मननम्। इयदेव गुणजातं सर्वत्रोपसंहार्यम्, येन गुणजातेन सकलेतरव्यावृत्तब्रह्ममननम् ॥ ३४ ॥

सर्वविद्यास्वसम्बद्धा अस्थूलात्वादयो गुणाः ।
अस्वरूपानुबन्धित्वान्न मानमुपसंहृतौ ।
सर्वविद्यासु सम्बद्धा ब्रह्मासाधारणत्वतः ॥

इति अक्षरध्यधिकरणम् ॥ १४ ॥

अथ अन्तरत्वाधिकरणम् ॥ १५ ॥

अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनोऽन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशवत् । ३ । ३ । ३५ ॥

[1]"य आत्मा इत्युषस्तप्रश्नः भूतग्रामवत्प्रत्यगात्मविषयः । अन्यथा [2]"यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा' इति प्रतिवचनस्य कहोलविषयादशनायाद्यतीतत्वादेः भेदानुपपत्तिरिति चेत्-न, [3]"य आत्मा सर्वान्तरः' इत्युभयत्र प्रश्नैकरूप्यात् परमात्मैवोभयत्र प्रतिवचनगतः । प्राणनादिहेतुत्वमशनायाद्यतीतत्वञ्च परमात्मन्येवोपपद्यते । प्राणनादिहेतुत्वं हि परमात्मन एव [3]'को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात्' इत्यादिश्रुतेः । सद्विद्योपदेशवत् प्रश्नप्रतिवचनावृत्तिरेकविषया ॥ ३५ ॥

[4]प्रष्टृभेदोपि न भेदक इत्याह—

व्यतिहारो विशिषन्ति हीतरवत् । ३ । ३ । ३६ ॥

अर्थैक्ये निश्चिते सति प्रष्ट्रोर्बुद्धिव्यतिहारः कार्यः । उषस्तेनाशनाद्यतीतत्वधीः कार्या; कहोलेनापि प्राणनादिहेतुत्वधीः कार्या । उभयत्र प्रकरणगतवाक्यानि हि परमात्मानमेव विशिषन्ति; यथा इतरत्र सद्विद्यायामपि ॥ ३६ ॥

प्रश्नाद्यावृत्तौ कथमैक्यमित्यत्राह—

सैव हि सत्यादयः । ३ । ३ । ३७ ॥

---

१. बृ० ५-४-१ । २. बृ० ५-५-१ । ३. तै० आन० ७-१ । ४. प्रष्टृभेदादपि न भेद इत्याह पा० ।

[1]'सेयं देवतैक्षत' इति प्रस्तुता देवतैव सर्वत्र प्रश्नगता। प्रतिवचनेषु च [2]'तत्सत्यं स आत्मा' इत्यादय इत्यैक्यम् ॥ ३७ ॥

कहोलोषस्तयोर्विद्ये भिन्ने रूपस्य भेदतः ।
अभिन्न उभयत्रापि यतः प्रश्नोत्तरे परे ॥

इति अन्तरत्वाधिकरणम् ॥ १५ ॥

अथ कामाद्यधिकरणम् ॥ १६ ॥

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः । ३ । ३ । ३८ ॥

[3]'दहारोऽस्मिन्नन्तर आकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्' इत्युक्त्वा [4]'एष आत्माऽपहतपाप्मा' इत्यारभ्य, [2]'सत्यकामस्सत्यसङ्कल्पः' इति च्छान्दोग्ये; वाजिनाश्च [5]'य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः' इति । उभयत्र हृदयायतनत्वसत्यसङ्कल्पत्वतद्विशेषरूपवशित्वादिभिर्दहरविद्याप्रत्यभिज्ञानात् सत्यसङ्कल्पत्वसहचरिणोऽपहतपाप्मत्वादिसत्यसङ्कल्पत्वपर्यन्ताः उभयत्रोपसंहार्याः ॥ ३८ ॥

आदरादलोपः । ३ । ३ । ३९ ॥

[6]'नेह नानाऽस्ति किञ्चन' [7]'स एष नेति नेत्यात्मा' इति निषेधो न वशित्वादिगुणविषयः [7]'सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः' इति तेषामज्ञातानामादरेण विधानात्; अतो न लोपः सर्वस्य ब्रह्मकार्यतयैक्यात् [6]'नेह नानाऽस्ति' इत्यब्रह्मात्मकनानात्वं प्रतिषिध्यते, [7]'स एष नेति नेत्यात्मा' इति च [8]प्राकृतविशेषविषयम् ॥ ३९ ॥

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् । ३ । ३ । ४० ॥

उपस्थिते ब्रह्मोपसम्पन्ने, अत उपसम्पत्तेरेव हेतोः, [7]'जक्षत्क्रीडन्रममाणः' इत्यादिना छन्दतो ज्ञात्यादिप्राप्त्यभिधानात्, साक्षान्मोक्षफलं तत्, न सांसारिकफलमिति परविद्यैवैषा सगुणा ॥ ४० ॥

---

१. छा० ६-२-२ । २. छा० ६-१६-३ । ३. छा० ८-१-१ । ४. छा० ८-१-५ । ५. बृ० ६-४-२२ । ६. बृ० ६-४-१९ । ७. छा० ८-१२-३ । ८. प्रकृतविशेषविषयः पा० ।

ताण्डिनां वाजिनां भिन्ने दहरोपासने न किम् ।
रूपभेदेन भिन्ने नो—सत्कामाद्येकरूपतः ॥

इति कामाद्यधिकरणम् ॥ १६ ॥

अथ तन्निर्धारणानियमाधिकरणम् ॥ १७ ॥

तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्घ्यप्रतिबन्धः फलम् ।३।३।४१॥

उद्गीथाद्युपासनस्य क्रतुषु गोदोहनादिवदुपादानानियमः [1]"तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेदः" इत्युद्गीथोपासनरहितस्यापि क्रत्वनुष्ठानदर्शनात् । [1]"यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरम्' इति वर्तमाननिर्देशेऽपि क्रतुवीर्यवत्तरत्वसाधनतयोपासनविधिः कल्प्यते । वीर्यवत्तरत्वन्नाम प्रबलकर्मान्तराप्रतिबन्धेनाविलम्बितफलत्वम् । अतः क्रतुफलात्पृथक्फलमुद्गीथोपासनमित्यनियमः ॥ ४१ ॥

कर्माङ्गमाश्रिता विद्याऽवश्यं नेयात्र कर्मसु ।
यागफलात्फलस्याऽस्याः कल्पनाऽयोगतः पृथक् ॥
विद्या नेयात्र नावश्यमविद्यस्यापि तच्छ्रुतेः ।
वीर्यवत्त्वं ह्यनङ्गत्वाविद्यास्तु फलं पृथक् ॥

इति तन्निर्धारणानियमाधिकरणम् ॥ १७ ॥

अथ प्रदानाधिकरणम् ॥ १८ ॥

प्रदानवदेव तदुक्तम् । ३ । ३ । ४२ ॥

दहरविद्यायामपहतपाप्मत्वादिगुणविशिष्टोपासने, तत्तद्गुणविशिष्टस्वरूपभेदात् प्रतिगुणं गुणावृत्तिः; [2]"इन्द्राय राज्ञे' इत्यादिषु विशिष्टस्वरूपभेदात्प्रदानावृत्तिवत् । तदुक्तं [3]"नाना वा देवता पृथक्त्वात्' इति ॥४२॥

गुणचिन्तनकाले तद्विशिष्टं ब्रह्मचिन्तनम् ।
न कार्यमथ वा कार्यं नेति तच्चिन्तनं विना ॥

---

१. छा० १-१-१० । २. यजु० २ कां० ३ प्र-६-अनु० । ३. संकर्षणकाण्डे ।

गुणचिन्तनसामर्थ्यात् कार्यं हि ब्रह्मचिन्तनम् ।
गुणानां गुणिपर्यन्तं चिन्तनं विहितं यतः ॥

इति प्रदानाधिकरणम् ॥ १८ ॥

अथ लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ॥ १९ ॥

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि । ३ । ३ । ४३ ॥

[१]'सहस्रशीर्षं देवम्' इत्यत्र नारायणशब्दे न प्रकृतदहरविद्योपास्यमात्रं न विशेष्यते, अपितु सर्वपरविद्यासूपास्यम्, तच्चिह्नभूतवाक्यभूयस्त्वादेव । अक्षरशिवशम्भुपरब्रह्मादिशब्दैस्सर्वोपास्याननूद्य नारायणत्वं हि विधीयते । प्रकरणाद्धि वाक्यं बलीयः । तदपि [२]'श्रुतिलिङ्ग' इत्यादिनोक्तम् ॥

सहस्रशीर्षवाक्येन किमुपास्यं विधीयते ।
दहरोपासनोपास्यमेकं प्रकरणं यतः ॥
सकलोपासनोपास्यं लिंङ्गभूयस्त्वहेतुतः ॥

इति लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ॥ १९ ॥

अथ पूर्वविकल्पाधिकरणम् ॥ २० ॥

पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रिया मानसवत् । ३ । ३ । ४४ ॥

[३]'मनश्चितो वाक्चितः प्राणचितः' इत्यादिसंपादिकाग्नीनाम् 'असद्वा इदमग्र आसीत्' इत्यादिना पूर्वप्रकृतेष्टकचिताग्निशेषिभूतक्रियामयक्रत्वनुप्रवेशस्स्यात्; एषामग्नित्वेनेष्टकचिताग्निना विकल्पः; द्वादशाहाङ्गभूतमानसग्रहवत् एषां मानसानामपि क्रियामयक्रत्वङ्गत्वं न विरुद्धम् ॥ ४४ ॥

अतिदेशाच्च । ३ । ३ । ४५ ॥

'तेषामेकैक एव तावान्यावानसौ पूर्वः' इतीष्टकचिताग्निकार्यातिदेशाच्च तदङ्गत्वम् ॥ ४५ ॥

विद्यैव तु निर्धारणाद्दर्शनाच्च । ३ । ३ । ४६ ॥

विद्यैव—एते विद्यामयक्रत्वङ्गभूता इत्यर्थः, सांपादिकाग्नित्वेनैषां विद्या-

१. तै० ना० ११ अनु० । २. पूर्वमीमांसासू० । ३. वाजसनेयके अग्निरहस्ये ।

मयत्वे सिद्धेऽपि [1]"ते हैते विद्याचित एव' इति निर्धारणं हि विद्यामयक्रत्व-न्वयेन विद्यामयत्वख्यापनाय। दृश्यते चात्र विद्यामयः क्रतुः [1]"मनसैषु ग्रहा अगृह्यन्त' इत्यादौ ॥ ४६ ॥

श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः । ३ । ३ । ४७ ॥

[1]"ते हैते विद्याचित एव ! विद्यया हैवैते एवंविदश्चिता भवन्ति 'इति श्रुत्या वाक्येन चावगतविद्यामयक्रत्वन्वयस्य दुर्बलप्रकरणेन न बाधः ॥४७॥

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टश्च तदुक्तम् । ३ । ३ । ४८ ॥

[1]"मनसैषु ग्रहा अगृह्यन्त' इत्यादिक्रत्वनुबन्धैः [1]"ते हैते विद्याचित एव' इति श्रुत्यादिभिश्चात्र विद्यामयक्रतुविधिः कल्प्यत इति दहरविद्यादीनां क्रियामयत्वात् पृथक्त्ववत् अस्यापि विद्यामयक्रतोस्स्वानुबन्धैः पृथक्त्वमवगम्यते। दृष्टश्चानुवादसरूपेऽपि विधिः [2]"यदेव विद्यया करोति' इत्यादौ। तदुक्तं [1]"वचनानि त्वपूर्वत्वात्' इति ॥ ४८ ॥

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः। ३ । ३ । ४९ ॥

'तेषामेकैक एव तावान् यावानसौ' इतीष्टकचिताग्निफलसामान्येनातिदेशः, इष्टकचिताग्नेः स्वक्रतुद्वारेण यत्फलम्, तदेवैषां विद्यामयक्रत्वनुप्रवेशेन फलमिति; न पुनरिष्टकचितातिदेशत्वमप्येषामिति, केनापि सामान्येनातिदेशोपलब्धेः। यथा 'स एष एव मृत्युर्य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषः' इति सर्वहरत्वमात्रेण; न हि तत मण्डलपुरुषस्य मृत्युदेशत्वम् ॥४९॥

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः । ३ । ३ । ५० ॥

परेण च ब्राह्मणेनास्य मनश्चितादिवाचिनश्शब्दस्य विद्यामयप्रतिपादित्वमवगम्यते; 'अयं वाव लोक एषोऽग्निचितस्तस्याप एव' इत्यादिना पृथक्फला विद्यैव विधीयते। क्रियाप्रकरणे अग्निरहस्ये मनश्चितादीनामनुबन्धस्तु संपादनीयामग्न्यङ्गानां भूयस्त्वात् ॥ ५० ॥

मनश्चितादिवद्दोनामुपयोगः क्रियासु यत् ।

---

१. पू० मी० ३-५-२१। २. छा० १-१-१०।

इष्टकैस्तु चितस्याग्नेः प्रकरणेन संग्रहः ॥
विद्यायामुपयोगोऽस्ति विद्यारूपत्वदर्शनात् ॥

इति पूर्वविकल्पाधिकरणम् ॥ २० ॥

अथ शरीरे भावाधिकरणम् ॥ २१ ॥

एक आत्मनश्शरीरे भावात् । ३ । ३ । ५१ ॥

शरीरे वर्तमानत्वादुपासितुः, तस्य च कर्तृत्वभोक्तृत्वादिस्वरूपत्वात् तथाऽवस्थितस्याऽत्मतया परविद्यासु परमात्मोपास्य इत्येके मन्यन्ते ॥५१॥

व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न तूपलब्धिवत् । ३ । ३ । ५२ ॥

नैवम्, यत् कर्तृत्वादिस्वरूपस्यैवोपासितुरात्मतया परमात्माऽनुसन्धेय इति; अपितूपासितुस्सांसारिकस्वभावान्मुक्तस्वरूपस्य यो व्यतिरेकः अपहतपाप्मत्वादिगुणकस्वरूपः, सोऽनुसन्धेयः, तथाऽनुसन्धानभावभावित्वात् तत्स्वरूपोपलब्धेः; यथावस्थितस्वरूपब्रह्मानुसन्धानभाविनी हि ब्रह्मोपलब्धिः, तद्वत्, [1]"यथाक्रतुरस्मिन् लोके पुरुषः" इत्यादिश्रुतेः ॥ ५२ ॥

चेतनत्वादिरूपेण हतपाप्मादिनाथवा ।
जीवस्य चिन्तनं कार्यं ब्रह्मचिंतनतत्परैः ॥
आद्यः शरीरसम्बन्धाद्द यथाक्रतुनयात् परः ॥

इति शरीरे भावाधिकरणम् ॥ २१ ॥

अथ अंगावबद्धाधिकरणम् ॥ २२ ॥

अंगावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् । ३ । ३ । ५३ ॥

उद्गीथादिक्रत्वङ्गाश्रया उपासना यासु शाखासु श्रूयन्ते; तास्वेव कार्या इति न ह्यस्ति नियामकम्; अथ उद्गीथानुबन्धित्वात् प्रतिशाखं कार्याः ॥

मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः । ३ । ३ । ५४ ॥

वाशब्दोऽवधारणे, यथा क्रत्वङ्गभूतानां मन्त्राणामेकैकशाखागतानामपि सर्वशाखागतक्रत्वन्वयेनाविरोधः ॥ ५४ ॥

१—छा० ४-१४-१ ।

कर्मांगमाश्रिता विद्याः स्वोक्तशाखासु यन्त्रितः ।
तत्तत्स्वरयुतोद्गीथादिर्यतस्तत्र यन्त्रिताः ॥
सर्वशाखासु सम्बद्धा उद्गीथाद्युपलब्धितः ॥

इति अङ्गावबद्धाधिकरणम् ॥ २२ ॥

अथ भूमज्यायस्त्वाधिकरणम् ॥ २३ ॥

भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथाहि दर्शयति । ३ । ३ । ५५ ॥

वैश्वानरविद्यायां त्रैलोक्यशरीरतयोपास्यस्य स्वर्लोकादिपृथिव्यन्तानां वैश्वानरात्मनो मूर्धादिपदपर्यन्तावयवत्वमभिधाय [1]"यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु' इत्यादिना ब्रह्मानुभवः फलं चाभिहितम्। तत्र मूर्धाद्यवयवोपासनात् भूम्नः समस्तोपासनस्य ज्यायस्त्वं प्रामाणिकत्वमस्ति, तत्रैव ब्रह्मानुभवफलाभिधानात्। तत्रावयवोपासनम्, तत्र तत्र फलकीर्तनं च क्रताविव द्रष्टव्यम्। यथा [2]"वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते' इत्युक्त्वा, [2]"यदष्टाकपालो भवति' इत्यादौ; तथा समस्तोपासनस्यैव श्रैष्ठ्यं दर्शयति श्रुतिः [3]"दिवमेव भगवो राजन्' इत्यवयवोपासनेऽभिहिते [3]"मूर्धा ते व्यपतिष्यद्यन्मां नागमिष्यः' इत्यादिनाऽनर्थं ब्रवती ॥ ५५ ॥

वैश्वानरस्य व्यस्तस्योपासनं स्याद् दिवादिना।
व्यस्तांगेषूपदिष्टत्वात् फलस्योपासनस्य च ॥
पृथक् तत्फलनिर्देशात् समस्तश्चाप्युपास्यताम् ।
अष्टानामपि खण्डानां वाक्यैक्येन समस्तकः ॥

इति भूमज्यायस्त्वाधिकरणम् ॥ २३ ॥

अथ शब्दादिभेदाधिकरणम् ॥ २४ ॥

नानाशब्दादिभेदात् । ३ । ३ । ५६ ॥

सद्विद्याभूमविद्यादीनां ब्रह्मण एकस्यैवोपास्यत्वे तत्प्राप्तेरेव फलत्वेऽप्युपास्यत्वप्रकारभेदाद्विद्याभेदः । प्रकारभेदश्च शब्दान्तराद्यनुबन्धभेदादव-

१. छा० ५-२८-१ । २. यजु० २-२-५-अनु० । ३. छा० ५-१२-१, २ ।

गम्यते। पूर्वकाण्डोदितमपि ज्ञानस्याविधेयत्वं ब्रुवतां निरसनाय पुनरारब्धम् ॥ ५६ ॥

सर्वासां ब्रह्मविद्यानामैक्यं रूपाऽप्रभेदतः।
भेदो रीतिगुणाख्यानां फलादीनां च भेदतः॥

इति शब्दादिभेदाधिकरणम् ॥ २४ ॥

अथ विकल्पाधिकरणम् ॥ २५ ॥

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् । ३ । ३ । ५७ ॥

एकस्मिन्नुपासके सर्वासां परविद्यानां विकल्पः; अपरिच्छिन्नानन्दरूपब्रह्मानुभवफलस्याविशिष्टत्वात् ॥ ५७ ॥

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् । ३ । ३ । ५८ ॥

ब्रह्मव्यतिरिक्तविद्याफलस्य परिमितत्वात् भूयस्त्वापेक्षया समुच्चयास्संभवति, यथाकामं समुच्चीयेरन्; विकल्पेरन् वा ॥ ५८ ॥

ब्रह्मप्रापकविद्यानामेकेनापि समुच्चयः।
स्वर्गसाधनवत्कार्यो, मैवं तुल्यफलत्वतः।
ब्रह्मप्राप्तिफलानां तु यथाकामं समुच्चयः॥

इति विकल्पाधिकरणम् ॥ २५ ॥

अथ यथाश्रयभावाधिकरणम् ॥ २६ ॥

अङ्गेषु यथाश्रयभावः । ३ । ३ । ५९ ॥

'उद्गीथमुपासीत' इत्युद्गीथाद्यंगेष्वाश्रितानामुद्गीथादिवत् क्रत्वङ्गभाव एव, गोदोहनादिवत् स्ववाक्ये फलान्तराश्रवणात् उद्गीथादिसम्बन्धितया क्रत्वङ्गभावो न विरुध्यत इति ॥ ५९ ॥

शिष्टेश्च । ३ । ३ । ६० ॥

'उद्गीथमुपासीत्' इति विधेः 'यदेव विद्यया करोति' इत्यत्र विध्यभावाच्चाङ्गभावो न विरुद्धः ॥ ६० ॥

समाहारात् । ३ । ३ । ६१ ॥

'उद्गीथमनुसमाहरति' इति वेदनहानावन्येन समाधानं ब्रुवत् वेदनस्याङ्गतां द्योतयति ॥ ६१ ॥

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च । ३ । ३ । ६२ ॥

प्रकृतोपासनस्यैव 'ओमित्याश्रावयत्योमिति शंसत्योमित्युद्गायति' इति सर्वत्र सञ्चरतः प्रणवस्य गुणत्वेनोपासनस्यापि सञ्चारादुपासनोपादाननियमो गम्यते । अतः पूर्वोक्तोपादानानियमो न सम्भवति ॥ ६२ ॥

न वा तत्सहभावाश्रुतेः । ३ । ३ । ६३ ॥

नैतत्, अङ्गभावाश्रुतेः । अङ्गभावो हि सहभावः । 'यदेव विद्यया करोति' 'तदेव वीर्यवत्तरम्' इति फलान्तरसाधनतयाऽवगतस्योपासनस्याङ्गभावासम्भवात्, 'उद्गीथमुपासीत' इत्युद्गीथाश्रयतामात्रप्रतिपादनात्॥

दर्शनाच्च । ३ । ३ । ६४ ॥

'एवं विद्ध वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं सर्वांश्चर्त्विजोऽभिरक्षति' इति ब्रह्मणो वेदनेन सर्वरक्षणं ब्रुवती श्रुतिरुद्गातृप्रभृतीनां वेदनस्य नङ्गतां दर्शयतीति उपासनोपादानानियमस्सिद्धः ॥ ६४ ॥

कर्मांगमाश्रिता विद्या उपादेया दृढं क्रतौ ।
उद्गीथादिरिवांगत्वाद् विद्यानां यास्तदाश्रयाः ।
तत्साहित्याश्रुतेर्नास्त्यंगतैवाऽनियमस्ततः ॥

इति यथाश्रयभावाधिकरणम् ॥ २६ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

अथ पुरुषार्थाधिकरणम् ॥ १ ॥

पुरुषार्थोऽतश्शब्दादिति बादरायणः । ३ । ४ । १ ॥

विद्यातः पुरुषार्थः इति भगवान् बादरायणो मेने, 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' 'यो वेद...सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह' इत्यादिशब्दात् ॥ १ ॥

शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः । ३ । ४ । २ ॥

'तत्त्वमसि' इत्यादिसामानाधिकरण्येन कर्मसु कर्तुरेव ब्रह्मत्वावगमात् तद्वेदनस्य तत्संस्कारतया कर्मशेषत्वात् द्रव्यादिष्विव फलश्रुतिरर्थवादः ॥ २ ॥

आचारदर्शनात् । ३ । ४ । ३ ॥

'यक्ष्यमाणो ह वै भगवन्तोऽहम्' इत्यादौ ब्रह्मविदः कर्मप्रधानाचारदर्शनाद् विद्या कर्माङ्गम् ॥ ३ ॥

तच्छ्रुतेः । ३ । ४ । ४ ॥

'यदेव विद्यया करोति' इति श्रुत्यैव विद्यायाः कर्मसु विनियोगात् । यत्करोति, तद्विद्यया इति श्रुतिः । यद्विद्यया साधनभूतया कर्म करोति, तत्कर्मवीर्यवत्तरमिति वा ॥ ४ ॥

समन्वारम्भणात् । ३ । ४ । ५ ॥

'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते' इति विद्याकर्मणोरेकस्मिन्पुरुषे साहित्यदर्शनाच्च विद्या कर्माङ्गम् ॥ ५ ॥

तद्वतो विधानात् । ३ । ४ । ६ ॥

'आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य...अभिसमावृत्य कुटुम्बे' इत्यादौ अर्थज्ञानपर्यन्ताध्ययनवतः कर्मविधानाच्च । अध्ययनं ह्यर्थज्ञानपर्यन्तम् ॥ ६ ॥

नियमात् । ३ । ४ । ७ ॥

'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः' इत्यात्मविदो जीवस्य कर्मसु विनियोगाच्च ॥ ७ ॥

अधिकोपादेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् । ३ । ४ । ८ ॥

न विद्या कर्माङ्गम्; अपितु विद्यातः पुरुषार्थ इत्येवमेव भगवतो बादरायणस्य मतम्, कर्तुः प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतस्यैव वेद्यतयोपदेशात्। तत्कथम्? 'बहु स्यां प्रजायेयेति' 'स कारणं करणाधिपाधिपः' इत्यादिवाक्येषु वेद्यस्याधिकत्वदर्शनात्॥ ८॥

तुल्यं तु दर्शनम्। ३। ४। ९॥

विद्यायाः प्राधान्येऽपि तुल्यमाचारदर्शनम्; ऋषयः कावषेयाः 'किमर्था वयमध्येष्यामहे' इत्यादौ ब्रह्मविदां कर्मत्यागो हि दृश्यते। अनुष्ठानन्तु फलाभिसन्धिरहितस्य विद्याङ्गत्वेन; त्यागस्तु फलाभिसन्धियुक्तस्येति न विरोधः॥ ९॥

असार्वत्रिकी। ३। ४। १०॥

'यदेव विद्यया करोति' इति न सार्वत्रिकी विद्योच्यते 'यदेव विद्यया' इति प्रसिद्धवन्निर्देशात्; प्रसिद्धिश्चोद्गीथविद्यायाः, 'यदेव विद्यया करोति... तदेव वीर्यवत्तरं भवति' इति प्रकृतोद्गीथविद्यायुक्तस्य कर्मणो हि वीर्यवत्तरत्वसाधनभावो विधीयते॥ १०॥

विभागश्शतवत्। ३। ४। ११॥

'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते' इति विद्याकर्मणोर्भिन्नफलत्वेन स्वस्मै फलायान्वेतीति विभागः, यथा क्षेत्ररत्नविक्रयिणं शतद्वयमन्वेतीत्यत्र क्षेत्रार्थं शतम्, रत्नार्थं शतमिति॥ ११॥

अध्ययनमात्रवतः। ३। ४। १२॥

'वेदमधीत्य' इत्यध्ययनमात्रवतः कर्मविधानात् न विद्या कर्माङ्गम्; अध्ययनविधिर्हि अक्षरराशिग्रहणमात्रे पर्यवस्यतीत्युक्तम्, अर्थावबोधपर्यन्तत्वेऽप्यर्थज्ञानादर्थान्तरभूता 'विद्यात्' 'उपासीत' इति विहिता विद्या प्रत्ययावृत्तिस्वरूपा॥ १२॥

नाविशेषात्। ३। ४। १३॥

'कुर्वन्नेवेह कर्माणि' इत्यत्र स्वतन्त्रे कर्मणि विद्वदायुषो विनियोग इति विशेषहेत्वभावात्, 'ईशावास्यमिदं सर्वम्' इति प्रकरणाच्च विद्याङ्गभूतमेव च तत्कर्मेति ज्ञायते, अतो न विद्या कर्माङ्गम्॥ १३॥

स्तुतयेऽनुमतिर्वा । ३ । ४ । १४ ॥

विद्यास्तुतये कर्मानुमतिर्वा । विद्यामाहात्म्यात् सर्वदा कर्म कुर्वन्नपि तैर्न लिप्यते इति हि विद्या स्तुता स्यात् । 'न कर्म लिप्यते नरे' इति च वाक्यशेषः ॥ १४ ॥

कामकारेण चैके । ३ । ४ । १५ ॥

'किं प्रजया करिष्यामः' इत्यादिना कामकारेण गार्हस्थ्यत्यागमधीयत एके; अतश्च विद्यैव प्रधानभूता ॥ १५ ॥

उपमर्दं च । ३ । ४ । १६ ॥

विद्यया सर्वकर्मोपमर्दश्चाधीयते 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे' इत्यादिना ॥ १६ ॥

ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि । ३ । ४ । १७ ॥

ऊर्ध्वरेतस्स्वाश्रमेषु विद्यादर्शनात् तेषु चाग्निहोत्राद्यभावान्न विद्या कर्माङ्गम्, ते चाश्रमास्सन्त्येव; 'त्रयो धर्मस्कन्धाः' इति वैदिके शब्दे हि दृश्यते ॥ १७ ॥

परामर्शं जैमिनिरचोदनाच्चापवदति हि । ३ । ४ । १८ ॥

'त्रयो धर्मस्कन्धाः' इत्यत्र चोदनाभावादुपासनस्तुत्यर्थमनुवादमेव जैमिनिर्मेने । वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते' इत्यपवदति चाश्रमान्तरम् ॥ १८ ॥

अनुष्ठेयं बादरायणस्साम्यश्रुतेः । ३ । ४ । १९ ॥

गृहस्थाश्रमवदाश्रमान्तरमप्यनुष्ठेयमिति बादरायणमतम्, 'त्रयो धर्मस्कन्धाः' इति सर्वाश्रमसाम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥

विधिर्वा धारणवत् । ३ । ४ । २० ॥

'उपरि हि देवेभ्यो धारयति' इत्यप्राप्तत्वेन यथा विधिः, तद्वत् ॥ २० ॥

विद्याङ्गकर्मणा लभ्यः पुरुषार्थोऽथ विद्यया ।
कर्मप्राधान्यतः पूर्वः श्रुत्यभिप्रायतः परः ॥

इति पुरुषार्थाधिकरणम् ॥ १ ॥

अथ स्तुतिमात्राधिकरणम् ॥ २ ॥

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् । ३ । ४ । २१ ॥

उद्गीथादिषु रसतमत्वादिदृष्टिविधिर्न सम्भवति; 'इयमेव जुहूस्स्वर्गो लोक आहवनीयः' इतिवत्, कर्माङ्गभूतोद्गीथाद्युपादाय तस्य रसतमत्ववचनं तत्स्तुतिमात्रमिति चेत्—नैतत्, जुह्वादिविधिवदुद्गीथादिविधेरत्रासन्निधानात् । रसतमत्वादेश्चाप्राप्तत्वाद्रसतमत्वादिदृष्टिविधिरेव ॥ २१ ॥

भावशब्दाच्च । ३ । ४ । २२ ॥

'उद्गीथमुपासीत' इति विधिप्रत्ययाच्च ॥ २२ ॥

एष रसानां वाक्येन किमुद्गीथः प्रशस्यते ।
अध्वरांगेऽथ वोद्गीथे रसदृष्टिर्विधीयते ॥
इयमेव जुहूः स्वर्ग इति वाक्यमिव स्तुतिः ।
रसादिरूपेणाप्राप्ते रसदृष्टिर्विधीयते ॥

इति स्तुतिमात्राधिकरणम् ॥ २ ॥

अथ पारिप्लवार्थाधिकरणम् ॥ ३ ॥

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् । ३ । ४ । २३ ॥

वेदान्तेषु तत्तद्विद्यारम्भेऽधीताः 'प्रतर्दनो ह वै' इत्याद्याख्यायिकाः पारिप्लवार्थाः; 'आख्यानानि संशन्ति' इति तत्र विनियोगात्—इति चेत्—न; तत्रैव 'मनुर्वैवस्वतः' इत्याद्याख्यानां विशेषितत्वात् तेषामेव तत्र विनियोगः।

तथा चैकवाक्योपबन्धात् । ३ । ४ । २४ ॥

विद्याविधिनैकवाक्यत्वाच्च 'सोऽरोदीत्' इत्यादिवत् विद्यास्तुत्यर्था एताः॥

वेदान्ते सर्वमाख्यानं भूतार्थस्यैव बोधकम् ।
विधिवाक्यैकवाक्यत्वात् किंचिद्ध विद्याविधायकम् ॥

इति पारिप्लवार्थाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अथ अग्नीन्धनाद्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा । ३ । ४ । २५ ॥

ऊर्ध्वरेतसाम् 'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति इत्यादि-श्रुतेरेव विद्यावत्त्वात् तेष्वग्न्याधानाद्यनपेक्षा विद्या ॥ २५ ॥

कर्माङ्गाश्रितविद्यायां नोधिकारस्तपस्विनः ।
अग्न्यभावांच्छ्रुतेस्तस्याधिकारोऽस्त्येव संमतः ॥

इति अग्नीन्धनाद्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

अथ सर्वापेक्षाधिकरणम् ॥ ५ ॥

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् । ३ । ४ । २६ ॥

कर्मवत्सु गृहस्थेष्वग्निहोत्रादि सर्वकर्मापेक्षा विद्या, 'ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' इत्यादिश्रुतेः। यथा चाश्वो गमनसाधन-भूतोऽपि स्वपरिकरबन्धापेक्षो गमने । ऊर्ध्वरेतस्सु च स्वाश्रमकर्मापेक्षा ॥

गृहस्थेऽमृततां विद्या कर्महीनापि साधयेत् ।
मुनेरिव, न च श्रुत्या कर्मापेक्षत्वबोधनात् ॥

इति सर्वापेक्षाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अथ शमदमाद्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

शमदमाद्युपेतस्स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदंगतया तेषा-मप्यवश्यानुष्ठेयत्वात् । ३ । ४ । २७ ॥

गृहस्थो विहितकर्मव्यापृतोऽपि 'शान्तो दान्तः' इत्यादिना शमदमा-दिविधेस्तद्युक्तस्स्यात्, विद्यानिष्पत्तये शमदमादीनामवश्यानुष्ठेयत्वात् । शान्त्युपरतिप्रभृतिभिर्विना विद्यानिष्पत्त्यनुपपत्तेः ॥ २७ ॥

शमदमाद्यनुष्ठानं न कार्यं गृहिणा कृतेः ।
द्वेषाद्, विषयभेदेन कर्तव्यमविरोधतः ॥

इति शमदमाद्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

अथ सर्वान्नानुमत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् । ३ । ४ । २८ ॥

प्राणविद्यानिष्ठस्य 'न ह वा एवं विदि किञ्चनानन्नं भवति सर्वान्नानुम-

तिर्न सर्वदा; अपितु प्राणात्ययापत्तावेव, अति शयितशक्तेर्ब्रह्मविदोऽप्युच्छिष्टभक्षणादिः प्राणात्ययापत्तावेवेति दर्शनात् ॥ २८ ॥

अबाधाच्च । ३ । ४ । २९ ॥

'आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः' इत्याहारशुद्धिविधेरबाधाच्च प्राणसंशय एव ॥

अपि स्मर्यते । ३ । ४ । ३० ॥

'प्राणसंशयमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः' इत्यादिना स्मर्यते च प्राणसंशय एवेति ॥ ३० ॥

शब्दश्चातोऽकामकारे । ३ । ४ । ३१ ॥

'तस्माद्ब्राह्मणस्सुरान्न पिबेत्' इति कामकारनिवृत्तिशब्दश्चातएव; यतः प्राणसंशय एव सर्वान्नानुमतिः ॥ ३१ ॥

सर्वान्नं सर्वदा भुज्याद्व विशेषाऽप्रतिपत्तितः ।
प्राणसंशयवेलायां सर्वदा न श्रुतेः स्मृतेः ॥

इति सर्वान्नानुमत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

अथ विहितत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि । ३ । ४ । ३२ ॥

यज्ञादिकर्म 'यावज्जीवमग्निहोत्रम्' इत्यादिना विहितत्वाद् विद्यारहितकेवलाश्रमिणामप्यनुष्ठेयम् ॥ ३२ ॥

सहकारित्वेन च । ३ । ४ । ३३ ॥

'तमेतं वेदानुवचनेन' इत्यादिश्रुतेर्विद्यांगतया विधेर्विद्यासहकारित्वेन विदुषा चानुष्ठेयम् ॥ ३३ ॥

सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् । ३ । ४ । ३४ ॥

अभयत्र विनियोगेऽपि यज्ञादयस्त एव, उभयत्र प्रत्यभिज्ञानाख्याल्लिङ्गात् । कर्मस्वरूपैक्येऽपि विनियोगपृथक्त्वेन न विरोधः ॥ ३४ ॥

अनभिभवं च दर्शयति । ३ । ४ । ३५ ॥

'धर्मेण पापमपनुदति' इति विद्योत्पत्तिप्रतिबन्धकपापनिवर्तनेन विद्याया अनभिभवं कर्मानुष्ठानकार्यञ्च दर्शयति ॥ ३५ ॥

न कार्याण्युत कार्याणि यागादीन्यमुमुक्षुणा ।
नित्यानित्यत्वसंयोगविरोधात् प्रथमं शिरः ।
नित्यवद्विहितत्वाच्च सहकारितया परम् ॥

इति विहितत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥

अथ विधुराधिकरणम् ॥ ९ ॥

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः । ३ । ४ । ३६ ॥

आश्रमानन्तरा वर्तमानो विधुरादिरनाश्रमी; तस्यापि विद्याधिकारोऽस्ति, रैक्वादिष्वनाश्रमिषु ब्रह्मविद्याधिकारदर्शनात् ॥ ३६ ॥

अपि स्मर्यते । ३ । ४ । ३७ ॥

अनाश्रमिणोऽपि जपादिना विद्यानुग्रहः स्मर्यते 'जप्येनापि च संसिद्ध्येत्' इति ॥ ३७ ॥

विशेषानुग्रहश्च । ३ । ४ । ३८ ॥

आश्रमानियतधर्मविशेषेण विद्यानुग्रहश्च श्रूयते 'तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्यया चाऽत्मानम्' इत्यादिना ॥ ३८ ॥

अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च । ३ । ४ । ३९ ॥

अनाश्रमित्वादाश्रमित्वं ज्यायः, धर्मभूयस्त्वात्, 'अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु' इति स्मृतेश्च ॥ ३९ ॥

विधुराणामुपासासु नाधिकारोऽस्त्यभावतः ।
आश्रमयोग्यधर्माणा–मस्ति दृष्टेः श्रुतेः स्मृतेः ॥

इति विधुराधिकरणम् ॥ ९ ॥

अथ तद्भूताधिकरणम् ॥ १० ॥

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूपाभावेभ्यः । ३ । ४ । ४० ॥

नैष्ठिकादिनिष्ठस्य प्रच्युत्य स्थितिर्न सम्भवत्येव, नियमात् तद्रूपनिवृत्तिभ्यः । यथा, नियच्छन्ति हि 'अत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्'

इति अरण्यमियात्ततो न पुनरेयात्' इति च 'संन्यस्याग्निं न पुनरावर्तयेत्' इति च। अतस्तेषां प्रच्युत्य स्थित्यभावाद्विद्यानधिकारः । जैमिनेरप्येवम् ॥ ४० ॥

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् । ३ । ४ । ४१ ॥

'अवकीर्णिपशुश्च तद्वत्' इत्यधिकारलक्षणोक्तं प्रायश्चित्तमपि तस्य न सम्भवति, तस्य प्रायश्चित्तानधिकारस्मृतेस्तदसम्भवात्, 'आरूढो नैष्ठिकं धर्मम्' इत्यारम्भ 'प्रायश्चित्तं न पश्यामि' इत्यादिस्मृतेः॥ ४१ ॥

उपपूर्वमपीत्येके भावमशनवत्तदुक्तम् । ३ । ४ । ४२ ॥

उपपातकत्वात् प्रायश्चित्तमेके मध्वशननिषेधतत्प्रायश्चित्तवदिति; तदुक्तम् 'उत्तरेषां चैतदविरोधि' इति ॥ ४२ ॥

बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च । ३ । ४ । ४३ ॥

उपपातकत्वेऽप्यन्यथापि कर्माधिकारबहिष्कृता एते; तथा स्मृतेः 'प्रायश्चित्तन्न पश्यामि येन शुद्ध्येत्स आत्महा' इति, शिष्टबहिष्काराच्च ॥४३॥

नैष्ठिकाद्याश्रमभ्रष्टा विद्यार्हा विधुरादिवत् ।
नैष्ठिकाद्याश्रमाप्तानां धर्मसत्त्वं नियम्यते ।
प्रायश्चित्तं न तद्धानौ विद्यार्हा नैव ते ततः ॥

इति तद्भूताधिकरणम् ॥ १० ॥

अथ स्वाम्यधिकरणम् ॥ ११ ॥

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः । ३ । ४ । ४४ ॥

उद्गीथाद्युपासनं यजमानेनानुष्ठेयम्, तस्यैव क्रतुवीर्यवत्तरत्वादिफलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४४ ॥

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रियते । ३ । ४ । ४५ ॥

कर्मस्वरूपवत्तदङ्गाश्रयमप्यार्त्विज्यम्; साङ्गफलसाधनकर्मानुष्ठानाय हि ऋत्विक् परिक्रियते ॥ ४५

कर्मांगमाश्रितोपास्तां यजमानः प्रसाधयेत् ।

फलोपासनयोरेकाश्रयत्वप्रतिपत्तितः ॥
ऋत्विजां साङ्गयागस्य सिद्ध्यर्थं क्रयणादमी ॥

इति स्वाम्यधिकरणम् ॥ ११ ॥

अथ सहकार्यन्तरविध्यधिकरम् ॥ १२ ॥

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् । ३ । ४ । ४६ ॥

'तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य' इत्यारम्भ 'अथ मुनिः' इत्यत्र विद्यावतो यज्ञादिवत् बाल्यपाण्डित्योस्तृतीयं सहकार्यान्तरं मौनं विधीयते, पक्षेण प्रकृष्टमननशीले मुनिशब्दप्रयोगात्; विद्याभ्यासरूपमननमिदमप्राप्तमेव ॥ ४६ ॥

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः । ३ । ४ । ४७ ॥

कृत्स्नेष्वाश्रमिषु विद्यासद्भावात छान्दोग्ये 'अभिसमावृत्य कुटुम्बे' इत्यारभ्य 'स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषम्' इति गृहिणोपसंहारस्सर्वेषां प्रदर्शनार्थः । तुशब्दो हि गृहिण एवेति शङ्काव्यावृत्त्यर्थः ॥ ४७ ॥

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् । ३ । ४ । ४८ ॥

'अथ मुनिः' इत्यत्रापि 'अथ भिक्षाचर्यञ्चरति' इति पारिव्राज्येनोपसंहारः प्रदर्शनार्थः, मौनभिक्षाचर्यवदितराश्रमधर्माणां यज्ञादीनामप्युपदेशात् ॥ ४८ ॥

अथ मुनिरितिश्रुत्या मौनमुक्तमनूद्यते ।
विधायकपदाभावाद्, अप्राप्तत्वाद्विधीयते ॥

इति सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम् ॥ १२ ॥

अथ अनाविष्काराधिकरणम् ॥ १३ ॥

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् । ३ । ४ । ४९ ॥

'पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत्' इति बाल्यमित्यविशेषेण श्रुतावपि बालकर्म स्वमाहात्म्यानाविष्काररूपं विद्यान्वययोग्यतया विधीयते ॥४९॥

बाल्येनेत्यत्र बालकस्य कामचारादि गृह्यताम् ।
अदम्भादिविशेषस्य ग्रहणे हेत्वभावतः ॥

अदम्भाद्येव विद्यायां तस्यैवान्वयसंभवात् ॥

इति अनाविष्काराधिकरणम् ॥ १३ ॥

अथ ऐहिकाधिकरणम् ॥ १४ ॥

ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् । ३ । ४ । ५० ॥

अभ्युदयफलमुपासनं स्वसाधनभूतपुण्यकर्मानन्तरमुत्पद्यत इति नायं नियमः, प्रबलकर्मान्तरप्रतिबन्धाभावे तदनन्तरं, प्रतिबन्धे तु तस्मिन् समाप्ते 'तदेव वीर्यवत्तरम्' इति प्रतिबन्धाभावे फलदर्शनात् ॥ ५० ॥

अभ्युदयफला विद्या साधकैः पुण्यकर्मभिः ।
सिद्ध्यत्येवाविलम्बेन विलम्बे हेत्वभावतः ।
नियमव्यभिचारेण विलम्बेनाप्यनन्तरम् ॥

इति ऐहिकाधिकरणम् ॥ १४ ॥

अथ मुक्तिफलाधिकरणम् ॥ १५ ॥

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः । ३ । ४ । ५१ ॥

एवं मुक्तिफलोपासनस्यापि प्रतिबन्धभावाभावयोरित्यनियमः, प्रतिबन्धाभाव एवेति फलोदयावस्थावधृतेः ॥ ५१ ॥

विद्या मोक्षफला सिद्ध्येत् सद्यः साधनकर्मभिः ।
प्राबल्यात् सर्वकर्मभ्यस्तद्विद्याहेतुकर्मणाम् ॥
पूर्वकृतापचाराणां सम्भवाद् विदुषामपि ।
पूर्ववन्नियमाभावाद् विलम्बेनाप्यनन्तरम् ॥

इति मुक्तिफलाधिकरणम् ॥ १५ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

समाप्तश्चाध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथ आवृत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् । ४ । १ । १ ॥

'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इत्यादिषु मोक्षसाधनं वेदनमसकृदावृत्तम्, 'विद्यात्' 'उपासीत' इति विद्युपास्योरुपक्रमोपसंहारयोर्व्यतिरेकेणोपदेशात् ॥

लिङ्गाच्च । ४ । १ । २ ॥

लिङ्गं स्मृतिः । 'मां ध्यायन्त उपासते । तेषामहं समुद्धर्ता' 'तद्रूपप्रत्यये चैका सन्ततिश्चान्यनिस्स्पृहा । तद्ध्यानम्' इत्यादिस्मृतेश्च ॥ २ ॥

ब्रह्मविद्या ह्यनुष्ठेया सकृद्वाऽथ पुनः पुनः ।
आद्यो वेदनमात्रोक्तेरदृष्टविषयत्वतः ॥
ध्यानोपासनपर्यायैर्वेदनस्योपदेशतः ।
प्रति ब्रह्मापरोक्षत्वं दृष्टोपायत्वतः परः ॥

इति आवृत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

अथ आत्मत्वोपासनाधिकरणम् ॥ २ ॥

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च । ४ । १ । ३ ॥

यद्यपि 'अधिकन्तु भेदनिर्देशात्' 'अधिकोपदेशात्' इत्यादिषु प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरत्वं ब्रह्मणः प्रतिपादितम् ; तथाप्युपासिता 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्येवोपासीत; यतः पूर्वे उपासितारः 'त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते, अहं वै त्वमसि भगवो देवते' इत्यात्मेत्येवोपगच्छन्ति । उपासितुरर्थान्तरमपि ब्रह्म तानुपासितॄन् स्वात्मभूतं ग्राहयन्ति शास्त्राणि 'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्याऽत्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्मा' इत्यादीनि । यथा 'मनुष्योऽहम्' इति मनुष्यशरीरस्य स्वात्मप्राकारतैकस्वभावतया प्रकारिणि स्वात्मनि अहंशब्दस्य तद्बुद्धेश्च पर्यवसानम् ; तथा स्वात्मनोऽपि परमात्मशरीरतया तत्प्रकारस्वभावत्वेन अहंशब्दतद्बुद्ध्योः परमात्मनि पर्यवसानमिति 'अहं ब्रह्म' इत्येवोपास्यमिति ॥ ३ ॥

ब्रह्मोपास्यं पृथक्त्वेन स्वात्मभिन्नत्वबोधनात् ।
तथाज्ञानोपदेशैरात्मत्वेन प्रत्यगात्मनः ॥

इति आत्मत्वोपासनाधिकरणम् ॥ २ ॥

अथ प्रतीकाधिकरणम् ॥ ३ ॥

न प्रतीके न हि सः । ४ । १ । ४ ॥

'मनो ब्रह्म' इत्यादिप्रतीके तु नात्मेति ग्रहणम्; न हि तत्र सः परमात्मोपास्यः; परमात्मदृष्ट्या हि मनः प्रभृतीति ॥ ४ ॥

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् । ४ । १ । ५ ॥

ब्रह्मण उत्कृष्टत्वात्तद्दृष्ट्या मन आद्युपासनं ह्यभ्युदयाय भवतीति ॥५॥

प्रतीकोपासनाप्येवमात्मत्वेन विधीयताम् ।
ब्रह्मोपासनसाम्येन नात्मत्वेन विधीयताम् ।
प्रतीकस्यात्मताऽभावात्, प्रतीकस्तदुपास्यते ॥

इति प्रतीकाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अथ आदित्यादिमत्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः । ४ । १ । ६ ॥

'य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीत' इत्यादावप्यादित्यादेवोत्कृष्टत्वाद् उद्गीथादौ तद्दृष्टयः कार्याः ॥ ६ ॥

रवावुद्गीथता ध्येयोद्गीथस्योत्कृष्टता रवेः ।
उद्गीथे रविता ध्येया रवेरुत्कृष्टता यतः ॥

इति आदित्यादिमत्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

अथ आसीनाधिकरणम् ॥ ५ ॥

आसीनस्सम्भवात् । ४ । १ । ७ ॥

आसीन उपासनं कुर्यात्, तस्यैवैकाग्र्यसम्भवात् ॥ ७ ॥

ध्यानाच्च । ४ । १ । ८ ॥

'निदिध्यासितव्यः' इत्युपासनस्य ध्यानरूपत्वाच्चासीनः ॥ ८ ॥

अचलत्वं चापेक्ष्य । ४ । १ । ९ ॥

पृथिव्यादेरचलत्वं चापेक्ष्य 'ध्यायतीव पृथिवी' इति प्रयोगाद् मनसो निश्चलत्वमासीनस्यैव ॥ ९ ॥

स्मरन्ति च । ४ । १ । १० ॥

'उपविश्याऽऽसने युञ्ज्यात्' इत्यादिना ॥ १० ॥

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् । ४ । १ । ११ ॥

यत्रैकाग्रता, तत्र देशे तत्र काले उपासीतेति देशकालविशेषाश्रवणात् ॥

नियमाभावतो ध्यायेत् परं ब्रह्म यथा तथा ।
आसीनः सम्भवाद्द् देशे काले चेकाग्रता करे ॥

इति आसीनाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अथ आप्रयाणाधिकरणम् ॥ ६ ॥

आप्रयाणात्तत्रापि हि दृष्टम् । ४ । १ । १२ ॥

आप्रयाणादहरहरुपासनं कार्यम्, 'स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषम्' इति दर्शनात् ॥ १२ ॥

उपास्यो हरिरेकाहे तावता शास्त्रपालनम् ।
आमृतेरनुवर्तेतोपासनं सर्वदा श्रुतेः ॥

इति आप्रयाणाधिकरणम् ॥ ६ ॥

अथ तदधिगमाधिकरणम् ॥ ७ ॥

तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् । ४ । १ । १३ ॥

उपासने प्रारब्धे तत्सामर्थ्यादेव पूर्वकृताघनाशः, उत्तराघाश्लेषश्च

भवति, 'एवं ह्यस्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते' 'एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते' इति श्रुतेः ॥ १३ ॥

अतोतोत्तरपापानां नाशाऽश्लेषावुपासनात् ।
फलं नो वाऽथ वाऽस्त्याद्योऽभुक्तकर्मक्षयाऽमतेः ।
अस्त्युपासनमाहात्म्याद्, गतिरेषा प्रमादजे ॥

इति तदधिगमाधिकरणम् ॥ ७ ॥

अथ इतराधिकरणम् ॥ ८ ॥

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु । ४ । १ । १४ ॥

विदुषः पुण्यस्यापि मोक्षविरोधित्वेनानिष्टफलत्वसाम्यादेवमश्लेषविनाशौ । वृष्ट्यन्नायुरारोग्यादिविद्यानुगुणफलस्य कर्मणः शरीरपातादूर्ध्वमफलत्वम् ॥ १४ ॥

पुण्यस्य विद्यया नाशोऽनुकूलत्वान्न सम्मतः ।
विद्याविरोधसामान्यादस्ति किं तु मृते सति ॥

इति इतराधिकरणम् ॥ ८ ॥

अथ अनारब्धकार्याधिकरणम् ॥ ९ ॥

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः । ४ । १ । १५ ॥

विद्याधिगतेः पूर्वकृते पुण्यपापे फलदानायाप्रवृत्ते एव विनश्यतः; 'तस्य तावदेव चिरम्' इति शरीरपातावधिश्रुतेः ॥ १५ ॥

सर्वेषां कर्मणां नाशो विद्यातः पूर्वभाविनाम् ।
विशेषश्रवणाभावाद् देहस्य भ्रमिवत् स्थितिः ॥
अनारब्धफलानां यदवधिः श्रूयते श्रुतिः ।
कृष्णकृपातिरिक्तोऽयं संस्कारो नोपलभ्भते ॥

इति अनारब्धकार्याधिकरणम् ॥ ९ ॥

अथ अग्निहोत्राद्यधिकरणम् ॥ १० ॥

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ ४ । १ । १६ ॥

अग्निहोत्राद्याश्रमकर्म, विद्योत्पत्त्याख्यकार्यायैव आप्रयाणादनुष्ठेयं 'तमेतं वेदानुवचनेन' इत्यादिना विद्योत्पत्तिकार्यत्वं ह्याश्रमधर्मस्य दृष्टम् ॥

अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः । ४ । १ । १७ ॥

'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति' 'द्विषन्तः पापकृत्यां सुहृदस्साधुकृत्याम्' इत्यादिवचनस्याग्निहोत्रादेरन्याप्यनादिकालप्रवृत्ता साधुकृत्या प्रबलकर्मप्रतिबद्धफला, उत्तरा वृष्ट्यन्नादिविद्यानुगुणफला प्रतिबद्धा चेति पूर्वोत्तरकृतयोरप्यस्त्येव विषयः ॥ १७ ॥

यदेव विद्ययेति हि । ४ । १ । १८ ॥

'तदेव विद्यया' इत्यत्र फलप्रतिबन्धोऽस्तीति ह्युक्तम् ॥ १८ ॥

अग्निहोत्रादिकर्माणि नानुष्ठेयानि तत्फले ।
श्लेषशक्तेरभावेन विदुषस्तदनिच्छया ॥
अनुष्ठेयानि तेनैव विद्याकार्यविवृद्धये ।
विद्या न स्याद्विनश्येद्वा स्वाश्रमधर्मलोपतः ॥

इति अग्निहोत्राद्यधिकरणम् ॥ १० ॥

अथ इतरक्षपणाधिकरणम् ॥ ११ ॥

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ सम्पद्यते । ४ । १ । १९ ॥

आरब्धकार्ययोः पुण्यपापयोर्यत्फलम्, तदेकशरीरावसानमनेकशरीरावसानं वा भुक्त्वैव तदनन्तरं ब्रह्म प्राप्नोति ॥ १९ ॥

विद्यायोनिशरीरस्य तस्य देहान्तरस्य वा ।
अन्ते प्रारब्धकार्याणां कर्मणां क मतः क्षयः ॥
तस्य तावदितिश्रुत्या तच्छरीरावसानके ।
मैवं भोगेन तन्नाशोऽनियमादत्र सम्मतः ॥

इति इतरक्षपणाधिकरणम् ॥ ११ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

अथ चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

अथ वागधिकरणम् ॥ १ ॥

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च । ४ । २ । १ ॥

'अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि सम्पद्यते' इति शब्दात्; उत्क्रान्तौ मनसः प्रागेव वाच उपरतिदर्शनाच्च वाङ्मनसि सम्पद्यते ॥१॥

अत एव सर्वाण्यनु । ४ । २ । २ ॥

अतः 'इन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैः' इति शब्दात्, उपरतिदर्शनाच्च, वाचमनु सर्वाणीन्द्रियाणि मनसि च संयुज्यन्ते ॥ २ ॥

लयो मनसि वाग्वृत्तेर्वाचो वाऽप्रकृतित्वतः ।
हृदो वाचः शिरः पूर्वं द्वितीयं दर्शनाच्छ्रुतेः ॥
वाचा सहैव सर्वेषामिन्द्रियाणां लयो हृदि ॥

इति वागधिकरणम् ॥ १ ॥

अथ मनोऽधिकरणम् ॥ २ ॥

तन्मनः प्राण उत्तरात् । ४ । २ । ३ ॥

उत्तरात् 'मनः प्राणे' इति शब्दात् सर्वेन्द्रिययुक्तं मनः प्राणे संयुज्यते ॥

प्राणा पाथोमया अद्भिः सृष्टमन्नं मनस्तथा ।
अन्नमयं ततः प्राणे मनसो लय उच्यते ॥
अहंकारान्मनो जातं प्राणा वै सूक्ष्मभूतजाः ।
कार्यकारणभावान्नो लयस्तस्माच्छ्रुतेर्मतः ॥

इति मनोऽधिकरणम् ॥ २ ॥

अथ अध्यक्षाधिकरणम् ॥ ३ ॥

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः । ४ । २ । ४ ॥

सः प्राणोऽनन्तरं जीवेति संयुज्यते, 'एवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति' इति प्राणस्य जीवोपगमादिश्रुतेः ॥ ४ ॥

प्राणस्तेजसि वा जीवे लीयते ? तेजसि श्रुतेः ।
पूर्वापरश्रुतीनां तु पक्षो मीमांसया परः ॥

इति अध्यक्षाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अथ भूताधिकरणम् ॥ ४ ॥

भूतेषु तच्छ्रुतेः । ४ । २ । ५ ॥

'प्राणस्तेजसि' इति भूतान्तरसंसृष्टं तेजोऽभिधीयत इति प्राणा भूतेषु संयुज्यन्ते ॥ ५ ॥

नैकस्मिन् दर्शयतो हि । ४ । २ । ६ ॥

'तेजसि' इति न तेजोमात्रे, त्रिवृत्करणश्रुतिस्मृतिभ्यां केवलस्य तेजसोऽनवस्थानात् ॥ ६ ॥

प्राणस्य जीवयुक्तस्य शुद्धे तेजसि किं लयः ।
संसृष्टसर्वभूते वा तेजोमात्रे श्रुतेस्तथा ।
सर्वभूतमयत्वोक्तेर्जीवस्य परसंमतिः ॥

इति भूताधिकरणम् ॥ ४ ॥

अथ आसृत्युपक्रमाधिकरणम् ॥ ५ ॥

समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य । ४ । २ । ७ ॥

अर्चिरादिगत्युपक्रमात्प्रागुत्क्रान्तिर्विद्वदविदुषोस्समानाविदुषोऽर्चिरादिगत्या ब्रह्मप्राप्तिश्रुतेः । 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते' इति अत्रैव अमृतत्वब्रह्मप्राप्तिवचनं शरीरेन्द्रियादिसम्बन्धमदग्ध्वैवोपासनारम्भाभिप्रायमित्युपगन्तव्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

तदापीतेस्संसारव्यपदेशात् । ४ । २ । ८ ॥

अर्चिरादिगमनेन ब्राह्मप्राप्तेः प्राक् शरीरसम्बन्धव्यपदेशात्तदमृतत्वादिवचनमुक्तप्रकारमेव ॥ ८ ॥

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः । ४ । २ । ९ ॥

शरीरादुत्क्रान्तस्यापि सूक्ष्मशरीरमनुवर्तते; अन्यथा गत्यनुपपत्तेः। न केवलं गत्यनुपपत्तिमात्रं सूक्ष्मशरीरसत्त्वे प्रमाणम्, चन्द्रमसा संवादादिप्रमाणान्तरतश्च सूक्ष्मशरीरसत्त्वोपलब्धेः—'तं प्रति ब्रूयात्' 'सत्यं ब्रूयात्' इति॥ ९॥

नोपमर्देनातः। ४। २। १०॥

अतः—उक्ताद्धेतोः, 'अथ मर्त्योऽमृतो भवति' इत्याद्यमृतत्ववचनं न देहसम्बन्धोपमर्देन॥ १०॥

अस्यैव चोपपत्तेरूष्मा। ४। २। ११॥

अस्य सूक्ष्मशरीरस्य विद्यमानत्वोपपत्तेश्च न तदुपमर्देन। उपलभ्यते ह्युत्क्रामतो विदुषस्सूक्ष्मदेहगुण ऊष्मा; अन्यत्रानुपलम्भान्न स्थूलगुणः॥

प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात्स्पृष्टो ह्येकेषाम्। ४। २। १२॥

'अथाकामयमानो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति' इति विदुष उत्क्रान्तिप्रतिषेधादत्रैव साक्षाद्ब्रह्मप्राप्तिरिति चेत्—नैतत्; विदुष उत्क्रममाणस्याचिरादिकया गमनाय प्राणा न विश्लिष्यन्ते इति ह्युच्यते 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति' इति। अयमर्थो माध्यन्दिनानां पाठे स्पष्टोऽभिधीयते 'योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ति' इति॥

स्मर्यते च। ४। २। १३॥

विदुषोऽपि मूर्धन्यनाड्या गमनं स्मर्यते च 'ऊर्ध्वमेकः स्थितस्तेषां यो भित्त्वा सूर्यमण्डलम्। ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन याति परां गतिम्' इति॥

उक्ता प्रयाणरीतिस्त्वविदुषो विदुषश्च यत्।
तत्रैवामृतताप्राप्तिर्द्वयोरासृत्युपक्रमात्॥

इति आसृत्युपक्रमाधिकरणम्॥ ५॥

अथ परसम्पत्त्यधिकरणम्॥ ६॥

तानि परे तथा ह्याह। ४। २। १४॥

'तेजः परस्यां देवतायाम्' इति श्रुतेः परदेवतासम्पत्तिरुत्क्रममाणस्य विश्रमस्थानमिति तानि भूतानि जीवसंयुक्तानि परदेवतायां सम्पद्यन्ते॥१४॥

जीवयुक्तानि भूतानि यान्ति कुत्र आत्मनः ।
यथाकामं यथाविद्यं, किं वाथ परमात्मनि ॥
आद्यः परात्मसंपत्तावभोगात् सुखदुःखयोः ।
परस्तेजः परस्यां देवतायामित्यतः श्रुतेः ॥

इति परसम्पत्त्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

अथ अविभागाधिकरणम् ॥ ७ ॥

अविभागो वचनात् । ४ । २ । १५ ॥

परदेवतासम्पत्तिवचनमविभागमात्रपरम् 'वाङ्मसि सम्पद्यते' इति सम्पत्तिपदस्यैवात्रानुषक्तस्यार्थान्तरपरत्वे प्रमाणाभावात्; मनःप्रभृतिषु हि प्रलयासम्भवादविभागमात्रपरम् ॥ १५ ॥

कारणापत्तिरूपा किं सम्पत्तिः परमात्मनि ।
अविभागोऽथवा, पूर्वः—यतोऽयं सर्वकारणम् ॥
अविभागोऽनुषङ्गेण संपद्यत इति श्रुतेः ॥

इति अविभागाधिकरणम् ॥ ७ ॥

अथ तदोकोऽधिकरणम् ॥ ८ ॥

तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतश्शताधिकया । ४ । २ । १६ ॥

हार्दपरमपुरुषाराधनरूपविद्यासामर्थ्यात्, तदङ्गगतिचिन्तनेन च, प्रीतपरमपुरुषानुगृहीतः, तदनुग्रहतः प्रकाशितद्वारो जीवः । शताधिकया मूर्धन्यनाड्या गच्छति; तदनुग्रहादेव जीवस्थानमग्रे प्रकाशवद्भवति । हार्दः—परमात्मा परमपुरुषः 'तस्याश्शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः' 'सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टः' इति हि श्रुतिस्मृती ॥ १६ ॥

कवेर्मूर्धन्यया नाड्या गमने नियमो न हि ।
भूयस्त्वादतिसूक्ष्मत्वान्नाडीनां दुर्विवेकतः ।
नियमोऽनुग्रहादेवान्नाडीविज्ञानसंभवात् ॥

इति तदोकोऽधिकरणम् ॥ ८ ॥

अथ रश्म्यनुसाराधिकरणम् ॥ ९ ॥

रश्म्यनुसारी । ४ । २ । १७ ॥

'अथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते' इति श्रुतेर्विद्वान् रश्म्यनुसार्येव गच्छति; निश्यपि रश्मयस्सम्भवन्त्येव, निदाघादावूष्मोपलब्धेः, हेमन्तेऽनुपलब्धिस्तु हिमाभिभवकृता ॥ १७ ॥

आदित्यमण्डलं विद्वान् प्रयात्यनियमादिव ।
रश्मीनां निश्यभावेन, नियमादेव रश्मिभिः ॥
एवकारश्रुते रात्रौ तापाद्रश्म्यनुमानतः ॥

इति रश्म्यनुसाराधिकरणम् ॥ ९ ॥

अथ निशाधिकरणम् ॥ १० ॥

निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वा-
द्दर्शयति च । ४ । २ । १८ ॥

'दिवा च शुक्लपक्षश्च' इत्यारभ्य 'विपरीतन्तु गर्हितम्' इति निशामरणनिन्दनात्, निशि मृतस्य न ब्रह्मप्राप्तिरिति चेत्—न, कर्मसम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वात्, प्रारब्धस्य यावच्चरमदेहावसानभावित्वाच्च, ब्रह्मप्राप्तिविघ्नहेत्वभावात्। दर्शयति च 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्ये' इति । निशानिन्दा इतरपुरुषार्थविषया ॥ १८ ॥

निशि मृतो हरिं नैति नन्दितं मरणं निशि ।
अविद्वद्विषया निन्दा कर्मबन्धनमोक्षतः ।
निशि मृतोऽपि तद्ब्रह्म याति विद्वाँस्तथा श्रुतेः ॥

इति निशाधिकरणम् ॥ १० ॥

अथ दक्षिणायनाधिकरणम् ॥ ११ ॥

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे । ४ । २ । १९ ॥

अतः—सम्बन्धहेत्वभावादेव दक्षिणायनमृतस्यापि विदुषो ब्रह्मप्राप्तिरस्त्येव ॥ १९ ॥

योगिनः प्रति स्मर्येते स्मार्ते चैते । ४ । २ । २० ॥

'यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः' इति न मरणकालस्स्मर्यते; अपितु योगिनो विद्यानिष्ठान् प्रति अर्चिरादिका तद्विपरीता चेति एते-स्मार्ते-स्मृतिविषयभूते, स्मर्येते-'नैते सृती पार्थ जानन् योगी मुह्यति कश्चन' इति वचनात् ॥ २० ॥

दक्षिणेऽप्ययने विद्वान् ब्रह्म नैत्येति वा मृतः ।
नैति-तत्र मृतेर्निन्दा चन्द्रं मत्वा निवर्तते ।
अविद्वद्विषया निन्दा विद्वान् ब्रह्मैति चन्द्रतः ॥

इति दक्षिणायनाधिकरणम् ॥ ११ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते वेदान्तसारे चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अथ अर्चिराद्यधिकरणम् ॥ १ ॥

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः । ४ । ३ । १ ॥

अर्चिरादिनैकेन विद्वान् गच्छति, सर्वासु श्रुतिषु तच्चिह्नैस्तत्प्रत्यभिज्ञानात् ॥

अनेके ब्रह्मणो मार्गा अथवैकोऽर्चिरादिकः ।
आद्यः श्रुतिषु मार्गस्याऽनेकै रूपैः प्रबोधनात् ॥
परः श्रुतिषु सर्वत्र मार्गैक्यप्रत्यभिज्ञया ।
विद्वांसो यान्ति तेनैव परं ब्रह्मार्चिरादिना ॥

इति अर्चिराद्यधिकरणम् ॥ १ ॥

अथ वाय्वधिकरणम् ॥ २ ॥

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् । ४ । ३ । २ ॥

'मासेभ्यस्संवत्सरं संवत्सरादादित्यम्' इत्यब्दादित्ययोर्मध्ये द्वयोः प्रकरणान्तरयोरेकत्र देवलोकः श्रुतः, इतरत्र वायुशब्दः । तत्र देवलोक-शब्दोऽपि देवानां लोक इति वायोरविशेषेण वाचकः । वायुशब्दश्च तस्यैव

विशेषेण वाचक इत्यविशेषविशेषाभ्यां देवलोकवायुशब्दाभ्यां वायुरेक एव विहित इत्यब्दादूर्ध्वमादित्यात्पूर्वं वायुमेव निवेशयेत् ॥ २ ॥

छान्दोगा वत्सरं प्राहुर्मध्य आदित्यमासयोः ।
वाजसनेयिनो देवलोकं तस्माद्विकल्प्यताम् ॥
युक्तोऽस्त्यत्रोपसंहारो मार्गैक्यप्रत्यभिज्ञया ।
मासात्संवत्सरं प्रैति देवलोकं ततः सुधीः ॥
देवलोकमरुल्लोकौ भिन्नौ लोकप्रसिद्धितः ।
ततः संवत्सरात् क्वाप्येकत्रैतु स्वेच्छया कविः ॥
अविशेषविशेषाभ्यां निर्देशादेक एव सः ।
ततः संवत्सरादूर्ध्वं वायुमेवैति कोविदः ॥

इति वाय्वधिकरणम् ॥ २ ॥

अथ वरुणाधिकरणम् ॥ ३ ॥

तटितोऽधिवरुणस्सम्बन्धात् । ४ । ३ । ३ ॥

तटितोऽनन्तरं वरुणो निवेश्यः; मेघोदरवृत्तित्वाद्विद्युतः, मेघस्थजलात्मकत्वेन लोकवेदयोर्वरुणस्य विद्युत्सम्बन्धावगमात्, तदनन्तरमिन्द्रप्रजापतिपाठक्रमात् प्रबलविशेषाभावाच्च ॥ ३ ॥

वरुणस्य निवेशः किं वायोरग्रेऽथ विद्युतः ।
कार्ये क्वचिन्निवेशे स्यादाद्यः पाठक्रमेण सः ॥
परो ह्यर्थक्रमेणात्र बाधात्पाठक्रमस्य तु ।
संबद्धा वरुणे विद्युत् तत इन्द्रः प्रजापतिः ॥
अर्चिरहः सितः पक्ष उत्तरायणवत्सरौ ।
मरुद्रवीन्दवो विद्युद्वरुणेन्द्रचतुर्मुखाः ।
एते द्वादशधीराणां परधामातिवाहिकाः ॥

इति वरुणाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अथ आतिवाहिकाधिकरणम् ॥ ४ ॥

आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् । ४ । ३ । ४ ॥

अर्चिराद्यभिमानिदेवताविशेषा विदुषामातिवाहिकत्वेन परमपुरुषनियुक्ताः—इति विज्ञायते, 'स एनान् ब्रह्म गमयति' इति तेष्वेकत्र गमयितृत्वदर्शनाल्लिङ्गात् ॥ ४ ॥

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः । ४ । ३ । ५ ॥

'चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवस्स एनान् ब्रह्म गमयति' इति श्रुतेर्वैद्युतपुरुषात्परस्तात्स एव ब्रह्म गमयिता । वरुणेन्द्रप्रजापतीनां तदनुग्राहकत्वमेव ॥ ५ ॥

चिह्नभूता हरेर्धाम्नो मार्गस्याथार्चिरादयः ।
भोगस्थानानि वा यातां तेषां किं वातिवाहिकाः ॥
आद्यस्तथोपदेशस्य मार्गचिह्नेषु दर्शनात् ।
द्वितीयो लोकतोक्तेः स्याल्लोका भोगस्य भूमयः ॥
परः परमसिद्धान्त आतिवाहिकलिङ्गतः ।
वैकुण्ठप्रापिका विद्युद् वरुणादेस्त्वनुग्रहः ॥

इति आतिवाहिकाधिकरणम् ॥ ४ ॥

अथ कार्याधिकरणम् ॥ ५ ॥

कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः । ४ । ३ । ६ ॥

कार्यं—हिरण्यगर्भमुपासीनानर्चिरादिर्नयति, अस्यैव गत्युपपत्तेः । न हि सर्वगतं परं ब्रह्मोपासीनां गतिरस्तीति बादरिर्मेने ॥ ६ ॥

विशेषितत्वाच्च । ४ । ३ । ७ ॥

'पुरुषोऽमानव एत्य ब्रह्मलोकान् गमयति' 'प्रजापतेस्सभां वेश्म प्रपद्ये' इति च विशेषितत्वात् हिरण्यगर्भमेव ॥ ७ ॥

सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः । ४ । ३ । ८ ॥

'ब्रह्म गमयति' इति ब्रह्मव्यपदेशस्तत्सामीप्यात्; अस्य 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्' इति सामीप्यमस्ति हि ॥ ८ ॥

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् । ४ । ३ । ६ ॥

हिरण्यगर्भप्राप्तावप्यपुनरावृत्तिश्रुत्यविरोधः, हिरण्यगर्भलोकात्यये तदध्यक्षेण सहातः परं गच्छति, 'ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे' इति श्रुतेः ॥ ६ ॥

स्मृतेश्च । ४ । ३ । १० ॥

'ब्रह्मणा सह ते सर्वे' इत्यारभ्य 'प्रविशन्ति परं पदम्' इति स्मृतेश्च ॥

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् । ४ । ३ । ११ ॥

परमुपासीनानर्चिरादिर्नयतीति जैमिनिः 'ब्रह्म गमयति' इति तत्रैव मुख्यत्वात् ॥ ११ ॥

दर्शनाच्च । ४ । ३ । १२ ।

'अस्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरुपसम्पद्य' इति श्रुतेश्च ॥ १२ ॥

न च कार्ये प्रत्यभिसन्धिः । ४ । ३ । १३ ॥

'प्रजापतेस्सभाम्' इति प्रत्यभिसन्धिश्च न कार्ये, प्रजापतिशब्दस्य 'पतिं विश्वस्य' इत्यादिश्रुतेः परस्मिन्नेव मुख्यत्वात्; ब्रह्मलोकशब्दश्च कर्मधारयवृत्त्या तत्रैवेत्यभिप्रायः। 'ते ब्रह्मलोके' इति तु श्रुतिः, ब्रह्मैव लोक इति परब्रह्मविषयैव । 'ब्रह्मणा सह ते सर्वे' इति स्मृतिश्च 'तदुपर्यपि' इति न्यायेन चतुर्मुखलोकस्योपासनविषया ॥ १३ ॥

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथा च दोषात्तत्क्रतुश्च । ४ । ३ । १४ ॥

प्रतीकालम्बा हि—नामादिप्राणशब्दनिर्दिष्टप्रत्यगात्मस्वरूपपर्यन्तं सर्वं चिदचिद्वस्तुजातं ब्रह्मदृष्ट्या स्वरूपेण वा ये उपासते ते; अप्रतीकालम्बनाः—तद्व्यतिरिक्ता ये पञ्चाग्निविदो ये च परं ब्रह्मोपासते; तान्नयत्यर्चिरादिरिति भगवान् बादरायणो मन्यते कार्यमिति पक्षे, परमेवेति च पक्षे कलोपनिषद्विरोधरूपदोषः प्रसज्यते । कार्यपक्षे 'ब्रह्म गमयति' 'परं ज्योतिरुपसम्पद्य' इत्याद्याः प्रकुप्येयुः । परमेवेति पक्षे 'य एवमेतद्विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति' इति श्रुतिः प्रकुप्येत । कार्य-

पक्षे तत्क्रतुन्यायश्च विरुद्ध्यते । अर्चिरादिना गतानां हि ब्रह्मप्राप्तिरपुनरावृत्तिश्च श्रूयते । पञ्चाग्निविदस्तु प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपं 'य आत्मनि तिष्ठन्' इत्यादिनाऽवगतब्रह्मात्मकत्वमुपासत इति ह्यप्रतीकालम्बनत्वम् । तत्क्रतुन्यायाविरोधश्च; उभयेऽपि हि परिपूर्णं ब्रह्मोपासते मुखभेदेन—स्वात्मशरीरकं ब्रह्म केचन, ब्रह्मात्मकस्वात्मानमितरे—इति ॥ १४ ॥

विशेषश्च दर्शयति । ४ । ३ । १५ ॥

कार्यमुपासीनानां ब्रह्मप्राप्तिव्यतिरिक्तपरिमितदेशकालफलविशेषञ्च दर्शयति श्रुतिः 'यावन्नाम्नो गतम्' इत्यादिका ॥ १५ ॥

विधेरेवाथ कृष्णस्य परमात्मात्मनोरथः ।
उपासकमतो नेता गणस्तत्रार्चिरादिकः ॥
आद्यः सर्वगतस्यास्य गम्यत्वानुपपत्तितः ।
परो ब्रह्मपदस्यात्र मौख्याद्ग गत्युपपत्तितः ॥
तृतीयो बादरेर्दोषादुक्तपक्षद्वयेऽपि तु ।
तत्क्रतुन्यायतस्तत्र नियमः श्रुतिसम्मतः ॥

इति कार्याधिकरणम् ॥ ५ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

अथ सम्पद्याविर्भावाधिकरणम् ॥ १ ॥

सम्पद्याविर्भावस्स्वेन शब्दात् । ४ । ४ । १ ॥

'एवमेवैष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति सिद्धस्यैव प्रत्यगात्मस्वरूपस्य अनादिकर्मणा तिरोहितस्य परं ज्योतिरुपसम्पद्याविर्भाव उच्यते; 'स्वेन रूपेण' इति विशिष्याभिधानात् ॥ १ ॥

मुक्तः प्रतिज्ञानात् । ४ । ४ । २ ॥

आत्मस्वरूपमात्रस्य प्रागेव सिद्धत्वेऽपि कर्मबन्धविनिर्मुक्तापरिच्छिन्न-ज्ञानादिस्वरूपस्य ह्यत्राविर्भाव उच्यते। 'एतन्त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि' इति जागरिताद्यवस्थातिरोधानविनिर्मुक्तस्यैव वक्तव्यतया प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥

आत्मा प्रकरणात् । ४ । ४ । ३ ॥

'भूयोऽनुव्याख्यास्यामि' इति प्रकृतापहतपाप्मत्वादिगुणक आत्मेति प्रकरणादवगम्यते; 'य आत्माऽपहतपाप्मा' इत्यारभ्य 'सत्यकामस्सत्यसङ्कल्पस्सोऽन्वेष्टव्यः' इति प्रकृत्य 'एतन्त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि' इत्युक्तम् ।

प्राप्तिः साध्यस्य रूपस्याथाऽऽविर्भावः स्वकस्य वा ।
तत्रास्याद्यो यतः शास्त्रे पुरुषार्थावबोधिता ।
स्वेन रूपेण संपत्तेः श्रुत्या बोधनतः परः ॥

इति सम्पद्याविर्भावाधिकरणम ॥ १ ॥

अथ अविभागेन दृष्टत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

अविभागेन दृष्टत्वात् । ४ । ४ । ४ ॥

आविर्भूतस्वरूपोऽयम्मुक्तात्मा स्वात्मशरीरकं परं ब्रह्म स्वात्मनोऽप्यात्मतया 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्यविभागेनैवानुभवति, 'आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च' इति तथारूपोपासनेन तथाविधस्वरूपस्य दृष्टत्वात् । 'य आत्मनि तिष्ठन्'' 'यस्याऽत्मा शरीरं स त आत्मा' 'तत्त्वमसि' इत्यादि-शास्त्रसिद्धमेव ह्युपासितम् ॥ ४ ॥

विभक्तं वाऽविभक्तं वा स्वात्मानं परमात्मतः ।
मुक्तः पश्यति, पूर्वं स्यात् साहित्यादिश्रुतेर्बलात् ।
परमात्मप्रकारत्वश्रुतेर्जीवात्मनः परः ॥

इति अविभागेन दृष्टत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

अथ ब्राह्माधिकरणम् ॥ ३ ॥

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः । ४ । ४ । ५ ॥

अस्य स्वरूपाविर्भावो ब्राह्मेणापहतपाप्मत्वादिगुणस्वरूपेण; ते हि

ब्रह्मगुणाः प्रत्यगात्मनोऽपि स्वाभाविका गुणा इति 'य आत्माऽपहतपाप्मा' इत्यारभ्योपन्यासादिभ्योऽवगम्यते, त एव 'जक्षत्क्रीडन् रममाणः' इत्यादिनोच्यन्ते । इति जैमिनेर्मतम् ॥ ५ ॥

चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः । ४ । ४ । ६ ॥

'विज्ञानघन एव' इत्यवधारणाद् विज्ञानमात्रस्वरूप इत्यौडुलोमिः ॥

एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरायणः । ४ । ४ । ७ ॥

'विज्ञानघन एव' इति स्वप्रकाशस्वात्मस्वरूपइत्यवगतेऽपि 'य आत्माऽपहतपाप्मा' इत्युपन्यासादिना पूर्वेषामपहतपाप्मत्वादीनामपि सद्भावावगमादुभयश्रुत्यवगतोभयस्वरूपस्य परस्परविरोधाभावाद्रूपद्वयं नान्योन्यपरिहारीत्युभयरूपसमुच्चयं भगवान् बादरायणो मेने ॥ ७ ॥

हतपाप्मादिकं रूपं किं वा विज्ञानलक्षणम् ।
उभयं वाथ मुक्तस्याऽऽविर्भवतीति संशये ॥
उपन्यासादितः पूर्वस्तदात्मकतया परः ।
तृतीयस्त्वविरोधात् स्यादुभयस्यापि संग्रहात् ॥

इति ब्रह्माधिकरणम् ॥ ३ ॥

अथ सङ्कल्पाधिकरणम् ॥ ४ ॥

संकल्पादेव तच्छ्रुतेः । ४ । ४ । ८ ॥

'स यदि पितृलोककामः' इत्यादिनाऽवगताः पितादयः 'सङ्कल्पादेवास्य' इति श्रुतेः सङ्कल्पादेव भवन्ति । यथा परमपुरुषस्य लीलाप्रवृत्तस्य दशरथवसुदेवादयस्सङ्कल्पादेव भवन्ति; एतमेव परमपुरुषलीलान्तर्गतस्य मुक्तस्यापि तदुपकरणभूताः पित्रादयस्सङ्कल्पादेव भवन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

अत एव चानन्याधिपतिः । ४ । ४ । ९ ॥

अत एव 'अपहतपाप्मा' 'सत्यसङ्कल्पः' इत्यादिश्रुतेः, न कदाचिदपि कर्माधीनोऽयम् ॥ ९ ॥

समीहितपदार्थस्य प्राप्तिर्मुक्तिस्य यन्ततः ।
सत्सङ्कल्पपदोक्तानां तथाप्तिर्भूभुजामपि ।
श्रुतेः संकल्पतः प्राप्तिरनन्यप्रभुता ततः ॥

इति सङ्कल्पाधिकरणम् ॥ ४ ॥

अथ अभावाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अभावं बादरिराह ह्येवम् । ४ । ४ । १० ॥

तस्य देहेन्द्रियाद्युपकरणाभावं बादरिर्मेने 'न ह वै सशरीरस्य' इत्यादिर्हि तदभावमाह ॥ १० ॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् । ४ । ४ । ११ ॥

'एकधा भवति' इत्यादिना देहेन्द्रियादिभिर्विविधताश्रुतेर्देहाद्युपकरणसद्भावं जैमिनिर्मेने ॥ ११ ॥

द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः । ४ । ४ । १२ ॥

उभयश्रुतेः सशरीरत्वमशरीरत्वं चेच्छातः; यथा द्वादशाहे उभयश्रुतेस्सत्रमहीनञ्च भवति ॥ १२ ॥

तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः । ४ । ४ । १३ ॥

स्वेनैव सृष्टतन्वाद्यभावे स्वप्ने 'अथ रथान् रथयोगान् पथस्सृजते' इति परमपुरुषसृष्टैर्भोगवत् मुक्तोऽपि परमपुरुषसृष्टैरेव लीलारसं भुङ्क्ते ॥

भावे जाग्रद्वत् । ४ । ४ । १४ ॥

स्वेनैव सृष्टोपकरणभावे जाग्रत्पुरुषवद् भुङ्क्ते ॥ १४ ॥

प्रदीपवदावेशस्तथाहि दर्शयति । ४ । ४ । १५ ॥

एकदेशस्थितस्यापि स्वप्रभारूपज्ञानव्याप्त्या सर्वानुभवस्सिद्ध्यति । 'वालाग्रशतभागस्य' इत्यारभ्य 'स चानन्त्याय कल्पते' इति हि दर्शयति ॥

स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि । ४ । ४ । १६ ॥

'प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम्' इति वेदनाभाववचनं सुषुप्तिमरणयोरन्यतरापेक्षमित्युक्तम् । 'नाह खल्वयमेवं संप्र-

त्यात्मानं जानात्यत्रमहमस्मीति' इत्यादिना सुषुप्त्यादावकिञ्चिज्ज्ञत्वमाविष्कृतं हि ।

देहेन्द्रियादिसंयोगो मुक्तस्यास्ति न चास्ति वा ।
यथेच्छमुभयं वाद्यो—विकल्पमननादिभिः ॥
परः शरीरराहित्यं यतोऽस्य वदति श्रुतिः ।
तृतीयस्त्वविरोधेन यथेच्छमुभयश्रुतेः ॥
देहादिकं सृजत्यस्य हरिर्मुक्तो न च स्वयम् ।
अधिष्ठानमनेकस्य शरीरस्य प्रदीपवत् ॥

इति अभावाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अथ जगद्व्यापारवर्जाधिकरणम् ॥ ६ ॥

जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च । ४ । ४ । १७ ॥

अपहतपाप्मत्वादिसत्यसङ्कल्पत्वपर्यन्तं मुक्तस्य जगज्जन्मादिकारणत्ववर्जम्; 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यारभ्य 'तद्ब्रह्म' इत्यादिना जगत्सृष्ट्यादि परस्यैवेति प्रकरणादवगम्यते; सृष्ट्यादिप्रकरणेषु मुक्तस्यासन्निहितत्वाच्च । मुक्तस्यातिरोहितस्वमाहात्म्यस्यानवधिकातिशयानन्दपरिपूर्णब्रह्मानुभव एव । ब्रह्मणोऽपि जगद्व्यापारो लीलामात्रमिति 'लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्' इत्युक्तम् ॥ १७ ॥

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः ४ । ४ । १८ ॥

'इमाँल्लोकान् कामान्नी कामरूप्यनुसञ्चरन्' इत्युपदेशाज्जगद्व्यापारोऽस्तीति चेत्—न, हिरण्यगर्भाद्याधिकारिकमण्डलस्थभोगोक्तेः । न हि तत्र नियमनं श्रुतम् ॥ १८ ॥

विकारावर्ति च तथाहि स्थितिमाह । ४ । ४ । १९ ॥

विकारासंसृष्टपरिपूर्णपरब्रह्मानुभव एव तस्य सुखम्; तथास्य स्थितिं 'रसो वै सः । रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति' इत्याह ॥ १९ ॥

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने । ४ । ४ । २० ॥

उक्तमर्थं श्रुतिस्मृती च दर्शयतः; 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्सं-भूतः' 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने' इत्यादिका श्रुतिः; स्मृतिरपि 'अहं सर्वस्य प्रभवः मत्तस्सर्वं प्रवर्तते' इति ॥ २० ॥

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च । ४ । ४ । २१ ॥

'सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता' इति ब्रह्मानुभवरूपभोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ २१ ॥

अनावृत्तिश्शब्दादनावृत्तिश्शब्दात् । ४ । ४ । २२ ॥

'स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च पुनरावर्तते' इति शब्दाद् निवृत्तसमस्ततिरोधान आविर्भूतापहतपाप्मत्वादिगुणगणोऽनवधिकातिशयानन्दं परं ब्रह्मानुभवति, न च पुनरावर्तते इति निश्चीयत इति । सर्वं समञ्जसम् ॥ २२ ॥

जगद्व्यापारयुक्तं वा मुक्तैश्वर्यमथान्यथा ।
साम्यादिश्रुतितः पूर्वोऽसंनिधानादिभिः परः ॥
मुक्तस्याविकृतो भोगः पुनरावर्तनं न हि ।
पद्यैस्तद्विस्तरैर्माला ग्रथिता श्रीमतोचिता ॥

इति जगद्व्यापारवर्जाधिकरणम् ॥ ६ ॥

पञ्चनदीय पं० सुदर्शनाचार्यनिर्मिता विशिष्टाद्वैताधिकरणसारावली समाप्ता ।

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ।

श्रीरस्तु

* वेदान्त-विशिष्टाद्वैत-ग्रन्थाः *

१ **तत्त्वत्रयम्** । श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीमद्वरवरमुनिस्वामिनिबद्ध भाष्योपबृंहितम् । सम्पूर्णम् (चौ. ४) ३)

२ **तत्त्वशेखरः** । श्रीलोकाचार्यविरचितः । तथा-**तत्त्वत्रयचुलुकसंग्रहः** । श्रीकुमारवेदान्ताचार्य श्रीवरदगुरुविरचितः (व. २७) १॥)

३ **न्यायपरिशुद्धिः-सटीक** । श्रीवेदान्ताचार्यप्रणीता (चौ. ५१) ७॥)

४ **वेदान्तदीपः** । श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचितः ब्रह्मसूत्रव्याख्या (व. १८) ४॥)

५ **श्रीभाष्यवार्तिकं यतिन्द्रमतदीपिका च** । श्रीनिवासाचार्यकृता तथा **सकलाचार्यमतसंग्रहश्च** (व. २८) ३)

*६ **सिद्धित्रयम्** । श्री यामुनाचार्य विरचितं नेट ३॥)

७ **श्रीब्रह्मसूत्रीय वेदान्तवृत्तिः** । श्रीभगवद्रामानन्दमुनीन्द्रप्रसादित श्रीमदानन्दभाष्यानुसारिणी, स्वामी रघुवराचार्यवेदान्तकेसरिणा कृता (ह. १५०) १।)

प्राप्तिस्थानः—**चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय, बनारस** ।